

ISSN 2617-7544; eISSN 2617-7552

Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№3 (66)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ
№3 (66)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Ризулла Айдана (Қазақстан)

+7 775 884 9857, e-mail: arizulla@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,
социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)

Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың
орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.
(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)

Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,
профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор
(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тохниязов Р., докторант (Қазақстан)

Психология және әлеуметтану сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 12333

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 8.8 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс № 6707. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Madaliyeva Z.B.¹, Tlebaldina A.E.²

¹Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of General and Applied Psychology,
e-mail: madalievaz.b@gmail.com

²Master degree student, e-mail: tlebaldinasem@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**STUDY THE ISSUE
OF THE PROFESSIONAL DEFORMATION OF TEACHERS**

The article analyzes the current problem of professional deformation of teachers. This article discusses the factors of professional deformation and presents the results of the study of the influence of personal characteristics and strategies of interpersonal relations on the indicators of professional deformation of school teachers. The study allowed to test the hypothesis of the influence of personal characteristics and strategies of interpersonal relations on the development of professional deformation of teachers. The teachers were found to be unstable emotional state, manifested in frequent mood swings, increased excitability, lack of self-regulation, tendency to affective response. Neuroticism, irritability and emotional lability contribute to the emotional exhaustion of teachers. The lower the equilibrium rate leads to the higher depersonalization rate. Veiled and open cruelty towards people, negativity in judgments about people, grumbling lead to destructive interpersonal relations, therefore, it affects the development of professional deformation of teachers.

Key words: personal features, emotional exhaustion, professional deformation, emotional state of teachers, interpersonal relations.

Мадалиева З.Б.¹, Тлебалдина А.Е.²

¹психология ғылымдарының докторы, профессор, жалпы және
қолданбалы психология кафедрасының меңгерушісі, e-mail: madalievaz.b@gmail.com

²магистрант, e-mail: tlebaldinasem@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Мұғалімдердің кәсіби деформациясын зерттеу мәселесі

Бұл мақалада бүгінгі күнде өзекті мәселе боп отырған мұғалімдердің жеке тұлғасының кәсіптік деформациясы сарапталған. Аталған мақалада орта мектеп мұғалімдерінің кәсіби деформациясы факторы мен жеке тұлғалық ерекшеліктері мен тұлғааралық қарым-қатынастарының әсерін зерттеу қорытындылары қарастырылған. Жүргізілген зерттеу мұғалімдердің кәсіптік деформациясы дәрежесіне жеке тұлға ерекшеліктерінің, тұлғалар арасындағы қарым-қатынастың және өз жұмысына деген қанағаттану сезімінің әсері туралы гипотезасын тексеруге қол жеткізді. Мұғалімдердің көңіл-күйлерінің тез әрі жылдам өзгеруіне эмоциялық жағдайларының тұрақсыздығы, жоғары қызбашылықтың болуы, өз-өзін реттеудің жеткіліксіз болуы, аффект жағдайының әсер етуі анықталды. Жүйке тозушылығы, тітіркенушілік және эмоцияға берілуі мұғалімдердің эмоциялық тозуына әсер етеді. Өзін-өзі ұстау дәрежесі қаншалықты төмен болса, депрессияға түсу дәрежесі соғұрлым жоғары болады. Адамдарға деген ашық қатыгездік, олар туралы жағымсыз көзқарас, ызалану тұлға аралық қарым-қатынастың бұзылуына, сөйте келе мұғалімнің кәсіби тозуына әкеледі. Бүгінгі күнге дейін өте маңызды болғанымен, жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Мақалада орта мектеп мұғалімдерінің эмоциялық шаршау факторлары және олардың психологиялық ерекшелігін зерттеу нәтижелері келтірілген. Эмоционалды шаршаған мұғалімдердің барынша эмоцияға берілгіш, жүйкесі жұқарған, басқа адамдар туралы негативті пікірде болатыны, өте ашуланшақ болатыны анықталды.

Түйін сөздер: тұлғалық ерекшеліктер, эмоциялық тозу, кәсіби тозу, шаршау, мұғалімдердің эмоциялық жағдайы, тұлғааралық қарым-қатынас.

Мадалиева З.Б.¹, Тлебалдина Ә.Е.²

¹доктор психологических наук, профессор, зав. кафедрой общей и прикладной психологии, e-mail: madalievaz.b@gmail.com

²магистрант, e-mail: tlebaldinasem@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

К вопросу изучения профессиональной деформации учителей

В статье проанализирована актуальная на сегодняшний день проблема профессиональной деформации учителей. Рассмотрены факторы профессиональной деформации и представлены результаты изучения влияния личностных особенностей и стратегий межличностных отношений на показатели профессиональной деформации учителей средней школы. Проведённое исследование позволило проверить гипотезу о влиянии личностных особенностей и стратегий межличностных отношений на развитие профессиональной деформации учителей. У учителей была выявлена неустойчивость эмоционального состояния, проявляющаяся в частых колебаниях настроения, повышенной возбудимости, недостаточной саморегуляции, склонности к аффективному реагированию. Невротичность, раздражительность и эмоциональная лабильность способствуют эмоциональному истощению учителей. Чем ниже показатель уравновешенности, тем выше показатель деперсонализации. Завуалированная и открытая жестокость в отношении к людям, негативизм в суждениях о них, брюзжание приводят к деструктивным межличностным отношениям, следовательно, это сказывается на развитии профессиональной деформации учителей.

Ключевые слова: личностные особенности, эмоциональное истощение, профессиональная деформация, эмоциональное состояние учителей, межличностные отношения.

Introduction

The problem of increasing in efficiency of professional activity of the teacher has always been the center of attention of psycho-pedagogical science and practice. Today studying of emotional states of the teacher's personality in various processes of activity becomes very relevant. The teacher has high expectations in the field of education. It is known that the professional activity of a teacher has a significant impact on his personality. Such manifestations as: the shortage of teachers in educational institutions and the lack of professionalism, the long-term performance of the same professional duties leads to the emergence of chronic fatigue, callousness, the emergence of emotional barriers when communicating with pupils and colleagues, indifferent attitude towards students and colleagues, professional deformation, imperfection of theoretical knowledge and practical skills of professional pedagogical activity, negative personality traits that are becoming more stable, deforms of the teacher's personality, provides more opportunities to researchers to address the issues of overcoming of professional deformation of the teacher, presented in the form of professional burnout. (Pushkina, 2016:13)

Professional deformation – it is professional destruction, which appears because of continuous influence of external and internal factors of professional pedagogical activity and has negative impact on its development.

E.I. Rogov proposes to mean the professional deformation of the personality by the changes that arise under the influence of the professional activity that can be manifested in the absolutization of labor as the only worthy form of activity, as well as in the emergence of rigid role stereotypes that are transferred from the labor sphere to other conditions when a person is not able to rebuild his behavior adequately changing conditions (Rogov E.I., 1998:14).

K. Maslach stressed that «professional burnout» is a syndrome of «mental burnout», considered in the aspect of personal deformation of a professional under the influence of occupational stresses (K. Maslach, 1993:12).

Despite the fact that the phenomenon of «professional deformation» it is considered in different branches of science (Dion G., 1989; Bennet L., Kelaher M., Ross M.W., 1994 : 3; 4) until now there is no clear and exact definition of the specifics and various deviations in the work of specialists both in general and in terms of the development of the teacher's personality.

It should be noted that currently there are many close concepts that reflect deviations in the development of the employee's personality, for example, «professional degradation», «conflict worker» («personality conflict»), «barriers to professional activity», «employee stress», «emotional burnout», « professional accentuation», «destructive organizational behavior», «destructive labor behavior motivation», etc.,

Respectively, remains a problematic issue clarification the specifics of «professional deformations» (Maslach C., 1993, 1996, 1998 : 8) (Jackson S.E., Leiter M., 1996 : 9) (Goldberg J., 1998 :10)

The concept of «professional deformation», with all its «evidence», there is still not enough conceptualized, i.e. not enough clear and generally accepted definition. Different authors use often close concepts, in many ways close to the concept of «professional deformation», but at the same time reflecting and some difference.

The concept of B.A. Farber also identified three components professional deformations (or mental «burnout»)

1) Psychoemotional exhaustion – exhaustion of physical, emotional, energy resources of a professional working with people (aggression, rather desire to finish the day, the reluctance go to work, low emotional tolerance, increased sensitivity to the estimates of others, the appearance of absenteeism, mental exhaustion, indifference and coldness towards others with signs of depression, irritability, anxiety, chronic emotional and physical fatigue, etc.) (Farber B.A., 1983 : 5)

2) Personal distance – a specific form of social disadaptation of a professional working with people (indifference to one's own career, critical, negative or even cynical attitude to others, unwillingness to interact with people, impaired in the assessment himself, increasing irritability and intolerance in situations communication, reducing involvement in the work and affairs of other people, reducing number of contacts with others, etc.) (Farber B.A., 1998 : 6)

3) Professional motivation – the level of work motivation and enthusiasm for the work of altruistic content. Indicators of assessment of the state of the motivational sphere are considered the productivity of professional activity, optimism and interest in the work, self-assessment of professional competence and degree of success in working with people. The strain values professional motivation becomes low self-esteem, dissatisfaction with work and relationships in the team, dissatisfaction with yourself as a professional, reducing the need for achievements, feeling of low professional efficiency and return, etc. (Farber B.A., 1983, 1998 : 7)

In the monograph by G.K. Akhmetova professional deformation of the teacher is considered as the changes of the personality of the teacher which are arising in the course of performance of professional activity by him/her, and more, having negative effect both on the personality and on the

activity which is carried out by him/her and also on other spheres of his/her life (Akhmetova G.K., 2012 : 2).

Despite the fact that the influence of professional deformations on the formation and development of the individual, in particular the teacher, is widely studied in the work of teachers and psychologists, but today there is no single point of view on the structure and manifestation of professional deformation. Analysis of the literature shows that the works devoted to the study of the personal characteristics of teachers leading to professional deformation aren't enough. They have the isolated character as are devoted to the separate parties and aren't systematized sufficiently that causes complexity and a multimodality of a subject of studying in this sphere. In addition, insufficient attention is paid to the problem of the emotional state of a secondary school teacher, although it has been proved that it largely determines the potential of the individual as a teacher and a pupil. The research of this subject will help to reveal influence of personal features on professional deformation of the teacher. Under the manifestation of professional deformation, there will be considered the manifestation of professional burnout of teachers in this article.

Main part

The purpose of research: to study the influence of personal features and strategy of interpersonal communication on professional deformation of teachers.

Hypothesis: the study of the influence of personal characteristics and strategies of interpersonal relations on the development of teachers' professional deformation

Methods and techniques of a research:

1. Professional burnout diagnostics by K. Maslach, S. Jackson, adapted by N.E. Vodopyanova. (Maslach Burnout Inventory (MBI)) This technique leans on three-factorial model of professional burnout. According to this model burnout represents the three-dimensional construct including: emotional exhaustion (9 statements), depersonalization (5 statements), reduced personal accomplishment (8 statements) (Maslach K., Jackson S., 1981 : 4). The questionnaire contains 22 statements about feelings and experiences related to performance of work activities. The proposed three components of burnout in any degree reflect the specifics of the professional sphere in which this phenomenon was first discovered. Teachers had to answer how often they

experience the feelings that are listed in the questionnaire.

2. Definition of destructive attitudes in interpersonal communication by V.V. Boyko.

3. The multifactorial personal questionnaire FBI (Farenberg I., Zarg H., Gampel R.) The Freiburg Personality Inventory. It is the multiple-factor personal test suitable for diagnostics of some important properties of the personality. Scales of the questionnaire are created on the basis of results of the factorial analysis and reflect set of the interconnected factors. The questionnaire is intended for diagnostics of states and properties of the personality which have paramount value for process of social adaptation and regulation of behavior.

Stages and research procedure

The empirical research took place in two stages on the basis of the secondary school №18 named after Y. Nogaybaev, Almaty.

At the first stage, a block of mutually complementary and mutually verified standardized and approved diagnostic techniques was selected for diagnosing the emotional states of teachers and a diagnosis was carried out.

At the second stage the received results of a research have been subjected to computer processing by methods of mathematical statistics. Taking into account the nature of distribution of volume of samples and techniques parametric statistics: correlation analysis of Pearson.

The sample consisted of 30 female teachers. Age of examinees from 22 to 56 years: 25 – Kazakh, 4-Russian and 1 – mixed. Work experience: 7 teachers – less than 5 years, 6 – with experience of 5-10 years, 5 teachers – 11-20 years, 8 – 21-30 years, 4 – more than 30 years. Marital status: 25 are married, and 5 are not married.

The results of the research

According to the method of professional burnout by S. Maslach and K. Jackson, the results are reflected in the table-1.

High level of «emotional exhaustion» was shown by 12 teachers, having gained on average 33,4 points. The research has shown that the majority, that is, 40% of teachers are extremely exhausted that can be connected with the internal, subjective factors influencing process of emergence and development of burnout. These include the high level of neuroticism as an indicator of the emotional instability of the individual, emotional lability, the imbalance of the neuropsychic processes manifested in increased excitability, a low threshold for experiencing distress and the prevalence of negatively colored emotional states, and a low level of the formation of an individual system of conscious self-regulation of emotions and behavior. Emotional exhaustion can be shown in experience of the reduced emotional tone, loss of interest in the world around or emotional glut, aggressive reaction, anger outbreak and the appearance of symptoms of depression.

Table 1 – Results of professional burnout diagnosis

№	Scales	low	medium	high
1	Emotional exhaustion	9 (30%) 10,7	9 (30%) 21,7	12 (40%) 33,4
2	Depersonalization	10 (33,33) 2	12 (40%) 7,9	8 (26,66%) 15,75
3	Reduced personal accomplishment	14 (46,66%) 40,4	6 (20%) 32,3	10 (33,33%) 23,8

The average values were found in 30% of the respondents, 9 teachers, scored 21.7 points on average. They showed feelings associated with emotional emptiness and fatigue, which occurs with excessive workload, when the emotional resources of the person are exhausted, and he feels incapable to respond adequately emotionally.

Low level is observed in 9 teachers, the average score is 10.7, which is 30% of the respondents. It characterizes a steady condition of the person, his

satisfaction with the surrounding atmosphere in working collective and in the organization.

On the scale «Depersonalization», which shows the manifestation of deformation in relations with other people: overdependence on others or, conversely, negativity, cynicism of attitudes and feelings towards students, 26.66% of respondents – 8 teachers, showed a high level of «depersonalization».

This indicator confirms the existence of a tendency to develop a negative attitude towards

the collective, to perceive it indifferently. This may be due to external, objective factors related to the activities of the teacher. The unfavorable socio-psychological climate of the team, shortcomings in the organization of activities – its excessive regulation, unsuccessful workload distribution, poor job incentives, unclear growth prospects can be attributed to the objective factors of the emergence of depersonalization.

The majority, 40% of respondents – 12 people, scored 7.9 points, which indicates the average level of depersonalization that arises from the protection of overwhelming emotional states by treating teachers as an object that refers to treating a person only as an employee, not an individual. 10 teachers, representing 40% showed a low level of depersonalization. (Akhmetova G.K., 2012 : 2)

On a scale «Reduced personal accomplishment» it appears in a tendency to negative estimation, in reduction of the importance of own achievements, restrictions of the opportunities, negativism of rather official duties, decrease in a self-assessment and professional motivation, in reduction of own advantage, in removal from itself of responsibility or discharge from duties in relation to others.

High level on a scale «reduced personal accomplishment» was shown by 33,33% of respondents, that is 10 teachers who have gained on average 23,8 points, that shows the understanding of feelings of colleagues, the ease of communication with them, many plans for the future and faith in their implementation.

The average level was shown by 6 interviewed teachers, it makes 20%, the average score is 32.3, which characterizes manifestation in experience of insufficient competence and dissatisfaction with the activity. The low level was detected in 14 teachers, representing 46.66% of the respondents with a mean score – 40.4. They have a «disagreement in the value sphere, the impossibility of realizing meaningful life values, as well as priority types of behavior, preferential behavior and significant personality traits in their personality and professional activities».

In order to identify the manifestations of professional burnout in interpersonal communications, we conducted a study using a technique for determining destructive attitudes in interpersonal relations by Boyko. The results are shown in the table – 2.

Table 2 – Results of determining destructive attitudes in interpersonal relations

№	Scales (degree)		
1	Veiled cruelty towards people, in judgments about them		
	high	medium	low
	13 (43,33%) 17,9	4 (13,33) 13,75	13 (43,33%) 8,6
2	Open cruelty to the people		
	high	medium	low
	11 (36,66%) 37,8	4 (13,33%) 27,5	15 (50%) 18
3	Reasonable negativism in judgments about people		
	high	medium	low
	11 (36,66%) 4,18	13 (43,33%) 2,46	6 (20%) 0,83
4	Grumbling		
	high	medium	low
	15 (50%) 8,66	8 (26,66%) 6	7 (23,33%) 4
5	Negative personal experience of communication with people around		
	high	medium	low
	9 (30%) 19,77	9 (30%) 15,22	12 (40%) 8,16

13 teachers showed the high level on the scale of «*Veiled cruelty towards people, in judgments about them*», that is 43.33% of respondents. The disguised, muffled or indirect form of judgment of

the personality contains malevolence, vigilance in the relations with many partners, negative conclusions about people, unwillingness to respond to their problems.

High level on a scale «*Open cruelty to the people*» was shown by 11 teachers that makes 36,66% of respondents. They demonstrate open brutality. The teacher doesn't hide and soften the negative estimates and experiences concerning most of people around. He makes sharp and unambiguous conclusions about them.

36.66% of the respondents, i.e. 11 teachers, showed a high level on the scale «*Reasonable negativity in judgments about people*». This was expressed in objectively conditioned negative answers about certain types of people and individual aspects of interaction. They also demonstrate a very pronounced cruelty – veiled or open, or both at once, but at the same time like they have blind spot: they

do not notice something which causes justified negativity.

High level on the scale «*Grumbling*» showed 15 teachers, 50%, that is half of respondents who tend to make unreasonable generalizations of negative facts in the field of relations with colleagues in monitoring social reality. On the scale «*Negative personal experience of communication with people around*» a high level was shown by 9 teachers, which is 30% of the respondents.

For the purpose of identification of personal features of teachers we applied «The Freiburg Personality Inventory» (FPI) by I. Farenberg, H. Zarg, R. Gambel. The results received according to the questionnaire are reflected in the table – 3.

Table 3 – Results of the multifactorial personal questionnaire FBI

№	Scales	degree		
		high	medium	low
I	Neuroticism	19 (63,3%) 9,7	6 (20%) 5	5 (16,6%) 2
II	Spontaneous aggressiveness	6 (20%) 8,3	14 (46,6%) 4,7	10 (33,3%) 1,8
III	Depressiveness	10 (33,3%) 8,5	19 (63,3%) 5,3	1 (3,33%) 2
IV	Irritability	7 (23,3%) 8	9 (30%) 4,7	14 (46,6%) 1,7
V	Sociability	21 (70%) 9,7	8 (26,6%) 5,5	1 (3,33%) 3
VI	Steadiness	10 (33,3%) 7,5	15 (50%) 5,6	5 (16,6%) 2,2
VII	Reactive aggressiveness	4 (13,3%) 7,25	15 (50%) 5,1	11 (36,6%) 2,1
VIII	Shyness	3 (10%) 7,6	19 (63,3%) 4,7	8 (26,6%) 2,2
IX	Openness	22 (73,33%) 8,5	6 (20%) 5,1	2 (6,66%) 2,6
X	Extraversion and introversion	13 (43,33%) 7,8	12 (40%) 5,3	5 (16,6%) 3
XI	Emotional lability	11 (36,6%) 8,9	17 (56,66%) 5,2	2 (6,66%) 3
XII	Masculinity-feminism	21 (70%) 7,9	9 (30%) 5,7	0

On the scale of «Neuroticism» 19 teachers showed a high degree of *neuroticism*, which is 63.3% of respondents, this is an indicator of the neurotic personality, which corresponds to a pronounced neurotic syndrome of asthenic type with significant psychosomatic disorders. According to the scale, *spontaneous aggressiveness* was detected by psychopathology of intotensive type, which creates the prerequisites for impulsive behavior in 6 teachers, i.e. 20% of tested.

On the scale of *depressiveness*, a high level was detected in 10 teachers, which is 33.3% of the respondents. They exhibit signs, characterizing the psychopathological depressive syndrome. These

signs are noticeable in the emotional state, in behavior, in relationships to themselves and to the social environment.

7 respondents (23.3%) on the IV scale showed a high level of *irritability*. They revealed signs of an unstable emotional state with a tendency to affective response. 21 teachers, which is 70% of the respondents showed high level of *sociability* and potential opportunities, as well as real manifestations of social activity on this scale. They have a pronounced need for communication and a constant willingness to meet this need.

On the scale *steadiness* which reflects resistance to a stress, high level was shown by 10 teachers that

makes 33,3%. High scores indicate good protection against the stress factors of ordinary life situations, based on self-confidence, optimism and activity.

On the scale of *reactive aggressiveness*, which purpose is to identify the presence of signs of psychopathy of the extratensive type, high scores were gained by 4 teachers, i.e. 13.3% of respondents, this indicates an aggressive attitude towards the social environment and a pronounced desire for dominance. On the *shyness* scale, only 3 teachers (10%) showed high scores, which reflect the presence of anxiety, stiffness, and uncertainty, the consequence of which are difficulties in social contacts. On the scale of *openness* of 22 respondents showed a high level, which allows us to characterize the attitude towards the social environment and the level of self-criticism. The data confirm aspiration to confidential frankly interaction with surrounding people at the high level of self-criticism. On this scale it was possible to carry out the analysis of sincerity of answers, 73,33% of respondents answered honestly during working with this questionnaire. On the X scale, the types of *extraversion and introversion* were determined. 13 (43.33%) correspond to the pronounced extroversion of personality, 5 (16.6%) of pronounced introversion. On the

scale of *emotional lability* 11 teachers (36.6%) showed high level. This indicates the instability of the emotional state, manifested in frequent mood swings, increased excitability, irritability, lack of self-regulation. Only 2 teachers, 6,66% of respondents showed high stability of an emotional state and good ability to be self-controlled. On the scale of *masculinity-feminism*, 21 teachers identified (70%) high scores, which indicate the occurrence of mental activity primarily in the male type.

Thus, the obtained results indicate high scores on the scales: neuroticism (9.7), spontaneous aggressiveness (8.3), depressiveness (8.5), irritability (8), reactive aggressiveness (7.2), emotional lability (8.9). The results indicate the instability of the emotional state, manifested in frequent mood swings, nervousness, insufficient self-control, tendency to affective reaction of teachers.

In order to identify the impact of destructive attitudes in interpersonal relationships on the indicators of professional burnout of teachers, we conducted a correctional research. Results of the calculation of correlation coefficients of Pearson using the statistical software package SPSS are reflected in table -4.

Table 4 – The results of the calculations of Pearson correlation coefficient in SPSS

№	Scales	Emotional exhaustion	Depersonalization	Reduced personal accomplishment
		Pearson Criterion		
1	Veiled cruelty towards people, in judgments about them		-,113 ,552	
2	Open cruelty to the people		,223 ,236	
3	Reasonable negativism in judgments about people		,484(**) ,007	
4	Grumbling		,236 ,210	
5	Negative personal experience of communication with people around		-,038 ,840	

* Significant correlation at the level 0.05

** Significant correlation at the level 0.01

The parametrical correlation analysis of Pearson between the scales «reasonable negativism in judgments about people» and «emotional exhaustion» showed a significant correlation at a level $p < 0.01$ correlation coefficient $r = 0.48$, Positive numbers indicate direct dependence between the two scales.

In order to determine the impact of personal characteristics of teachers on the indicators of professional burnout of teachers, we conducted a correctional research. The results of the calculation of the correlation coefficients are shown in table-4.

The correlation analysis of the two variables «emotional exhaustion» and «neuroticism» with the calculation of Pearson coefficients showed a significant correlation at the level of $p < 0.01$. Correlation analysis of the scales: «emotional exhaustion» and «irritability» with the calculation of Pearson coefficients showed a significant correlation at the level $p < 0.05$ correlation coefficient $r = 0.36$. Correlation analysis of the scales: «emotional exhaustion» and «emotional lability» with the calculation of Pearson coefficients showed a significant correlation at the level $p < 0.01$ correlation coefficient $r = 0.49$.

The results of the correlation analysis between the scales showed positive dependence, which indicates a direct connection between the scales, i.e. if the scores of the scales «neuroticism», «irritability» and «emotional lability» are high, the indicators of emotional exhaustion will also show a high level.

The conducted correlation analysis indicates that the indicators on the scale «depersonalization» are associated with the «steadiness» scale, the Pearson correlation coefficient between the scales showed a negative correlation at the level $p < 0.05$ correlation coefficient $r = -0.37$. It means that by decrease in an indicator of steadiness the indicator of depersonalization will increase.

Parameter correlation analysis of Pearson between the scales «reduced personal accomplishment» and «steadiness» showed a significant correlation at the level $p < 0.05$ correlation coefficient $r = 0.42$. The results of the correlation analysis between the scales showed a positive dependence, which indicates

a direct relationship between the scores of these scales.

Thus, the manifestations of professional deformation, which include emotional exhaustion, depersonalization and reduction of personal achievements, are the result of the length of work, but are not determined by age respondents, which is consistent with most studies of this phenomenon, in which did not reveal significant correlations between these variables. (Naisberg-Fennig S., Fennig S., Keinan G. & Elizur A., 1991 : 11)

Summary and Conclusion

Thus, the conducted research with the purpose of studying the influence of personal features and strategy of interpersonal communication on professional deformation of teachers confirmed the hypothesis put forward by the results of the performed work and processing of the obtained data using the methods of mathematical statistics. The results indicate the instability of the emotional state, manifested in frequent mood swings, nervousness, insufficient self-control, tendency to affective reaction of teachers. Neuroticism, irritability and emotional lability promote emotional exhaustion of teachers. The steadiness indicator is lower, the depersonalization indicator is higher. The veiled and open cruelty in the attitude towards people, the negativism in judgments of them, grumbling is led to the destructive interpersonal relations. Consequently, the development of professional deformation of teachers is influenced by their personal characteristics and interpersonal relations strategies.

References

- Akhmetova G.K. and others (2015) Professional'nye deformatsii lichnosti pedagoga: teoreticheskie osnovy i profilaktika [Diagnosis and prevention of professional deformations of teachers]. Almaty: Kazakh University, p -142. (In Russian).
- Akhmetova G.K. Mynbayeva A., Malikova N. A (2012) Diagnostika i profilaktika professional'nykh deformatsij pedagogov [Professional deformation of the teacher's personality: theoretical basis and prevention]. Almaty: Kazakh University, 102 p. (In Russian).
- Bennet L., Kelaher M., Ross M.W. Quality of life in health care professionals: Burnout and its associated factors in HIV/AIDS related care//Psychology and Health. 1994. V. 9 (4). P. 273-283.
- Dion G. Le burnout chez les educatrices et garderie: proposition d'un modele theorique//Apprentissage et Socialisation. 1989. V. 12 (4). P. 205-215.
- Farber B.A. Introduction: A critical perspective on burnout//Stress and burnout in the human service professions/Farber B.A. – New York: Pergamon Press, 1983. Ph. 1-20.
- Farber B.A. Introduction: A critical perspective on burnout//Stress and Association. – 106th, San Francisco California, August 1998. P. 14-18; 424-517.
- Farber B.A. Tailoring treatment strategies for different types of burnout//Paper presented at the Annual Convention of the American Psychological Association on burnout in the human service professions/Farber B.A. – New York: Pergamon Press, 1983. P. 1-20.
- Maslach C. Burnout: A multidimensional perspective//Professional burnout: Recent developments in the theory and research/Ed. W.B. Schaufeli, Cr. Maslach and T. Marek. Washington D.C: Taylor & Francis, 1993. P. 19-32.
- Maslach C., Goldberg J. Prevention of burnout: New perspectives//applied and Preventive Psychology. 1998. V. 7. P. 63-74.

Maslach C., Jackson S.E., Leiter M. . *Burnout in entory Manual (Third Edition)*. Palo Alto, California: Consulting Psychological Press, Inc., 1996.

Naisberg-Fennig, S., Fennig, S., Keinan, G. & Elizur, A. (1991) Personality characteristics and proneness to burnout: A study among psychiatrists. *Stress Medicine*, 7, 201-205.

Polyakova O. B. (2014) *Kategoriya i struktura professional'nykh deformatsij [Category and structure of professional deformations]*// *National Psychological journal*.- Moscow.- №1 (13)/2014.- P. 57-64. (In Russian).

Rogov E. I. (1998) *Uchitel' kak ob'ekt psikhologicheskogo issledovaniya: posobie dlya shkol'nykh psikhologov [Teacher as an object of psychological research: a guide for school psychologists]*.- M.: Vldos. – P. 494.

Rudensky E. V. (1998) *Sotsial'no-psikhologicheskie osnovy professional'noj deformatsii uchitelya//Voprosy psikhologii. [Social and psychological bases of professional deformation of the teacher]*//*Questions of psychology*. No. 4.P. 25-34

V'yushkina D. A. (2016) *Professional'naya deformatsiya pedagoga [Professional deformation of a teacher]* // *A young scientist*. – 2016. – №3. – P. 990-992. (In Russian).

Әдебиеттер

Ахметова Г.К., и др. *Профессиональные деформации личности педагога: теоретические основы и профилактика/Ахметова Г.К., Мынбаева А.К., Маликова Н.А. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 102 с.*

Ахметова Г.К., и др. *Диагностика и профилактика профессиональных деформаций педагогов– Алматы: Қазақ университеті, 2015.-142 с.*

Bennet L., Kelaher M., Ross M.W. *Quality of life in health care professionals: Burnout and its associated factors in HIV/AIDS related care//Psychology and Health*. 1994. V. 9 (4). P. 273-283.

Dion G. *Le burnout chez les educatrices et garderie: proposition d'un modele theorique//Apprentissage et Socialisation*. 1989. V. 12 (4). P. 205-215.

Farber B.A. *Introduction: A critical perspective on burnout//Stress and burnout in the human service professions/Farber B.A. – New York: Pergamon Press, 1983. P. 1-20.*

Farber B.A. *Introduction: A critical perspective on burnout//Stress and Association. – 106th, San Francisco California, August 1998. P. 14-18; 424-517.*

Farber B.A. *Tailoring treatment strategies for different types of burnout//Paper presented at the Annual Convention of the American Psychological Association on burnout in the human service professions/Farber B.A. – New York: Pergamon Press, 1983. P. 1-20.*

Maslach C. *Burnout: A multidimensional perspective//Professional burnout: Recent developments in the theory and research/Ed. W.B. Shaufeli, Cr. Maslach and T. Marek. Washington D.C: Taylor &Trancis, 1993. P. 19-32.*

Maslach C., Goldberg J. *Prevention of bumout: New perspectives//applied and Preventive Psychology*. 1998. V. 7. P. 63-74.

Maslach C., Jackson S.E., Leiter M. . *Bumout in entory Manual (Third Edition)*. Palo Alto, California: Consulting Psychological Press, Inc., 1996.

Naisberg-Fennig, S., Fennig, S., Keinan, G. & Elizur, A. (1991) Personality characteristics and proneness to burnout: A study among psychiatrists. *Stress Medicine*, 7, 201-205.

Полякова О.Б. *Категория и структура профессиональных деформаций.*// *Национальный психологический журнал*.- Москва.- №1(13)/2014.-С. 57–64.

Вьюшкина Д. А. *Профессиональная деформация педагога // Молодой ученый. – 2016. – №3. – С. 990-992..*

Рогов Е.И. *Учитель как объект психологического исследования: пособие для школьных психологов. – М.: Владос. – 1998.- 494 с.*

Руденский Е.В. *Социально-психологические основы профессиональной деформации учителя//Вопросы психологии. – 1998. №4 С.25-34*

**Бердібаева С.Қ.¹, Нүсіпжанова Б.Н.², Бердібаев С.Қ.³,
Файзуллина А.К.⁴, Алимжанова А.Ш.⁵, Бекенова Ж.Н.⁶**

¹психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясы,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: catok-s67@mail.ru

⁴аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵профессор, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asha.001@mail.ru

⁶гуманитарлық ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bekenovazh588@gmail.com

**ФОЛЬКЛОР АРҚЫЛЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА БАҒДАРЛАНУДЫ
ДАМУ ТУРАЛЫ РҰХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ**

Мақалада балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлануын оқу-тәрбие процесінде фольклор арқылы дамыту рухани жаңғырудың негізі ретінде қарастырылған. Әлеуметтік статусы бар, «психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүріп жатқан, яғни балалар үйінде тәрбиеленушілердің мектепте оқытылатын фольклор материалдары және арнайы ұйымдастырылған бірлескен диалогты танымдық және ойын сабақтары арқылы этностық сана мен құндылықтарға бағдарлануды өзара байланысты дамыту ерекшеліктері жан-жақты зерттелген. Ғылымдар мен білімдер жүйесінде тұлғаның онтогенезде дамудың маңызды кезеңі болып табылатын жеткіншек жасындағы балалардың өзіндік санасы және оның маңызды сипаттамасы құндылықтар мен құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастыру мәселесін қарастырған зерттеу жұмысының тақырыбының өзектілігі, еліміздегі жаңа қоғамдық экономикалық әлеуметтік өзгерістерді негіздейтін талаптарымен тікелей байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік экономикалық дамудың өзгеруі, қоғамдық тарихи процестердің өрістеуі, білім сферасындағы өзгерістердің барлығы жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы ерекшеліктерін зерттеуге байланысты жаңа зерттеу бағыттарын жасауды талап етеді. Еліміздегі әртүрлі жағдайлар міндетті түрде жеткіншектердің психикалық даму мазмұнына, формаларының сипатына әртүрлі өзгерістер әкеледі. Сондықтан өзіндік санамен қатар этностық сананы, құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастыру мәселесіне қатысты психологиялық-педагогикалық зерттеулерді күшейтуді шарттандырады және сананы модернизациялау негізінде рухани жаңғырудың негізін қалайды. Психологиялық практика сферасында балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің өмірлік мәнді деген құндылықтарға бағдарлану мазмұнын белсендіру аса маңызды сұрақтардың бірі. Сондай-ақ балалар үйінде тәрбиеленушілердің тұлғалық дамуындағы ұлттық салт-дәстүрлер және ұлттық мәдениеттің құндылықтарын дамытудың рөлін зерттеу әрқашанда маңызын жоймайтын рухани жаңғырудың және психологиялық-педагогикалық мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу өзектілігі өмірдің бір қыры болып табылатын, балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы өзіндік сана мен этностық сананың дамуын құндылықтарға бағдарлану жүйесімен байланысты оқу-тәрбие процесінде дамытумен тікелей байланысты. Сонымен бірге балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлануын сана, этностық сананың дамуымен тығыз байланысты болатын жағдайларға психологиялық тұрғыдан және педагогикалық тәсілдермен әсер ету жолдарын жасаудың теориялық және әдіснамалық негізін құрумен байланысты мәселелер болып отыр.

Түйін сөздер: сананы модернизациялау, рухани жаңғыру, психикалық даму, құндылықтарға бағдарлану, фольклор психологиясы, балалар үйінде тәрбиеленушілердің психологиялық ерекшеліктері, этностық сана, этномәдени құндылықтар, психикалық субдепривация.

Berdibayeva S.K.¹, Nussipzhanova B.N.², Berdibayev S.K.³,
Faizulina A.K.⁴, Alimzhanova A.Sh.⁵, Bekenova Zh.N.⁶

¹doctor of psychological science, professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²professor, Kazakh National Academy of Choreography, Kazakhstan, Astana, e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian University, Kazakhstan, Astana, e-mail: kuandik_1971@mail.ru

⁴associate professor Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵professor, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Kazakhstan, Almaty, e-mail: asha.001@mail.ru

⁶master of arts, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bekenovazh588@gmail.com

The development of value orientation through folklore as an assessment of spiritual modernization

The article considers the development of the orientation of adolescents brought up in orphanages through folklore in the educational process as a basis for spiritual modernization. Comprehensively studied the features of the development of interconnected orientation to ethnic consciousness and values through cognitive and playful activities that have social status, live in conditions of «mental sub-deprivation», that is, they study the features of development in pupils of orphanages studied in the school of folklore materials and specially organized joint dialogues. Self-assessment of young children, which is the most important stage of personality development in ontogenesis in the system of Sciences and knowledge, and its most important characteristic is directly related to the requirements justifying new socio-economic social changes in the country. Changes in the socio-economic development of society, the development of socio-historical processes, all changes in the educational sphere require the development of new research areas related to the study of the characteristics of personal development of adolescents. Different situations in the country necessarily lead to different changes in the content, the nature of the forms of mental development of adolescents. Therefore, along with self-education, it causes the strengthening of psychological and pedagogical research on the formation of ethnic consciousness, the system of value orientation and lays the Foundation for spiritual modernization on the basis of modernization of consciousness. One of the most important issues in the field of psychological practice is the activation of the content of the orientation of children's home to vital values. Also, the study of the role of the development of national traditions and values of national culture in the personal development of children's home is one of the problems of spiritual modernization and psychological and pedagogical modernization, which is not always irrelevant. The relevance of the study is directly related to the development in the educational process associated with the system of value orientation of the development of self-consciousness and ethnic consciousness in the personal development of children in the orphanage, which is one of the aspects of life. At the same time, issues related to the creation of theoretical and methodological foundations for the creation of ways of psychological and pedagogical impact on the conditions closely related to the development of consciousness, ethnic consciousness, orientation of children's home values.

Key words: modernization of consciousness, spiritual renewal, mental development, focusing on the values, folk psychology, the psychological characteristics of children of ethnic consciousness, ethnocultural values, mental sub-deprivation.

Бердибаева С.К.¹, Нусипжанова Б.Н.², Бердибаев С.К.³,
Файзуллина А.К.⁴, Алимжанова А.Ш.⁵, Бекенова Ж.Н.⁶

¹доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²профессор, Казахская национальная академия хореографии, Казахстан, г. Астана, e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: catok-s67@mail.ru

⁴старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵профессор, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: asha.001@mail.ru

⁶магистр гуманитарных наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bekenovazh588@gmail.com

Развитие ценностной ориентации через фольклор как основа духовной модернизации

В статье рассматривается как основа духовной модернизации развитие ценностной ориентации подростков, воспитывающихся в детских домах, через фольклор в учебно-воспитательном процессе. Всесторонне изучены особенности развития ценностной ориентации

через познавательные и игровые занятия с детьми, которые имеют социальный статус, живут в условиях «психической субдепривации», т. е. изучаются особенности развития воспитанников детских домов на основе фольклорных материалов и специально организованных совместных диалогов. Самооценка детей раннего возраста, являющегося важнейшим этапом развития личности в онтогенезе в системе наук и знаний, и его важнейшая характеристика напрямую связаны с требованиями, обосновывающими новые общественно-экономические социальные изменения в стране. Изменения в социально-экономическом развитии общества, в развитии общественно-исторических процессов, все изменения в образовательной сфере требуют разработки новых исследовательских направлений, связанных с изучением особенностей личностного развития подростков. Любые ситуации в стране обязательно приводят к изменениям содержания, характера, форм психического развития подростков. Поэтому, наряду с самообразованием, необходимо активно проводить психолого-педагогические исследования по вопросам формирования этнического сознания, системы ориентации на ценности на основе модернизации сознания. Одним из важнейших вопросов в сфере психологической практики является активизация содержания ценностной ориентации воспитанников детского дома на жизненно значимые ценности. Также изучение роли развития национальных традиций и ценностей национальной культуры в личностном развитии воспитанников детского дома является одной из проблем духовной модернизации и психолого-педагогической модернизации, которая не всегда имеет значения. Актуальность исследования напрямую связана с развитием в учебно-воспитательном процессе, связанном с системой ценностной ориентации развития самосознания и этнического сознания в личностном развитии воспитанников детского дома, являющейся одним из аспектов жизни. Вместе с тем, вопросы, связанные с созданием теоретических и методологических основ создания путей психологического и педагогического воздействия на условия, тесно связанные с развитием сознания, этнического сознания, ценностной ориентации воспитанников детского дома.

Ключевые слова: модернизация сознания, духовная модернизация, психическое развитие, ценностная ориентация, психология фольклора, психологические особенности воспитанников детского дома, этническое сознание, этнокультурные ценности, психическая субдепривация.

Кіріспе

Қазақстан жаңа тарихи кезеңге өтті. Ел басының ағымдағы жылдың жолдауында Қазақстанның үшінші модернизациясының басталғанын жариялады. Өз жолдауында Президент жаңа түрдегі модернизация өз мәдениетінді, ұлттық бейнеңді сақтау, тарихи тәжірибелер мен дәстүрлер модернизацияның сәтті болуының маңызды шарты деп атап өтті. Сонымен қатар жолдауда рухани жаңғыру ұлттық сананы өзгерту деп нақты атады (ҚР Президентінің халыққа жолдауы, 2017). Сонымен қатар Президент ұлттық тарихымыздың мағынасы бірлескен үш жүйелі мағыналы міндеттерді біріктіреді – тиімді және қуатты мемлекет, бірлескен толерантты қоғам, Инновациялық экономика. Интеллектуалды ұлт, интеллектуалды элита болу туралы жастарды рухани жағынан байытуды үлкен мақсат етіп қойып отыр.

Зерттеу негізі болған балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануын оқу-тәрбие процесінде фольклор арқылы дамыту ерекшеліктерін эксперименттік зерттеу және оларға психологиялық көмек берудің негізі психологиялық-педагогикалық жұмыстардың мүмкін деген жолдарын анықтау болды.

Психология ғылымындағы тұлғалық дамуды анықтайтын негізгі ықпалдар мен концепциялар және қазіргі жас жеткіншектерді зерттеуге психология ғылымындағы базалық теориялар мен концепциялар зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін құрайды (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.Г. Ананьев, Д.Б. Эльконин). Жеткіншектердегі тұлғалық дамудағы өзіндік санасы мен этностық санасын зерттеген негізгі зерттеу мектептерінің теориялары мен концепциялары, құндылықтар мен құндылықтарға бағдарлануды зерттеген еңбектер, сонымен қатар С.М. Жакыповтың бірлескен диалогты танымдық іс-әрекет концепциясы зерттеу мәселесін анықтады.

Адам дамыған, әрі тұрақты этномәдени нормалар мен құндылықтар жүйесінен құралатын толыққанды этностық өзіндік сананың иесі болу керек. Этностық сана-сезім – бұл көпжоспарлы түсінік (Филиппов Ю.В., Фирсова А.М., Гаврилова, 2006: 170-179).

Белорус елінде жүргізген О.Л. Романованың зерттеуінде мектепке дейінгі жастағы, бастауыш мектептегі баланың және жасөспірім жастағылардың бойындағы этностық бірдейліктің дамуы қарастырылған. Бастауыш мектептегі балаларда этностық білімнің өсуіне мүмкіндіктің,

сонымен бірге оларда ересектерден алынған жүйеленген ақпараттың бар екендігінің байқалуын өз еңбегінде атаған (Романова О.Л., 1994).

Зерттеу барысында тұлға дамуындағы сана мен іс-әрекетке байланысты теориялық жағдайлар тұлғаның қалыптасуындағы іс-әрекеттік ықпалдар және жүйелік ықпалдың негізгі принциптері жайлы психологиялық зерттеу негіз болды, өзіндік сана мен этностық сана және құндылықтар мен құндылықтарға бағдарлану жүйесінің қалыптасуы жүйелілік ықпалмен сипатталды.

Топтың этностық өзіндік санасындағы, ұжымдық бірдейліктегі этностық маңызды құндылықтар, яғни осы топ үшін ерекше, саналы түрде меңгерілген, әрі басқа топтардан айырықшаланатын құндылықтар қатысады. Зерттеулердің қатарындағы В. Кросс және басқалардың еңбегінде этностық бірдейліктің даму сатыларының қатынасындағы өзіндік баға қарастырғанын Т.Г. Стефаненконың еңбегінде баяндалған (Стефаненко Т.Г., 2004: 243-264).

Зерттеуде ерекше әлеуметтік статусы бар жеткіншектерде этностық сана мен құндылықтарға бағдарлануды қалыптастыруға әкелетін оқу-тәрбие процестерін белсендіру, психологиялық көмек көрсетудің жолдарын жасау, іс-әрекет пен қарым-қатынаста эмоциялық сфераларын орнықтыру, өзіне және қоршағандарға позитивті қатынасты қамтамасыз ету өзіндік сананы дамытады және фольклорды қолдану этностық сананы қалыптастыра отырып рухани жаңғырудың негізі қаланады деген басты идея жүзеге асырылды.

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің өзіндік сана мен этностық санасы және құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу дәрежесін, фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер жайлы түсініктерін, эмоциялық сферасының ерекшеліктерін саралай отырып этностық сананың негізі қалыптасты. Балалар үйінде тәрбиеленушілердің этностық санасы мен құндылықтарға бағдарланудың дамуын фольклор арқылы қалыптастыратын эксперименттік зерттеуде арнайы ұйымдастырылған бірлескен диалогты танымдық сабақтар олардың этностық санасында үлкен өзгерістер әкелді.

Зерттеу бағыты балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы құндылықтар жүйесін эмоциялық сфералармен арақатысты зерттеумен байланысты болды. Оқу-тәрбие процесінде фольклор материалдарын пайдаланып, балалар үйінде тәрбиеленушілердің

құндылықтарға бағдарлануын этностық санамен байланысты дамыту ерекшеліктері анықталды. Зерттеуде фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер құндылықтарға бағдарлануды қалыптастыру және этностық сананы дамыту құралы деп анықтап, оның психологиялық мәнділігін зерттелді.

Этностық сана-сезімдердің даму деңгейі жеке бір тұлғаның болсын, этностың болсын маңызды дәрежеде көпұлтты қоғамның психологиялық және әлеуметтік саяси атмосферасын анықтайды (Вяткин Б.А., Хотинцев В.Ю., 1996: 69-75). Этностық фактілердің мәнді және мағыналы сипатта өсуі этностық сана-сезімдерді күшейтеді.

Ұлттық құндылықтардың негізін құрайтын аңыз-әңгімелер, ұлттық фольклор ұжымдық ойлау негізінде ұрпақтан ұрпаққа психологиялық түсініктер ретінде беріліп отырған (Бердібаева С.Қ., 2006: 102). Этнопсихологиялық түсініктер ұлт өкілдерінің табиғатын түсіндіруші, балада қалыптасатын этностық сананың негізі болып табылады. Сондықтанда ұлттық мәдени құндылықтар – халықтың интеллектік деңгейін, мәдениеттілігін бекітеді.

Жеткіншек жасындағы өзіндік сананың ерекшеліктері мына жағдайдан көрінеді: ішкі әлемі күрделеніп, өзіндік танудың тереңдеуі пайда болады. Жеткіншектердің этностық санасын қалыптастыру мәселесі білімдер жүйесінде шешімін күттірмейтін сұрақтардың бірі. Фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер сияқты ұлттық мәдениет көрсеткіштері сол халықтың жады, ойлау көрсеткіші, этностың ойы, білімі, тәжірибелері, өмірлік құндылықтары болып табылады (Бердібаева С.Қ., 2012).

Зерттеу барысында арнайы ұйымдастырылған берілген фольклордың бір қыры халық эпостары балаларға терең психологиялық мазмұн қалдырады. Халықтық эпостар арқылы тұлғаны дамытудың психологиялық терең мазмұнын көруге болады (Вундт В., Вернер Г., Выготский Л.С.) (Бердібаева С.Қ., 2012). Құндылықтарға бағдарлануды зерттеудің педагогикалық-психологиялық аспектісі халықтың асыл мұралары – фольклор арқылы индивидтің психологиялық дамуымен байланысты болады.

Жеткіншектердегі құндылықтарға бағдарлану мен этностық сананы, барлық халықтың рухани құндылықтарының бірі болатын фольклор (халық эпостары) арқылы жүзеге асыруға болады. Оқу-тәрбие процестерінде үнемі оқытудың жаңа тәсілдерін қолдану барысы өз жемісін береді.

Арнайы, жүйелі ұйымдастырылып берілген этномәдени құндылықтар балада терең пси-

хологиялық мазмұн қалдырады. Көптеген зерттеулерді талдау барысында халықтық қазына арқылы тұлғаны дамытудың психологиялық терең мазмұнын көруге болады (Вундт В., 1998).

Этностық ерекшеліктердегі танымдық іс-әрекеттің белсенділік факторы ретінде этносаралық өзара әрекеттің ықпалы туралы С.М. Жақыповтың еңбегінде назар аударылған (Жақыпов С.М., 2000: 18).

Этнос аралық қарым-қатынас ерекшеліктерін ескере отырып, бірлескен іс-әрекет процесін талдау барысында белгілі ғалым С.М. Жақыпов этносаралық қарым-қатынас жағдайында қалыптасатын мағына қалыптасудың жалпы қоры ақпараттың жалпы қорының психологиялық мазмұнын білдіреді деген тұжырымды ұсынады (Жақыпов С.М., 2002: 35-45).

Жаңа тәсілдердің бірі сабақты бірлескен диалогты танымдық формада беру, яғни бірлескен диалог формасы олардың танымдық іс-әрекетін белсендіреді, құндылықтарға бағдарлануын қалыптастырады. С.М. Жақыпов тұлғаның этностереотиптері мен құндылықтарға бағдарланудың ортасына этностық жаңсақ нанымдарды орналастырады. Осы этностық жаңсақ нанымдар ұғымын базалық деп көрсетіп, «мағыналық құрылымдар» дейді, құндылықтарға бағдарланудың негізін береді, білімді меңгеру процесі мән мен мағынаға байланысты болады (Жақыпов С.М., 2003: 114-149).

Жеткіншектер өздерін үнемі «іштей өз өзімен ұқсастырып» қабылдайды. Олардың өздерін қабылдауы кері байланыс арқылы тұлғааралық қарым-қатынас тәжірибесімен байланысты болады (Эриксон Э., 1996).

Жеткіншектер өздері тіпті кездеспеген жағдайлар үшін де ережелерді қалыптастыруға қызығулар танытады. Бұл саты үшін моралды ойлау тән болады, сол ойлау тек жеке өзінің және тұлғааралық жағдайларды ғана емес әрі әлеуметтік, этностық сұрақтарды да қамтиды (Lickona T., 1976).

Бір қатар шет елдік зерттеулерде өзіндік сәйкестікті қалыптастыру мен тәрбиенің арасында белгілі бір байланыс бар екені зерттеледі. Сол зерттеулер жеткіншектің эго-өзіне сәйкестігі мен бала – ата-ана қатынастарының арасында байланыс тапқан (Райс Ф., 2000). Сондықтанда толық отбасында тәрбиеленуші жеткіншек пен балалар үйінде тәрбиеленушілердің арасында көптеген психологиялық айырмашылықтар бар екені баршамызға аян.

Тұлғаның дамуында белгілі бір бұрмалануды туғызатын «Психикалық суб-

депривация» жағдайында өмір сүріп жатқан біздің қоғамның көптеген мүшелері өкінішті болса да бар екені бәрімізге аян. Балалар үйінде тәрбиеленушілер үшін ересектер орталық фигура болып табылады, балалар солармен тығыз қарым-қатынас орнатқысы келеді, жақындағысы келеді, бірлескісі келеді. Толық мәнді тұлға болып өсу үшін бала эмоциялық жайлы және тұрақты жағдайда тәрбиеленуі керек. Әсіресе тәрбие процесіндегі маңызды кезең тәрбиешінің «эмоциялық резонансқа», тәрбиеленуші балалардың ішкі әлемімен «эмоциялық бірге әсерленуге» қабілетті болуы керек. Сонымен қатар балалар үйінде жұмыс жасайтын тәрбиелеушілерде жоғарғы мазасызданудың болмауы да маңызды жағдай. Себебі жоғарғы мазасыздану күйі теріс эмоцияларды жинайды.

Құндылықтарға бағдарлану жас ұрпақтың тұлғалық дамуын болжауға негіз болады. Фольклор – құндылықтарға бағдарланудың негізі. Фольклор әлеуметтік интеграция процесінің жетілдіруде жеткіншектің жоғарғы құндылыққа бағдарлануында және өзін тарату потенциалдарында, олардың идентификациясында ерекше рөл атқарады. Жеткіншектердегі этностық санасының дамуы және ұлттық мұралар – фольклор арқылы қалыптасқан құндылықтарға деген позитивті қатынастың қалыптасуы оларға тұтастай әсер етеді, өнер, мәдениет, қоғамдық өмірге сәйкес өнегелік түсініктерін, құндылыққа бағдарлануларын қалыптастырады.

Жетім балалар қазіргі қоғамның әлеуметтік-психологиялық мәселесі. Үлкендердің (тәрбиешілердің) жиі ауысуы, қатынастар мен тәжірибелердің үздіксіздігін бұзады. БҮТЖ-дің (балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектер) өзіндік ерекшелігі бар өмір жағдайы оларда эмоциялық депривацияны туындатады, психикалық дамуды бұзады, эмоциялық сферасын бұрмалайды. Оқу-тәрбие процесінде БҮТЖ-дің этностық санасы мен оның негізгі бір сипаттамасы құндылықтарға бағдарлануы ұлттық мәдениет – фольклор, салт-дәстүрлер негізінде қалыптастыру сұрағы педагогикалық психология үшін ең өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануы мен этностық санасын өзара байланысты зерттеу психологиялық-педагогикалық маңызды мәселе. Жетім-балалар әрқашанда қоғамның әлеуметтік-психологиялық өзекті мәселесі болып табылады. Елімізде болып жатқан саяси-экономикалық-әлеуметтік

процестер «психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүріп жатқан балалар үйінде тәрбиеленушілердің психикалық дамуына әртүрлі өзгерістер әкеледі.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаты – Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануы мен этностық санасының өзара байланысын диагностикалық зерттеу.

Зерттеу әдістері – фольклор, ұлттық салт дәстүрлер жайлы түсініктерін анықтайтын авторлық анкета, мазасыздану деңгейін зерттейтін шкала (Ч.Д. Спилбергер, Ханин), өзіндік бағалау шкаласы (Дембо-Рубинштейн), құндылықтарға бағдарлану әдістемесі (М. Рокич), «өмірлік мағына жайлы ойлану» әдістемесі (Х. Ниemi) эмоциялық есту тесті (В.П. Морозов) (Елисеев О., 2009), «Мен кімін?» тесті (М. Кун және Макпартлэнд), «Біз және олар» (Богардус шкалалары), биографиялық әдіс (Палагина Н.Н., 2001), БҮТЖ-дің (Балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектер) тарихи документтері, өздерінің «тарихын айту» бойынша әңгімелесу, өздері ойлап тапқан, қиялдаған оқиғалары жайлы шығарма жазу.

Талқылаулар

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануы мен этностық санасын өзара байланысты зерттеу психологиялық-педагогикалық маңызды мәселе. Жетім-балалар әрқашанда қоғамның әлеуметтік-психологиялық мәселесі болып табылады. Елімізде болып жатқан саяси-экономикалық-әлеуметтік процестер «психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүріп жатқан балалар үйінде тәрбиеленушілердің психикалық дамуына әртүрлі өзгерістер әкеледі.

Зерттеуге 240 сыналұшы қатысты. (N = 240: N = 100 – эксперименттік топ – жетім балалар – А тобы; N = 100 – тексеру тобы-отбасында тәрбиеленушілер – Б-тобы; N = 20 – тәрбиешілер, N = 20 – отбасында тәрбиеленушілердің ата-аналары).

1-диагностикалық зерттеу. А-тобының құндылықтар жүйесі эмоциялық сфералармен арақатысты зерттелді. Зерттеу нәтижелері бойынша: сыналұшылардың эмоциялық күйді қабылдауы орташа есеппен 20,5% болса, ересек сыналұшыларда 8,1% болды.

А-тобының және тәрбиеленушілердің эмоциялық әсерлену мен күйлерді қабылдау деңгейі ғылымда бекітілген қажетті нормадан өте төмен көрсеткіш берді. Бөтен адамның дауысы арқылы сол адамның эмоциялық күйін адекватты қабылдау шегінің нормасы (төменгі нормасы) 65% болуы керек немесе одан ары қарай жоғарылайды.

Осы диагностикалық зерттеуде ересек сыналұшылардың тек 3-уі ғана, ал сыналұшылардың екеуі эмоциялық күйді дұрыс таныды, яғни олардың көрсеткіштері: 33% және 8% болды.

1-суреттен көріп отырғанымыздай ересек тобында берілген 5 эмоциялық күйді (қайғы, қуаныш, қорқыныш, ызалану және нейтраль эмоция) тану бойынша тек 3 эмоциялық күйді дұрыс тапса, ал сыналұшыларда 5 эмоциялық күйден 2 ғана адекватты қабылдағанын көреміз.

Сыналұшылардың эмоциялық сферасын толық анықтау мақсатымен олардың мазасыздану күйлері де зерттелді. Ересек сыналұшыларда мазасыздану деңгейі 9 сыналұшының 7-де мазасыздану деңгейі жоғары болды, ал сыналұшыларда 25 сыналұшыдан 16 балада жоғары мазасыздану күйі алынды. Осы екі топтың орташа көрсеткіштерін Стьюденттің t критерийі бойынша: ересек сыналұшыларда жеке бастық мазасызданудың орташа деңгейі – 42,5 (6,1) болса, сыналұшыларда 42,1(7,2) болды және екі мазасыздану деңгейлерінің (жеке бастық және ситуативті) арасындағы корреляция екі топта да жоғары болды (0,001). Осыған байланысты екі топтың да сыналұшыларында жоғары мазасыздану көрінісі айқын байқалды.

Өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері төмендегідей көрсеткіштерді берді.

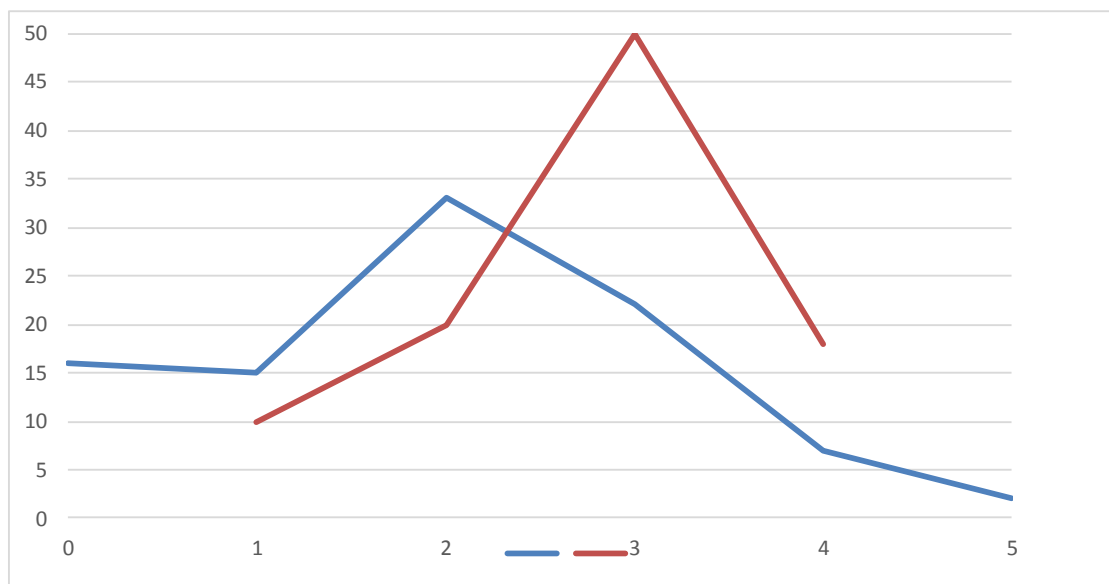
Отбасында тәрбиеленіп жатқан сыналұшылардың өзін қабылдауы жоғары болды, алайда әдебиеттерде белгіленген тұлға дамуының жағымды сипатын қамтитын шекараға жетпеді (айырмашылықтар 0,001 деңгейде дәлді болды), ал оларға қарағанда А-тобының өзін қабылдауы сынды жағдайда болып отыр. Сыналұшылардың орташа мәндерін салыстырғанда А-тобы жәй сыналұшыларға қарағанда өзіндік қабылдауы төмен болды (айырмашылық 0,05 деңгейде дәлді).

Биографиялық әдіс және «Тарихты әңгімелеу» әдістемесі бойынша нәтижелер, контент талдау: А-тобы үнемі жағымсыз эмоциялық күйде болды, ата-анасын көп ойлайды, кейбіреулері өте терең ауытқу шекарасына кетіп

қалған, сондықтанда психологтың жұмысын көп талап етеді; өздерін енжар сезінеді, себебі ата-ана алақанының жылуын, белсенділік сипа-

тын көрмейді; ата-анасы жайлы қиялы балалар үйінде тұратын барлық жас кезеңдерінің ішінде жеткіншектерде қатты білінді.

1-сурет – Эмоцияны адекватты қабылдау бойынша екі топ сыналушыларының (тәрбиешілер және тәрбиеленушілер) көрсеткіштері (%)

1-кесте – Екі топтың өзін қабылдауы бойынша көрсеткіштері

Сыналушылар тобы	Тәрбиеленушілер			
	Балалар үйінде		Отбасында	
	S (өзін қабылдау)	s	S (өзін қабылдау)	s
Кіші жеткіншектер – балалар үйі	0,02	0,21	0,25	0,26
Үлкен жеткіншектер – балалар үйі	0,11	0,31	0,25	0,27
Отбасында тәрбиеленушілер	-0,03	0,35	0,31	0,17

2-диагностикалық зерттеу, бірінші кезең.

А-тобы нәтижелеріне қарағанда (65%) Б-тобының нәтижелері, яғни өмірді ұғынулары жоғары болды (88%). Тұрмыстың мәнділігін бастан кешіру деңгейі төмен болды (55%), ал екінші топта жоғары (74%). Ал өмірлік мақсат пен жоспардың болуы индексі бойынша А-тобы көрсеткіштері тіпті төмен болды (48%), ал екінші топта (71%). Жалпы алғанда өмірді ұғыну дәрежесі екі топта екі түрлі нәтиже көрсетті, 1 топта орташа есеппен 58% болса, екінші топта орта есеппен 83% болды.

Екі топтың да құндылықтарға бағдарлаудың қалыптасу деңгейлері анықтау нәтижелері бой-

ынша құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу деңгейлерінің арасында статистикалық мәнді айырмашылықтар табылды (Студенттің t критерийі). А-тобы – (42%) Б-топқа қарағанда (62%) құндылықтарға бағдарланудың деңгейі төмен. Тексеру Б-тобында құндылықтарға қалыптасу деңгейі 63% болса, ал қалыптаспағаны 21% болды, ал 16% қалыптасу сатысында болды. Ал А-тобы осыған сәйкес 27% қалыптасқан, қалыптаспағаны 49%, 24% қалыптасу сатысында болды.

Екі топтың терминалды құндылықтарының иерархиялық құрылымы, тексеру тобында (Б) терминалды құндылықтарға қатысты бағдар-

лануда жеке бастық, нақты және тұлға аралық құндылықтарды көрсетеді, ал эксперименттік топта (А) құндылықтарға бағдарлану жүйесінің

ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері бойынша бұл топта иерархиялық құрылымдарының қалыптаспағанын көрсетті.

2-кесте – Екі топ сыналушыларындағы құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу деңгейлері (%)

Қалыптасу деңгейлері	А тобы	Б тобы
1-деңгей (қалыптасқан)	27	63
2-деңгей (қалыптасу сатысында)	24	16
3-деңгей (қалыптаспаған)	49	21

3-кесте – Екі топ сыналушыларының өмірдің мағынасы жайлы сұрақтардың маңыздылығы дәрежесін анықтаудың салыстырмалы көрсеткіштері (%)

	А					Б					Айырмашылықтар		
	Ешқашан да	кейде	сирек	жиі	өте жиі	ешқашан да	кейде	сирек	жиі	өте жиі	X	x	мәнді
1	9	-	44	11	24	15	4	23	40	46	81.1	7.7	+
2	41	20	20	15	5	60	24	4	-	12	75.1	7.7	+
3	20	19	-	21	35	60	12	8	20	10	44.4	7.7	+
4	49	15	30	-	-	10	21	8	58	-	77.0	7.7	+

Екі топтың көрсеткіштерінің, яғни құндылықтарға бағдарлану мен өмірді ұғыну деңгейінің арасында белгілі бір корреляциялық байланыс табылды. Корреляциялық талдау Спирменнің корреляциялық рангілеу коэффициенті арқылы есептелінді. Ескерту: 1-сұрақтың маңыздылығы; 2-мұғаліммен талдау; 3-ата-анамен талдау (тәрбиешімен); 4-достарымен талдау.

Алайда құндылықтарға бағдарлану жүйесі қалыптаспа да бұл топтағы мәнді деген негізгі құндылықтарды бөліп көрсетуге болады, олар кәсіби және эстетикалық құндылықтарға бағдарланады. Екі топтың ұқсастығын мынадан көреміз, 2-3 орындарға отбасы және балаға байланысты құндылықтарды қояды, сонымен қатар материалды байлыққа жету құндылығын да қояды. Нәтижелердің арасындағы айырмашылықтардың мәнділігі «хи-квадрат» критерийімен есептелінді (3-кесте).

2 диагностикалық зерттеу – 2 кезең

Бақылау, әңгімелесу арқылы психологиялық жақындасып, шығарма жазғыздық («Фольклор, ұлттық салт-дәстүр» жайлы) және құндылықтарға бағдарлану және өмірді ұғыну зерттелді. Студенттің t критерийі бойынша статистикалық мәнділігі анықталды ($P > 0,001$

мәнділігінде $t=2,5$ статистикалық мәнді айырмашылық табылды).

Жауаптарды математикалық процедурамен өңдеу үшін қолданылатын тәсілдер берілген сұрақтар бойынша жасалды, барлығы 5 баллдық шкалада бағаланды: қазақ эпостары бойынша есімдерді дұрыс табуы, аңыз әңгімелерді білу білімдері, мәдениет қайраткерлерін білу бойынша дұрыс айтылған саны, басқа ұлттардан досының болуы, өз ұлтының мәдениетіне қатынасы, басқа ұлттың мәдениетіне қатынасы, ұлттық салт дәстүрлерді білуі, ұлттық ойындарды білуі, эпостық жырларды білуі, айтысты білуі, ұлттық музыканы білуі, мақал-мәтелдерді білуі, ұлттық мейрамдарды білуі, ұлттық әндерді білуі. Жауаптардан мына көрсеткіштер алынды: ұлттық салт-дәстүр – (25%), фольклор – 38%, тіл – 70%, ұлттық әдебиет пен өнер – 16%, басқа ұлттың мәдениетіне қатынасы – 24%. Көріп отырғанымыздай, А-тобынан этностық сананың төменгі деңгейін көреміз.

Тексеру Б-тобында бұл көрсеткіштер 38% процентке жоғары болды. Студент t критерийі бойынша екі топтың көрсеткіштерінің арасындағы айырмашылықтардың мәнділігі 0,001 деңгейінде сенімді болды.

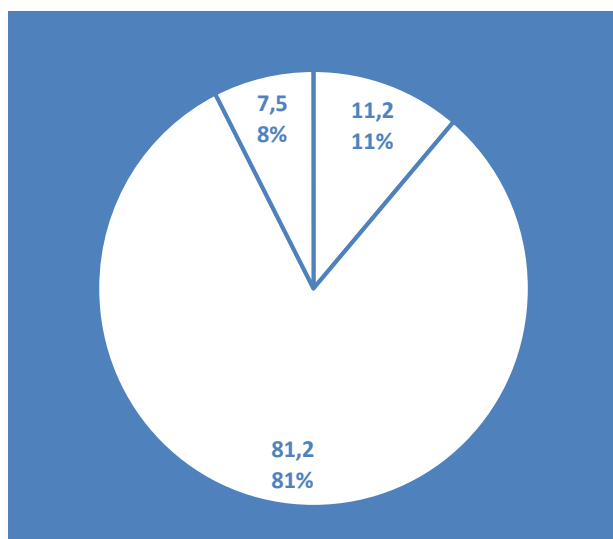

3-диагностикалық зерттеу. А-тобының этностық санасының қаншалықты қалыптасқанын анықтау. «Біз» және «олар» атты Богардус шкаласы арқылы біз этностық толеранттылықты зерттедік. 5 этнопсихологиялық көрсеткіш алынды.

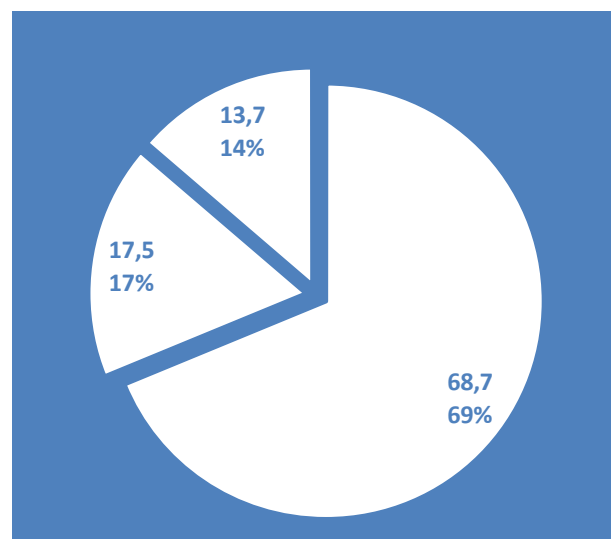
А-тобының ішінен өзі туралы пікірде «Мен-қазақпын» «этностық көрсеткішті» жуықпен, алдыңғы орындарда көрсеткендері (1-4): 11,2 % көрсетті, яғни зерттеуге қатысқан 80 сыналұшының 9 сыналұшысы 1-20 аралықтағы өзі жайлы 20 пікірдің біріне, «Мен-қазақпын» деген бағалауды жоғары қойғандар болса; ал мүлдем көрсетпегендері 81,2%, яғни 80 сыналұшының 65-сыналұшысы өзі туралы 20 пікірде «Мен-қазақпын» деп мүлдем жазбағандар; ал 80 сыналұшының 6 сыналұшысы өзі туралы

20 пікірде «Мен-қазақпын» деген бағалауды ортаға, соңына қарай қойғандар (10,18,19), яғни ортадағы көрсеткіш 7,5% болды.

Тексеру Б-тобында «Мен-қазақпын» «этностық көрсеткішті» жуықпен, алдыңғы орындарда көрсеткендері (1-4):17,5 % көрсетті, ал зерттеуге қатысқандардың ішінен 80 сыналұшының 14 сыналұшысы 1-20 аралықтағы өзі жайлы 20 пікірдің біріне, «Мен-қазақпын» деген бағалауды жоғары қойғандар; ал мүлдем көрсетпегендері 68,7%, яғни 80 сыналұшының 55-сыналұшысы «Мен-қазақпын» деп мүлдем жазбағандар; ал 80 сыналұшының 11 сыналұшысы өзі туралы 20 пікірде «Мен-қазақпын» деген бағалауды ортаға, соңына қарай қойғандар (10,18,19), ортадағы көрсеткіш 13,7% болды.

2-сурет – Эксперименттік топтың этностық көрсеткіші

3-сурет – Тексеру тобының этностық көрсеткіші

Қорытынды

1 диагностикалық зерттеу бойынша – Ересек сыналұшылардың қайғы эмоциясын көп таңдауы (65%) таң қаларлық жағдай емес, «жетім балалармен» жұмыс жасаудың өзіндік ерекшелігі бар екені белгілі. Ал біздің негізгі сыналұшыларымыз А-тобы қорқыныш пен нейтраль эмоцияларды көп таңдауы назар салуды, талдауды қажет етеді. А-тобының өзін қабылдау көрсеткіштері әртүрлі болса, отбасында тұратындарда неғұрлым біртектілікті көрсетті. Бұл жағдай сыналұшылардың әртүрлі жағдайда болуымен байланысты болып отырғаны түсінікті.

А-тобының ата-анамен байланысы не уақытша, не мүлдем үзіледі, бұл балалар мате-

риалды жағынан қамтамасыз етілсе де өздеріне таныс эмоциялық және әлеуметтік байланыстар жоғалады, оның сапалы дамуы өзгереді, психикалық депривация жағдайы күшейе береді.

Сыналұшылардың жауаптарын талдай отырып, мына жағдайларды көрсетуге болады: А-тобы өз өміріне теріс қатынасты, ал болашағына үмітпен қарау ойларын көреміз. Мысалы олардың жауаптарынан көруге болады: «Мен босқа туған жоқпын деп ойлаймын, жақсының бәрі алдымда» (Мұрат, 15 жас). «Өмірім туралы ешнәрсеге өкінбеймін, жаманның бәрі артта қалды деп ойлаймын» (Айжан, 14 жас). «Қандай өмір болды ол маған маңызды емес, оны ойлағым келмейді, мен оны өмірімнің беттерінен жырттып тастаймын» (Алма, 15 жас).

«Бұрынғыны ойламаймын, жаңа өмір бастағым келеді» (Жарас, 13 жас). «Менің туғым келген жоқ, енді туылған соң өмір сүру керек қой, бәрін ұмытқым келеді» (Мира, 14 жас).

Алайда олар болашақтары жайлы «тамаша болады» деп ойлайды, мәселен «Өмірім жақсы болатын барлық нәрсені жасаймын» (Азамат, 12 жас). «Жаңадан қайтадан туғым келеді, болашақта міндетті түрде бақытты боламын» (Анар 12 жас). Сонымен қатар өмірге, болашағына деген теріс қатынастарды да көрсетеді, мысалы «Өмірімді, болашағымды ойлағым келмейді, еш нәрсе өзгермейтін сияқты» (Сәуле, 15 жас). Ал тексеру тобындағылар өмірге деген қатынастары және болашағы туралы мүлдем басқаша пікірлерді береді, мысалы: «өмірім өте жарқын, болашақ ашық, сәтті болады» (Данаян, 15 жас). «Болашағым өте тамаша болады, отбасым, ақшам, балаларым болады» (Жансұлу, 13 жас).

2 диагностикалық зерттеу бойынша – А тобының иерархиялық құрылымдары тексеру тобына қарағанда құрылу сатысында болып отыр; тексеру тобындағылар (Б) үшін интеллектік, индивидуалды құндылықтарға бағдарланса, эксперименттік топ (А) кәсіби және басқаларды қабылдау құндылықтарына бағдарлануды алдыңғы орынға қояды. Тескеру Б-тобы кәсіби және басқаларды қабылдауды аз мәнді деп санаса эксперименттік оларды ең мәнді құндылықтарға бағдарлану деп санайды.

Құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу деңгейі олардың өмірді ұғыну сипатынан тәуелді болды, екі топтағы құндылықтардың қалыптасуы мен қалыптаспау деңгейлерін салыстырдық. Үлкен айырмашылық екі топ бойынша ұлттық салт-дәстүрлерді білу және оны қолдану жағдайына байланысты болды, тексеру тобының жоғары көрсеткіш олардың отбасында тәрбиеленуімен байланысты шарттанады. Фольклор және ұлттық салт дәстүрлер жайлы терең білімдер, түсініктер құндылықтарға бағдарлануды дамытудың мүмкіндіктерін береді.

А-тобы өмірдің мағынасы жайлы сирек ойлайды, тексеру тобындағы сыналушылар жиі ойлайды. Алынған нәтижелер И.В. Дубровина айтқан пікірді, яғни А-тобы «білім» категориясынан «мән» категориясына өтпейді, ендеше балалар үйінің жеткіншектерінде құндылықтарға бағдарланудың қалыптаспауын осы жағдайға негіздеуге болады. Белгіленген инструменталды құндылықтарда құндылықтардың барлық категорияларының арасында статистикалық

мәнді айырмашылықтар табылды. Тескеру Б-тобы индивидуалды және интеллектік құндылықтарға бағдарланады. Бұл топта соңғы орынға басқаларды қабылдау құндылығына құндылықтарды кәсіби өзіндік тарату құндылықтарын қояды.

Алайда А-тобындағы сыналушыларда кәсіби өзіндік таратылу құндылығын бірінші орынға қояды, себебі олар балалар үйінде үнемі еңбекке, оны орындаушылыққа тәрбиеленіп отырады және болашағын көп ойлап, содан үміт күтеді, жақсы маман болса, өмірде өз орнын табамыз деп сенімділікке ұмтылады. Ал басқаларға деген шыдымдылық, басқаларды қабылдау құндылығын 3-4 орындарға қояды. Екі топтың ұқсастығы сол индивидуалды құндылықтарды (тәрбиелік, берік ерік күші, үлкен талаптар) ең мәнді құндылықтар деп бөліп көрсетеді.

А-тобы қосымша психологиялық көмекті қажет екендігін негіздейміз. А-тобына қарағанда отбасында тұратын сыналушылардың (Б тобы) – өмірді ұғынулары, құндылықтарға бағдарланудың қалыптасуы жоғары екені анықталды, айырмашылықтар А-тобы әлеуметтік статусы, эмоциялық сферасының орнықсыздығы, психикалық депривацияның әсерінен байланысты туындап отыр (2-кесте).

2 диагностикалық зерттеудің 2 кезеңі бойынша. А-тобы фольклор жайлы сұрақтарға өте аз жауап берген, ол сұрақтарға қатысты білімдер мектеп курсының бағдарламасында тұрғанына қарамастан білетіндері өте аз болды. Орта есеппен алған фольклор жайлы білімдері бар-жоғы 38% болды. Ұлттық салт-дәстүрлер жайлы сұрақтарға да өте төменгі көрсеткіш берді (25%).

Осы жағдайдың өзі көп ойландырады, мұның себебін сыналушылардың әлеуметтік статусы мен әлеуметтік ортасының шектеулігі жағдайларымен байланыстыруға болады. Ал тексеру Б-тобында эксперименттік топқа қарағанда жағдай жоғары болғанымен (55% және 52%) оны да ары қарай зерттеуді талап етеді, мұның бір себебі жеткіншек жасына байланысты өзіндік ерекшеліктер және дағдарыстармен байланыстыруға болады.

3 диагностикалық зерттеу бойынша. Қазіргі жеткіншектер балалар үйінде болсын, отбасында тәрбиеленіп жатқандар болсын өз елінде, ішінде жүргендіктен, әрі титулды этнос болғандықтан өздерін сол этносқа жатқызуды аса қажет деп санамайды, себебі ондай қажеттілік жоқ, жеткіншек жасының өзіндік ерекшеліктері де бұл жағдайға әсерін қатты тигізеді.

Екі топтың сыналушылары да этностық сана көрсеткіштері қалыптасу сатысында екенін көрсетті, айырмашылықтарындағы негізгі себептер әлеуметтік статустың әртүрлі болуына байланысты болады. Алайда жеткіншектерде фольклор, ұлттық салт-дәстүрлерді түсіну процесі, меңгеру сол арқылы қалыптасқан құндылықтарға бағдарлану жедел түрде бірден өтпейді, оған арнайы психологиялық-педагогикалық жағдайларды жасау қажет.

Сонымен:

1. Балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлану жүйесі эмоциялық орнықтылықпен, үлкендермен мазмұнды қатынаспен тығыз байланысты дамиды және ұлттық мәдениет (фольклор) жайлы терең мазмұнды берілген білімдер этностық сана мен құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастырады және жағымды психологиялық жағдай жасайды.

2. Өзіндік сана мен этностық сананың, құндылықтарға бағдарланудың қалыптасқан жүйесі «Психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүретін және басқа әлеуметтік статусы бар жеткіншектердің психикалық дамуын реттейді.

3. Этностық факторлардың әсері жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлануын қалыптастыруға негізі болып табылады. Фольклордың, ұлттық салт дәстүрлерін меңгеру балалар үйінің жеткіншектерінде әлемуттену процесін

жетілдіреді, тұлғалық сапаларын, ұлттық сана сезімдерін дамытады, ұлттық мәдениет сфераларындағы құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастырады.

Ұсыныстар:

1. А-тобы және тәрбиешілерге эмоциялық күйлерін орнықтандыратын психокоррекциялық бағдарлама, психологиялық-педагогикалық ұсыныстар жасау керек.

2. Арнайы ұйымдастырылған бірлескен диалогты танымдық сабақтар негізінде фольклорды тереңдетіп оқытудың жағымды психологиялық-педагогикалық шартын жасау арқылы жеткіншектерде өзіндік сана, этностық сана және құндылықтар жүйесін қалыптастыру керек.

3. Көп ғасырлар бұрын жасалған эпостарда, ұлттық салт-дәстүрлерде құндылықтардың иерархиясы тұтасымен сақталғанын негіздей отырып, жеткіншектердің этностық санасы мен құндылықтар жүйесін өзара байланыста дамыту қажет.

4. Балалар үйінде тәрбиеленушілердің эмоциялық сферасының дамуының әлеуметтік-психологиялық аспектісі, этномәдени құндылықтар жүйесі, мектептен кейінгі кезеңдерде этностық сана мен құндылықтарға бағдарланудың өзара байланысының психологиялық ерекшеліктері жайлы мәселелер болашақ зерттеудің негізін қалайды.

Әдебиеттер

- Бердібаева С.К. Айтыс өнерінің этнопсихологиясы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.
- Бердібаева С.К. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – Б. 102.
- Вундт В. Проблемы психологии народов / Преступная толпа. – М.: Институт психологии РАН, изд-во «КСП+», 1998 – 308 б.
- Вяткин Б.А., Хотинец В.Ю. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности // Психологический журнал. – М., 1996. – Т. 17. – № 5 – С. 69-75.
- Джакупов С.М. Межэтническое взаимодействие как фактор активизации познавательной деятельности / Межвузский сборник научных трудов. Часть 1. 2000. – С. 18.
- Джакупов С.М. Экспериментальное исследования этнических предубеждений // Теоретические и прикладные проблемы социализации личности: Межвузский сборник научных трудов / под. ред. С.М Джакупова. – Алматы, 2002. – С. 35 – 45.
- Джакупов С.М. Методологические проблемы изучения совместной деятельности // Методологические проблемы общей психологии: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 114-149.
- Елисеев О. Практикум по психологии личности. – СПб., Питер, 2009. – 512 с.
- Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа жолдауы. 31.01.2017 ж.: «Қазақтанның үшінші модернизациясы: жандық бәсекеге қабілеттілік»
- Lickona T. Research on Piaget's theory of moral development // Moral development and behavior. – London, 1976. – P. 219–240
- Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2000. – 620 с.
- Романова О.Л. Развитие этнической идентичности у детей подростков. Дис. канд. психол. наук. – М., 1994. – 133 с.
- Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 2004. – С. 243-264.
- Филиппов Ю.В., Фирсова А.М., Гаврилова С.А. Этническое самосознание студентов гуманитарного ВУЗа// Мир психологии. – М.: Издательство «Московский психолого-социальный университет», 2006. – №1 (45). – С. 170-179.
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996 – 592 с.

Этнопсихология: теория и методики / Под ред. Н.Н. Палагиной. – Бишкек: Изд-во Кыргызского-Российского Славянского ун-та, 2001. – 91 с

References

- Berdibayeva S.K. (2006) *Tvorchestvolyk is-arekettin etnopsikholgiyasy* [Ethnopsychology of creative activity]. -Almaty:Kazakh Universiteti [Kazakh University], 2006.- 102p.
- Berdibayeva S.K. (2012) *Aytys onerinin etnopsikholgiyasy* [Ethnopsychology of Aitys art]-Monografia -Kazakh Universiteti [Monograph. -Kazakh University], 2012.-186 p.
- Wundt V. (1998) *Problemy psikhologii narodov* [Problems of psychology of peoples] / *Prestupnaya tolpa* [Criminal crowd]. – М.: Institut Psihologi RAN [M.: Institute of psychology RAS, publishing house “KSP+”], 1998. – 308 p.
- Vyatkin, B. V. Khotin (1996) *Etnicheskoe samosoznanie kak faktor razvitiya individualnosti* [Ethnic self consciousness as a factor of personality development] // *Psikhologicheski zhurnal* [Psychological journal]. - М., 1996. - Vol. 17. - № 5, pp. 69-75.]
- Dzhakupov S. M. (2000) *Mezhetnicheskoe vzaimodeistvie kak faktor aktivizatsii poznavatelnoy deyatel'nosti* [Interethnic interaction as a factor of activation of cognitive activity] / *Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov* [Interuniversity collection of scientific works]. Part 1. 2000. – 18 p.
- Dzhakupov S. M. (2002) *Eksperimentalnoe issledovanie etnicheskikh predubezhenii* [Experimental research of ethnic prejudices] // *Teoreticheskie i prikladnye problemy sotsializatsii lichnosti: Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov* [Theoretical and applied problems of personality socialization: interuniversity collection of scientific works] / . edited by S. M. Dzhakupov. - Almaty, 2002. – pp. 35 - 45.
- Dzhakupov S. M. (2003) *Metodologicheskie problemy izucheniya sovmestnoy deyatel'nosti* [Methodological problems of studying joint activity]// *Metodologicheskie problemy obshei psikhologii*[Methodological problems of General psychology]:uchebnik [textbook.] -Almaty: Publishing house “Kazakh Universiteti”, 2003.- pp.114-149.
- Eliseev O. (2009) *Praktikum po psikhologii lichnosti* [Workshop on psychology of personality]. - Spb., Peter, 2009. - 512p.
- Kazakhstan Respublikasynyn Prezidentinin halykka zholdauy (2017) [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan.] 31.01.2017: *Kazakhstannyn ushinshi modernizatsiiasy: zhahandyk basekege kabilettilik* [“the Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness]
- Lickona T.(1976) *Research on Piaget’s theory of moral development* // *Moral development and behavior*. – London, 1976. – pp. 219—240
- Rice F. (2000) *Psikhologiya podrostkovogo i yunosheskogo vozrasta* [The Psychology of teenage and youthful age]. - St. Petersburg, 2000-620 p.
- Romanova O. L.(1994) *Razvitie etnicheskoy identichnosti u detei podrostkov* [Development of ethnic identity in children of teenagers]. *Dis.kand.psikhol.nauk* [Dis. cand. the course of studies. sciences] - М., 1994. 133 p.
- Stefanenko T. G. (2004) *Etnopsikholgiya* [Ethnopsychology]. - М., 2004. – pp. 243-264.
- Filippov, Yu. V., Firsova, A.M., Gavrilov, S. A. (2006) *Etnicheskoe samosoznanie studentov gumanitarnogo VUZa* [The Ethnic consciousness of students of humanitarian High school] // *Mir psikhologii* [World of psychology]. Publishing house-Moscow psychological and social University-2006. - №1 (45). – pp.170-179.
- Erikson, E. (1996) *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. - М., 1996-592p.
- Etnopsikholgiya: teorii i metodiki* (2001) [Ethnopsychology: theory and methods] / N.N. Palagina. - Bishkek: Izd-vo Kyrgyskogo-Rossiskogo Slavyanskogo Universiteta [Publishing house of Kyrgyz-Russian Slavic University], 2001. - 91 p .

**Aimaganbetova O.Kh.¹, Babisheva A.S.², Bimagambetova Zh.T.³,
Adilova E.T.⁴, Sagnayeva T.Z.⁵**

¹doctor of psychological sciences, professor, e-mail: alnara25@mail.ru

²candidate of psychological sciences, e-mail: Babisheva.A@mail.ru

³candidate of philology, associate professor, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴teacher, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

⁵S. Amanzholov East Kazakhstani State University, Kazakhstan, Oskemen, e-mail: bati_54@mail.ru

**APPLIED RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL FEATURES
OF EMOTIONAL BLESSING OF MANAGERS**

This article is devoted to the study of psychological characteristics of emotional burnout of managers, a symptom of which are frequent and long-term various diseases due to psychosomatics. Because of this, in modern psychology emotional burnout is considered as a special state of a person, which is a consequence of occupational stresses, an adequate analysis of which requires an existential level of description, the development of burnout is not limited only with the professional sphere, but manifests itself in various situations of human existence; painful disappointment at work as a way of acquiring meaning paints the whole life situation. The purpose of the study is to study the psychological characteristics of emotional burnout of middle managers. The object of research is mid-level managers. The subject of the study is the psychological features of emotional burnout of managers. Methods of research: The methodology for detecting emotional burnout is MBI (Maslach Burnout Inventory) by C. Maslach and S. Jackson, adapted by N.E. Vodopyanova, a five-factor questionnaire of the personality R. McCrae, P. Costa. During the applied research, it was concluded that there is a relationship between the manifestation of emotional burnout and the personal characteristics of managers. Thus, the results and analysis of personal characteristics of managers conducted using the Big Five methodology showed that the leading factors were the «attachment-isolation» factor and the «emotional stability-instability» factor. The factors «introversion – extraversion» were placed after and «self-control – impulsiveness». It was assumed that it is possible that these factors are mutually pollinated and affect one another.

Key words: emotional burnout, psychological features, personality traits, managers, emotional stability, etc.

Аймағанбетова О.Х.¹, Бабишева А.С.², Бимағанбетова Ж.Т.³,
Адилова Э.Т.⁴, Сағнаева Т.Ж.⁵

¹психология ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: alnara25@mail.ru

²психология ғылымдарының кандидаты, e-mail: Babisheva.A@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴аға оқытушы, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁵С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: bati_54@mail.ru

**Менеджерлердің эмоциялық жануының
психологиялық ерекшеліктерін қолданбалы зерттеу**

Бұл мақала менеджерлердің эмоциялық жануының психологиялық ерешеліктерін қолданбалы зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – орташа деңгейдегі менеджерлердің эмоциялық жануының психологиялық ерешеліктерін зерттеу. Зерттеудің объектісі – орташа деңгейдегі менеджерлер. Зерттеу пәні – менеджерлердің эмоциялық жануының психологиялық ерешеліктері. Зерттеу әдістері: Эмоциялық жануды анықтау әдістемесі (МБИ) К. Маслач пен

С. Джексон, Н.Е. Водопьянова бейімделген, бес факторлы тұлғалық сауалнама Р. Макрей, П.Коста. Қолданбалы зерттеулер барысында эмоциялық жанудың көрінісі мен менеджерлердің жеке сипаттамалары арасында байланыс бар екендігі туралы қорытынды жасалды. Осылайша, алынған нәтижелер мен менеджерлердің жеке ерекшеліктерінің талдамасы «Үлкен бестік» әдістемесі бойынша жетекші факторлар болып: «тірек-оқшаулау» және «эмоциялық тұрақтылық – тұрақсыздық» факторы болып табылатынын көрсетті. Олардың артында «интроверсия – экстраверсия» және «өзін-өзі басқару – импульсивтілік» факторлары белгіленді. Бұл факторлардың бір-бірімен өзара байланысып, бір-біріне әсер етуі мүмкін деп айтылды.

Түйін сөздер: эмоциялық жану, психологиялық ерекшеліктер, жеке ерекшеліктер, менеджерлер, эмоциялық тұрақтылық және т.б.

Аймаганбетова О.Х.¹, Бабишева А.С.², Бимаганбетова Ж.Т.³,
Адилова Э.Т.⁴, Сагнаева Т.Ж.⁵

¹доктор психологических наук, профессор, e-mail: alnara25@mail.ru

²кандидат психологических наук, e-mail: Babisheva.A@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴старший преподаватель, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

⁵Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
Казахстан, г. Оскемен, e-mail: bati_54@mail.ru

Прикладное исследование психологических особенностей эмоционального выгорания менеджеров

Данная статья посвящена исследованию психологических особенностей эмоционального выгорания менеджеров, симптомом которого являются частые и длительно текущие разнообразные заболевания, обусловленные психосоматикой. Вследствие этого, в современной психологии эмоциональное выгорание рассматривают как особое состояние человека, являющееся следствием профессиональных стрессов, адекватный анализ которого нуждается в экзистенциальном уровне описания, поскольку развитие выгорания не ограничивается только профессиональной сферой, а проявляется в различных ситуациях бытия человека; болезненное разочарование в работе как способе обретения смысла окрашивает всю жизненную ситуацию. Цель исследования – изучение психологических особенностей эмоционального выгорания менеджеров среднего звена. Объект исследования – менеджеры среднего звена. Предмет исследования – психологические особенности эмоционального выгорания менеджеров. Методы исследования: Методика выявления эмоционального выгорания (МВИ) К. Маслач и С. Джексон, адаптированная Н.Е. Водопьяновой, пятифакторный опросник личности Р. МакКрае, П. Коста. В ходе проведения прикладного исследования был сделан вывод, что существует взаимосвязь между проявлением эмоционального выгорания и личностными особенностями менеджеров. Таким образом, полученные результаты и анализ личностных особенностей менеджеров, проведенный по методике «Большая пятерка», показали, что ведущими факторами явились: фактор «привязанности – обособленности» и фактор «эмоциональной стабильности – нестабильности». За ними расположились факторы «интроверсия – экстраверсия» и «самоконтроль – импульсивность». Было сделано предположение, что, возможно, эти факторы взаимоопыляемые и влияют один на другой.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, психологические особенности, личностные особенности, менеджеры, эмоциональная стабильность и др.

Introduction

The very concept of «emotional burnout syndrome» was introduced into psychology for the first time by G. Freidenberger in 1974. The American psychiatrist considered it primarily as the growing emotional exhaustion, which entails personal changes in the sphere of communication with people (up to the development of deep cognitive distortions), may manifest indifference to one's duties and what is happening at work, dehumanization in the form of negativism in

relation to both to customers and employees, a sense of their own professional insolvency, dissatisfaction with work, in the phenomena of depersonalization, and ultimately in a sharp deterioration in the quality of life. In the future, – G. Freidenberger noted, – neurotic disorders and psychosomatic diseases can develop. One of the bright symptoms of a pronounced syndrome of professional burnout is frequent and long-lasting various diseases due to psychosomatics (Freidenberger, 2004:159).

Initially, in the structure of emotional burnout, the only component was singled out – depletion,

manifested in the physical, emotional and cognitive realms, which is caused by a prolonged stay in emotionally overburdened situations. So in the one-component theory of emotional burnout, proposed by A. Pines, E. Aronson (A. Pines, E. Aronson, 2008), this phenomenon is inherent in many professional groups, which also can manifest itself outside of work in other vital areas of socio-political, intimate-friendly, family (A. Pines, E. Aronson, 2008).

According to W.V. Schaufeli, D. Dierendonck emotional burnout consists of two components: emotional exhaustion and depersonalization. The first component, called «affective», manifests itself in the form of complaints about their health, physical health, nervous tension, emotional exhaustion. The second, relating to depersonalization, manifests itself in changing attitudes towards either clients or even oneself. Subsequently, it received the name «installation» (Schaufeli, Dierendonck, 2007: 225–237).

S. Maslach, S.E. Jackson describe the emotional burnout as a three-dimensional construct, which includes all the components noted in the models discussed above: emotional exhaustion, depersonalization and reduction of personal achievements (Maslach, Jackson, 2001).

Emotional exhaustion is considered by them as the main component of burnout, which manifests itself in a reduced emotional background, indifference, in feelings of emotional overstrain and in a sense of emptiness, exhaustion of one's own emotional resources.

The second component of burnout is depersonalization, revealing itself in the deformation of relations with other people, contacts with which become impersonal and formal.

The third component of burnout is revealed in the reduction of personal achievements, which manifests itself in a negative assessment of oneself, underestimation of their professional achievements, limitation of their capabilities, duties towards others. Moreover, S. Maslach emphasizes the professional character of the burnout syndrome, treating it «as a result of professional problems, and not as a psychiatric syndrome» (Maslach, Jackson, 2001).

The literature analysis (Arrumova, 2008: 107-115, Boyko, 2004: 154, Boldyrev, Boldyreva, 2015: 81-89, Tolegenova, Naurzalina, Amankeldy, 2014: 213) that we conducted gave us the opportunity to draw the following conclusion: «Burnout syndrome» is a complex psychophysiological phenomenon that is defined as emotional, mental and physical exhaustion due to a prolonged emotional load. The syndrome is expressed in a depressed state, a

feeling of fatigue and emaciation, a lack of energy and enthusiasm, the ability to see the positive results of one's labour, a negative attitude towards work and life in general. People with certain personality traits (restless, sensitive, empathetic, inclined to introversion, having a vital humanistic attitude, inclined to be identified with others) are more susceptible to this syndrome. In modern psychology, emotional burnout is considered as a special state of a person, which is a consequence of occupational stresses, an adequate analysis of which requires an existential level of description, since the development of burnout is not confined to the professional sphere, but manifests itself in various situations of human existence; painful disappointment in the work as a way of acquiring meaning paints the whole life situation. The relevance of research on emotional burnout of employees and managers of modern companies in Kazakhstan is due to the breadth of tasks facing modern companies and HR services.

Setting the purpose of the study

The purpose of the study is to study the psychological characteristics of emotional burnout of middle managers.

Main part

Starting the research, we put forward a general hypothesis: there is a relationship between the manifestation of emotional burnout and the personal characteristics of managers.

Methods of research

In order to study the psychological features of the emotional burnout of middle managers, the following methods were used: K. Maslach and S. Jackson's (Maslach, Jackson, 2001) method for identifying emotional burnout (MBI), adapted by N.E. Vodopyanova (Vodopyanova, 2009: 90-93); a five-factor questionnaire of the personality R. McCrae, P. Costa (Oryel, 2001a: 16-21), (Oryel, Rukavishnikov, 2003b: 164-167).

The total sample size was 50 people, 21 of them (42%) are young people; 29 people (58%) are young girls. The age of the subjects is from 21 to 45 years. The work experience of the participants in the study is from 1 to 18 years.

Experimental and empirical work was carried out on the basis of the production company «Senim».

The conducted research on K. Maslach's and S. Jackson's «Method of detecting emotional burnout»

(MBI), in the adaptation of N.E. Vodopyanovoi, has shown: on a scale of emotional exhaustion – very high level (0%); high level of exhaustion – 34%; the average level is 44% and the low level is 22%. On the scale of depersonalization, the data were arranged thus: a very high level was 8%; high level – 34%;

the average level was 40%; low level – 18%. The scale of professional success is very high – 12%; high level – 10%; the average level is 20%; the low level was 58%. The average values of the results obtained using the MBI methodology are shown in the table (see Table 1).

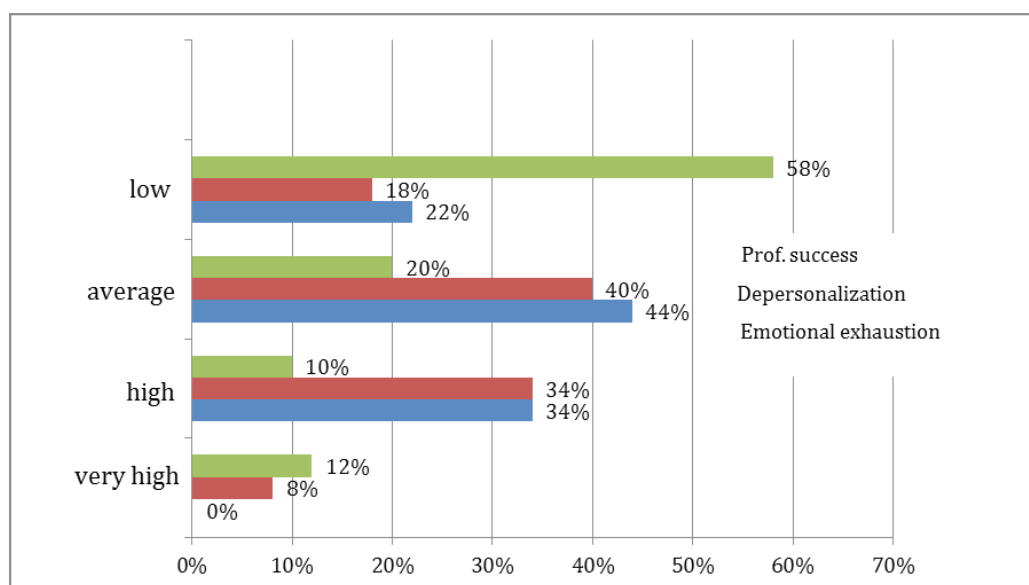
Table 1 – The average values on the scales of the method of K. Maslach’s and S. Jackson’s MBI methodology, in the adaptation of N.E. Vodopyanova

Descriptive statistics

	Selection	Minimum	Maximum	An average value
Emotional depletion	50	8	33	21,06
Depersonalization	50	0	20	9,14
Professional success	50	12	47	33,84

As can be seen from Table 1, the average values of the scales of emotional exhaustion and professional success are slightly different, which can not be said about the indices of the average value of the scale of depersonalization. Perhaps, one can conclude from this that the scales of

emotional exhaustion and professional success are interrelated, i.e. The lower the indicators of the scale of emotional exhaustion, the higher the professional success. More clearly, the levels of manifestation of scales using the MBI method can be seen in the histogram (Figure 1):

Figure 1 – Levels of the scales of professional (emotional) burnout

As can be seen in the presented histogram, the indicators of the scale of professional success are much lower than other indicators, and the indicators of depersonalization and emotional exhaustion are almost at the same level.

Thus, according to the results of a study of professional (emotional) burnout with the help of the MBI methodology, it was found that emotional exhaustion is at an average level, which indicates that there is a slight depletion in mid-level managers.

By emotional exhaustion, we mean a decrease in emotional tone, loss of interest and positive feelings towards others, increased mental exhaustion and affective lability, the formation of special, destructive relationships with others. Similarly, we can observe that with the increase in emotional exhaustion, professional success declines. The level of professional success reflects the degree of employee satisfaction with himself as a person and as a professional.

Based on the results of a study of the personal characteristics of managers, using the methodology of the Five Factor Personal Questionnaire «The Bigfive» by R. McCrae and P. Costa, the following results were obtained: on the «introversion-

extraversion» factor, the low level was 12%, the average 58% and a high level – 30% of respondents. By the factor of «attachment – detachment» low level – 8%, medium – 26%, high – 66%. Analysis of the results of the study on the following factor «self-control-impulsivity» showed: a low level of 12%, an average level of 38%, and a high level of 52%. Indicators of the factor of «emotional stability – instability» are located as follows, low level – 14%, medium – 22% and low – 64%. As for indicators, the factors «expressiveness – practicality», they are located as follows, the low level was – 14%, the average – 32, high – 54%. The average results obtained are shown in the table (see Table 2).

Table 2 – The average values for the factors of personality characteristics obtained during the procedure of the Five Factor Personal Questionnaire «The Bigfive» R. McCrae, P. Costa

Descriptive statistics

	Selection	Minimum	Maximum	Average value
F1	50	31	58	47,5
F2	50	33	61	51,8
F3	50	31	65	50,4
F4	50	33	67	50,7
F5	50	32	69	50,5

F1 extraversion-introversion; F2 attachment-detachment; F3 self-control-impulsivity; F4 emotional stability-instability; F5 expressiveness-practicality.

As shown by the results of the study, reflected in Table 2, the average values of the factors of personality characteristics are approximately equal. More clearly, the levels of the manifestation of personal characteristics factors using the Big Five method are reflected in the histogram (Figure 2):

Thus, the results and analysis of personal characteristics of managers conducted using the Big Five methodology showed that the leading factors were the «attachment-isolation» factor and the «emotional stability-instability» factor. Behind them were placed the factors «introversion – extraversion» and «self-control – impulsiveness». It was suggested that it is possible that these factors are mutually pollinated and affect one another.

Conclusion

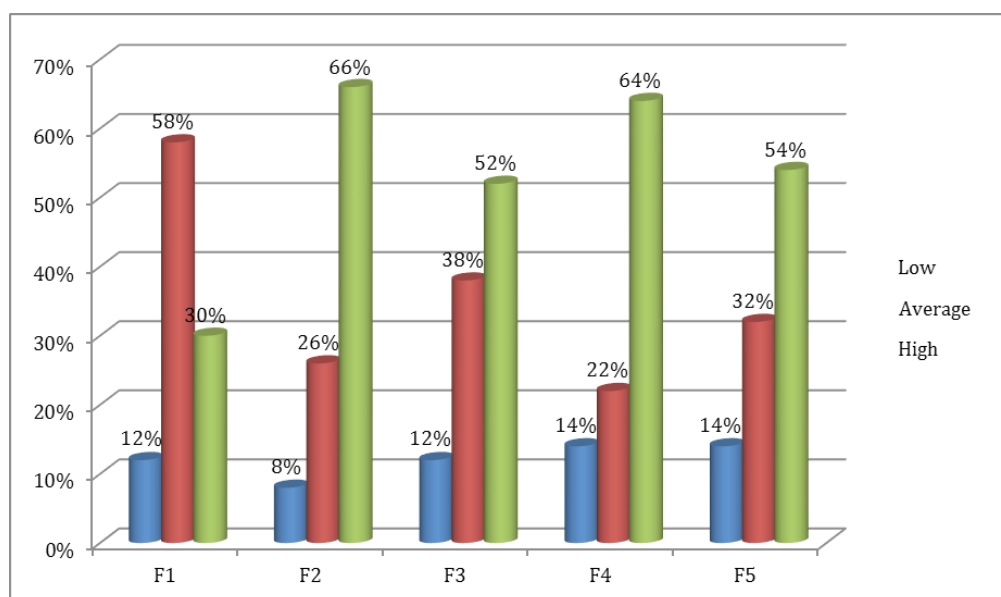
In order to confirm the hypothesis that there is a relationship between the manifestation of emotional burnout and the personal characteristics of mid-

level managers, Pearson’s correlation analysis of the results of the research carried out in the «Big Five» questionnaires by R. McCray, P. Costa and «MBI» K. Maslach and S. Jackson. In the course of the analysis, it was found that there is a relationship on the scale «professional success» and on the scale «emotional stability» in the value of 0.252 * at the level of $p < 0.05$, which is an indication that the success in the professional activity of managers is related to the level of emotional stability personality (see Table 3).

Table 3 – Correlation table of questionnaires «MBI» and «Big Five»

Scales	Professional success
Emotional stability	0, 252 *

Note: **Correlation is reliable at the level of 0.01
*Correlation is reliable at 0.05

Figure 2 – Factors of personality traits

F1 extraversion-introversion; F2 attachment-detachment; F3 self-control-impulsivity; F4 emots. stability-instability; F5 expressiveness-practicality

As can be seen from the table, there is a reliable connection between professional success and emotional stability, which is a confirmation of the hypothesis of the existence of the relationship between the manifestation of emotional burnout and the personal characteristics of mid-level managers.

In order to identify significant differences in the indicators of emotional burnout, one-way ANOVA one way ANOVA analysis was performed using SPSS-15. For this purpose the sample of subjects was divided into 3 groups depending on the length of their work. The first group consisted of employees

from 1-5 years of work experience, the second group – from 6-10 years and the third group – from 11-18 years.

According to the results of the analysis, it was revealed that between the first and second, third group employees, a significant difference was found at the level of $p < 0.05$ by the LCD criterion, increasing in the first group. This shows that the length of work of employees can affect professional and emotional burnout, in particular, the professional success of employees. More details of the correlation analysis can be seen in the following Post Hoc table.

Table 4 – Results of One Way ANOVA variance analysis to identify significant differences between employees with different experience in terms of emotional burnout

Post Hoc test – multiple comparisons

Dependent variable		(I) Income group	(J) Income group	Significant differences (I-J)	Standard error	Value	95% Reliable interval	
Professional success	L	1,00	2,00	7,21667(*)	3,09471	,024	,9909	13,4424
			3,00	3,50833	3,60523	,335	-3,7445	10,7611
	S	2,00	1,00	-7,21667(*)	3,09471	,024	-13,4424	-,9909
			3,00	-3,70833	4,13548	,374	-12,0278	4,6112
	D	3,00	1,00	-3,50833	3,60523	,335	-10,7611	3,7445
			2,00	3,70833	4,13548	,374	-4,6112	12,0278

*Differences are valid at .05 level

As it can be seen from the table, the small work experience influences the difference in professional success, namely, the less the work experience, the more the employee shows interest in the work and, possibly,

leads to less emotional burnout. Thus, the conducted study showed that there are differences in the severity of emotional burnout among mid-level managers, depending on the length of professional activity.

Литература

- Арумова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика // Психологический журнал. – 2008. – №6. – С. 107-115.
- Баробанова М.В. Изучение психологического содержания синдрома «эмоционального сгорания» // Вестник МГУ. – Сер.14. Психология. – 2000. – №1. – 291с.
- Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Наука, 2004. – 154 с.
- Болдырев. А. В., Болдырева Т. А., Тхоржевская Л. В. Маркеры эмоционального выгорания в семантическом пространстве личности // Прикладная юридическая психология. – 2015. – №1. – С. 81-89.
- Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. – СПб.: Питер, 2008. – 345 с.
- Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. – СПб.: Питер, 2009. – С. 90-93.
- Kondo K. Burnout syndrome // Asian medical. 2001. – № 34. – P. 34-42.
- Maslach C., Jackson S. E. MBI: Maslach burnout inventory. Palo Alto. – Los Angeles. 2001.
- Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования // Психологический журнал. – 2001. – №1. – С. 16-21.
- Орел В.Е., Рукавишников А.А. Исследование влияния факторов рабочей среды на феномен психического выгорания в профессиях социальной сферы // Социальная психология. XXI век. – Ярославль, 2003. – Т.2. – С. 164-167.
- Perlman B., Hartman E. A. Burnout»: summary and future and research // Human relations. – 2002. – Vol. 14. – № 5. – P.153–161.
- Pines A. Career burnout: causes and cures / A. Pines, E. Aronson. – New York: Free Press, 2008.
- Schaufeli W. B., van Dierendonck D., van Gorp K. (2007). Burnout and reciprocity: Towards a dual level social exchange model // Work and Stress. – V. 10. No 3. – P.225–237.
- Толегенова А.А., Наурызалина Д.Г., Аманкелды С.Г. Эмоциональное выгорание как фактор деформации ценностно-смысловой сферы личности в условиях экстремальных ситуаций. – Алматы: КазНУ, 2014.
- Freudenberger, H.J. Staff burnout // Social Issues. – 2004. – №. 30. – P. 159.

References

- Arrumova A. (2008). Analiz sostoyaniy psikhologicheskogo krizisa i ikh dinamika [Analysis of the state of the psychological crisis and their dynamics]. Psychological Journal, no 6, pp. 107-115.
- Barabanova M.V. (2000) Izucheniye psikhologicheskogo soderzhaniya sindroma «emotsional'nogo sgoraniya» [Study of the psychological content of the syndrome of «emotional combustion»]. Bulletin of the Moscow State University, Ser.14, Psychology, no 1, pp. 291.
- Boyko V.V. (2004) Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i na drugikh [The energy of emotions in communication: a view of oneself and others]. M.: Nauka, pp. 154.
- Boldyrev. A.V., Boldyreva T.A., Tkhorzhevskaya L.V. (2015) Markery emotsional'nogo vygoraniya v semanticheskom prostranstve lichnosti [Markers of emotional burnout in the semantic space of personality]. Applied legal psychology, no1, pp.81-89.
- Freudenberger H.J. (2004) Staff burnout. Social Issues, no 30, pp.159.
- Kondo K. (2001) Burnout syndrome. Asian medical, no 34, pp. 34-42.
- Maslach C., Jackson S.E. (2001) MBI: Maslach burnout inventory. Los Angeles: Palo Alto, pp. 256-272.
- Oryel V.E. (2001) Fenomen «vygoraniya» v zarubezhnoy psikhologii. Empiricheskiye issledovaniya [The phenomenon of «burnout» in foreign psychology. Empirical research]. Psychological journal, no 1, pp.16-21.
- Oryel V.E., Rukavishnikov A.A. (2003) Issledovanie vliyaniya faktorov rabochey sredy na fenomen psikhicheskogo vygoraniya v professiyakh sotsial'noy sfery [Investigation of the influence of factors of the working environment on the phenomenon of mental burnout in the professions of the social sphere]. Social psychology XXI century. Yaroslavl, volume 2, pp. 164-167.
- Perlman B., Hartman E.A. (2002) Burnout»: summary and future and research. Human relations, volume 14, no 5, pp.153-161.
- Pines A. (2008) Career burnout: causes and cures / A. Pines, E. Aronson. New York: Free Press.
- Schaufeli W. B., van Dierendonck D., van Gorp K. (2007) Burnout and reciprocity: Towards a dual level social exchange model. Work and Stress, volume 10, no 3, pp. 225-237.
- Tolegenova A.A., Naurzalina D.G., Amankeldy S.G. (2014) Emotsional'noye vygoraniye kak faktor deformatsii tsennostno – smyslovoy sfery lichnosti v usloviyakh ekstremal'nykh situatsiy [Emotional intelligence: the general concept and its role in human life]. Almaty: KazNU, pp. 213.
- Vodop'yanova N.Ye., Starchenkova Ye.S. (2008) Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika [Burnout Syndrome: Diagnosis and Prevention]. St. Petersburg: Peter, pp. 345.
- Vodop'yanova N.Ye. (2009) Psikhodiagnostika stressa [Psychodiagnosics of stress]. St. Petersburg: Peter, pp. 90-93.

Ерментаева А.Р.

психология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: erasem@mail.ru

**ТҰЛҒАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНДЕГІ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰН**

Қоғамның жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайында адамның бәсекеге қабілеттілігін зерттеу және дамыту психология ғылымдары үшін өзекті мәселе болуда. Осыған орай, бәсекелес мінез-құлықты зерттеуге және тұлғаның позитивті бәсекеге қабілеттілігін дамытуға ғылыми-әдіснамалық бағдар ретінде болу үшін бәсекеге қабілеттіліктің психологиялық мазмұнға қатысты теориялық негіздеме ұсынылады.

Мақалада ықпалдасқан тұлғалық құрылым ретіндегі бәсекеге қабілеттіліктің көпжақты анықтамалары мен мәндік сипаттамалары шетелдік зерттеулер негізінде қарастырылады және талданады. Эмпирикалық деректер негізінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілік мазмұнындағы позитивті сипаттамалар ретінде табыстылық, оңтайлы қарым-қатынас жасау, стресске тұрақтылық анықталады. Сондай-ақ, бәсекеге қабілеттілік мазмұнына агрессиялық, невротизм, депрессия, өшпенділік, әлеуметтік бейімсіздік сияқты басқа да бірқатар жағымсыз сипаттамалар қамтылатыны қарастырылады. Бәсекеге әсіре қабілеттілік құбылысы тұлғаның басқалардан артық болуға ұмтылысы; тұлғаның құрылымындағы бәсекеге қабілеттілік сипаттарының акцентуациясы; бәсекелес мінез-құлықтың дамуындағы теріс салдар ретінде анықталады. Тұлғада жоғары деңгейде, тұрақты және қарқынды түрде бәсекеге қабілеттіліктің дамуы маскулиндік негізде болатыны туралы деректер келтірілген. Сондай-ақ, феминдік ерекшеліктер бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік-психологиялық бейімсіздікпен, аффектілікпен, эпизодты болумен және даму деңгейінің жеткіліксіздігімен байланысын анықтайды. Бәсекелес мінез-құлықтың типтері сипатталған; CW және CE бағдарлардың ерекшеліктері тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің формалары ретінде дәйектелген. Психологиялық мазмұнды талдау және негіздеу арқылы тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін позитивті дамытуға ғылыми-психологиялық, педагогикалық алғышарттардың жеткілікті екеніне қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, тұлға, даму, бәсекеге әсіре қабілеттілік, гендерлік өзгешеліктер, CW бағдарлы бәсекелес мінез-құлық, CE формасындағы бәсекеге қабілеттілік.

Yermentayeva A.R.

doctor of psychological sciences, professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: erasem@mail.ru

Psychological content individual's of competitiveness

In new socio-economic conditions of society, the study and development of the competitiveness of the individual become an urgent problem for the psychological sciences. In this regard, the theoretical justification of the psychological content of competitiveness as a scientific and methodological reference point for theoretical and experimental studies of the competitive behavior of the individual and the development of positive competitiveness is presented.

In the following article, on the basis of foreign research, the multivaluedness of the definition and intrinsic characteristic of competitiveness as an integrated-structural personality formation was identified and analyzed. On the basis of empirical data, positive characteristics in the content of competitiveness are revealed as parameters of success, optimal interpersonal communication, stress-resistance of the individual. Also, it was found that aggressiveness, neuroticism, depressiveness, hostility, social disadap-

tation, and other negative characteristics are included in the content of competitiveness. The phenomenon of hypercompetitiveness is defined as the desire of the individual to be superior to others; as an accentuation of competitive properties in the structure of the personality; as a negative consequence of the development of competitive behavior. Presented data shows that the high level, stability, and lability in the development of a competitive personality have a masculine basis; and, feminine traits determine the social and psychological disadaptability, affectivity, episodic and insufficient level of development of competitiveness. Types of competitive behavior and features of CW and CE orientations are described as forms of competitiveness of personality. Based on the analysis and theoretical substantiation of the psychological content, it is concluded that there are psychological and pedagogical preconditions for the positive development of the competitive behavior of the individual.

Key words: competitiveness, individual, development, hypercompetitiveness, gender features, CW orientation of competitive behavior; CE form of competitiveness.

Ерментаева А.Р.

доктор психологических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: erasem@mail.ru

Психологическое содержание конкурентоспособности личности

В новых социально-экономических условиях общества изучение и развитие конкурентоспособности личности становится актуальной проблемой для психологических наук. В связи с этим, представлено теоретическое обоснование психологического содержания конкурентоспособности как научно-методологический ориентир для теоретико-экспериментальных исследований конкурентного поведения личности и развития позитивной конкурентоспособности.

В статье на основе зарубежных исследований выявлены и проанализированы многозначность определения и сущностной характеристики конкурентоспособности как интегрированно-структурное личностное образование. На основе эмпирических данных выявлены такие позитивные характеристики в содержании конкурентоспособности, как успешность, оптимальное межличностное общение, стрессоустойчивость личности. Также обнаружено, что агрессивность, нейротизм, депрессивность, враждебность, социальная дезадаптация, и др. негативные характеристики входят в содержание конкурентоспособности. Определен феномен гиперконкурентоспособности как стремление личности к превосходству над другими; как акцентуация конкурентоспособных свойств в структуре личности; как негативное следствие развития конкурентного поведения. Представлены данные о том, что высокий уровень, стабильность и лабильность в развитии конкурентоспособной личности имеют маскулинную основу; и феминные черты определяют социально-психологическую дезадаптивность, аффективность, эпизодичность и недостаточный уровень развития конкурентоспособности. Описываются типы конкурентного поведения; особенности CW и CE ориентаций как формы конкурентоспособности личности. На основе анализа и теоретического обоснования психологического содержания сделан вывод о том, что имеются психологические и педагогические предпосылки для позитивного развития конкурентного поведения личности.

Ключевые слова: конкурентоспособность, личность, развитие, гиперконкурентоспособность, гендерные особенности, CW ориентация конкурентного поведения; CE форма конкурентоспособности.

Кіріспе. Мәселенің өзектілігі

Қазіргі кезде Қазақстан азаматтары рухани жаңғыру және ділді жаңаша қалыптастыру заманында өмір сүруде. Сондықтан терең білімділік пен жоғары деңгейдегі интеллектуалдылыққа талаптардың арта түсуі тұлғалық қасиеттерінің заманға сай дамуымен шарттасады. Жалпы, қашанда тұлға дамуы және оның іс-әрекеттегі жетістіктері, табыстылығы өзара байланысты қарастырылады.

Жеке даралық дәріптелетін қоғамда бәсекеге қабілеттілік аса құнды тұлғалық қасиет

қатарында. Қазіргі қазақстандық қоғамда да бұл қасиеттің маңызы артуда. Ал, мемлекеттік деңгейде қазақстандық қоғамның жаңаша дамуындағы басты фактор ретінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі өзекті мәселе болып қойыла бастады. Президент Н.Ә. Назарбаев (2017) қоғамдық сананың жаңғыруындағы басты бағыт ретінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі бойынша міндеттерді шешуді атайды. Сонда, тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі Қазақстан Республикасының ұлттық идеясына айналды деуге болады.

Сондықтан қазақстандықтардың жаһандану үдерісіне сәйкес қазіргі өмір жағдайында бәсекеге

қабілеттілікті зерттеудің, оның психологиялық мазмұнын ашып, сипаттаудың және осы орайда мақсат-бағдарлы дамытудың ғылыми-теориялық негіздерін жүйелеу мен психологиялық тәжірибесін қордаландыру қажет. Ал, бәсекеге қабілеттіліктің психологиялық мазмұнын анықтап, зерттеуге әдіснамалық бағдар болатын әлемдік ғылымда теориялар, эмпирикалық зерттеулерден алынған мәліметтер мен бірқатар тәжірибелік жұмыстар бар. Оған қоса, бүгінгі таңда біздің қазақстандық қоғамда кез келген тұлғаның, мысалы, кәсіби білім беру жүйесінде болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттігін дамытудың психологиялық-педагогикалық алғышарттары да жеткілікті.

Шын мәнінде, кімнің «бірінші», «тұңғыш» болғысы келмейді? Себебі, басқалардан озық шығу ортада құрметке кенеліп, мақтаныш сезімімен, материалдық пайдамен бақытты өмір сүрудің кепілі сияқты. Ал, мұның басқа жағы да бар. Әлбетте, бәсекеге қабілетті тұлға ортаның өзіне, ісіне, тұрмыс-жағдайына деген қызғаныш, жеккөру сезімдерінің туындап, өршуіне себепкер де болады. Сондықтан, тек біздің көпшілікті ұлықтайтын қоғамда ғана емес, батыс мәдениетінде де бәсекеге қабілеттілікті әрі «жағымды» («жақсы») деп дәріптейді де, екінші жағынан, «жағымсыз» («жаман») деп жақтырмайды да.

Сондықтан, бұл мақала аясында тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің психология ғылымдарындағы анықталып, зерделену жағдайы **зерттеу нысаны** ретінде қарастырылады.

Ал, **зерттеу пәні** – теориялық және эмпирикалық жолдармен алынған тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін анықтап, сипаттайтын оның психологиялық мазмұны.

Психология ғылымдарында тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі, оның анықталынуы, құрылымдары мен ерекшеліктер туралы білімдерді біртұтас жүйелі психологиялық мазмұн ретінде сипаттап, талдау осы мақала аясындағы **зерттеу мақсаты** болады.

Көздеген мақсатқа жету үшін **зерттеу міндеттері** қойылды: 1) психология ғылымдарындағы бәсекеге қабілеттіліктің анықталынуы мен мәндік сипаттамасын айқындау; 2) тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің дамуындағы жағымды/жағымсыз бағыттарды айқындап, әсіре бәсекелестік туралы ғылыми түсініктерді топтастырып, талдау; 3) психология ғылымдарында анықталған бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік ерекшеліктері туралы білімдерді қарастыру; 4) психологияда тұлғаның

бәсекеге қабілеттілігінің теориялық-эмпирикалық жолмен алынып, белгілі болған типтік ерекшеліктердің мазмұнын жинақтап, сипаттау; 5) тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін, соның ішінде, болашақ мамандардың бәсекелес мінез-құлқын психологиялық, педагогикалық жолмен дамытудың кейбір тұрғыларын қарастыру.

Мақала аясындағы зерттеуде тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұнын анықтау

Тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұнының ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан анықтау және талдау арқылы қазіргі отандық психология ғылымдарында бәсекелестік мінез-құлықты объективті, жүйелі зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негіздерін нақтылап алуға; дәйекті эмпирикалық деректер жинақтауға; тұлғалардың өзіне де, оның маңайындағы адамдарға да жағымды болатын бәсекелестік сапа-қасиеттерді практикада дамытуға мүмкіндік береді деген **пайымды** (яғни, теориялық зерттеулердегі болжам) ұстандық. Сонымен қатар, бұл пайымдауға сәйкес талданып, дәйектелген тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұн ғылыми-теориялық және әдіснамалық бағдар тұрғысынан **маңызын** айқындайды деп санаймыз.

Мақалада қолданылған **материалдар**: бәсекеге қабілеттілік мәселесі теориялық-эксперименттік тұрғыдан қарастырылған 60-тан аса ғылыми еңбектер.

Тұлғаның бәсекеге қабілеттігіндегі психологиялық мазмұнының анықтауда және дәйектеуде талдау, жинақтау, жалпылау, салыстыру, нақтылау сияқты **теориялық зерттеу әдістері** қолданылды.

Зерттеу нәтижесі мен талдануы

Психология ғылымдарында бәсекеге қабілеттіліктің анықталуы мен мәндік сипаттамасы. Адамзат пен қоғам дамуындағы бәсекелестіктің маңызы XVIII ғасырда алдымен философияда, кейіннен XIX ғасырда элеуметтануда қарастырылған. Ал, XX ғасырда экономика мен менеджмент салаларында бәсекеге қабілеттілікті өндірістегі және тауар сатудағы табыстылықтың кепілі ретінде қарастыратын шетелдік теориялар пайда бола бастады. Жалпы, бәсекеге қабілеттіліктің экономикалық және социологиялық теорияларында қызметкердің табыстылық, көшбасшылық, стресске тұрақтылық, өзіндік дамуға ұмтылыс, бағыттылық, мотивация сияқты қасиеттері

маңызды орынға қойылады. Кейінірек отандық экономика және маркетинг салаларына қатысты «бәсекеге қабілеттілік» ұғымы, бәсекенің рөлі, бәсекеге қабілеттілікті бағалау, бәсекеге қабілетті маман дайындауға қойылатын талаптар туралы ғылыми ұстанымдар мен концепциялар орнықты.

Ал, бәсекеге қабілеттілік философиясына және білім беру жүйесінің субъектілерінде бәсекеге қабілеттілікті қалыптастырудың педагогикалық мәселелеріне ХХ ғ. соңында ТМД ғалымдары назар аудара бастайды. Тіпті, мамандардың бәсекеге қабілеттілігін шығармашылықпен өзіндік дамытуына бағытталған курс жоспарланып, Қазан мемлекеттік университетінде «Конкурентология» орталығы ашылады.

Психология ғылымдарында тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін ХХ ғасырдың соңғы жылдарынан бастап қана жаңадан категориялық талдау, зерттеу және оны дамыту мәселелері алға шығады. Дегенмен, осы аз ғана уақыт ішінде тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің кейбір жақтары бойынша әдебиетте әрмәнді анықтамалар, психологиялық теориялар мен тұрғылар пайда болды.

Жалпы, тұлғаның әртүрлі аспектілеріне қатысты мәселелерді қарастырған А. Маслоу (өзін-өзі өзектендіру), Р. Мартенс (бейімделу мен түрлі әлеуметтік рөлдерді орындауға қабілеттілік), К. Роджерс (Мен-концепция), Г. Олпорт (тұлғалық диспозиция, проприум және кемелдік), Э. Шостром (тұлғааралық өзара әрекеттесудің конструктивті тәсілдері), және т.б. дәстүрлі түрде бәсекеге қабілеттілік психологиясының негізін салушылардың қатарында аталады.

Әдебиетке жасалған талдаудан бәсекеге қабілеттіліктің күрделі құрылым ретінде тұлғалық, когнитивті, аффективті, әрекеттік құраушылардың ықпалдастығынан түзілетіні айқындалды. Бұл құраушылар біртекті даму деңгейінде болмасы анық. Оның бірі қалай болғанда да жоталы бітіспен, яғни акцентуациямен ерекшеленеді. Мұндай акцентуацияны тұлғаның әлеуметтену ерекшеліктері мен әлеуметтік рөлдері, жас ерекшелігі, күзіреті мен күзіреттілігі, жыныстық айырмашылығы, жеке-даралығы анықтайтын көрінеді (J.M. Houston, S.A. McIntire, J. Kinnie, C. Terry, 2002; B.A. Кручинин, Д.С. Котикова, 2011; W. Bönthe, S. Lombardo, D. Urbig, 2017; және т.б.).

Қазіргі психология ғылымдарында көптеген зерттеушілер бәсекеге қабілеттілікті тұл-

ғаның өміріндегі маңызды жетістіктердің психологиялық шарты болатын жағымды қасиеттердің өзара күрделі, ықпалдасып құрылуымен анықтайды. Бұл анықтамалардағы тұлғалық және мінез-құлықтық параметрлер бойынша бәсекеге қабілеттіліктің кейбір мәндік сипаттамалары әртүрлі тұжырымдалады:

– бәсекеге қабілеттілік тұлғаның өзін-өзі дәлме-дәл тануға, өзін-өзі қабылдауға және жеке даралығын өзіндік дамытуға әлеуетті мүмкіндігін танытады (Wilson J.Q., 1993; Sampson E.E., 1998);

– бәсекеге қабілеттілік невротизмнің деңгейін төмендетудің; психологиялық денсаулықты арттырудың; дәлме-дәл өзін-өзі бағалаудың; басқаларға қамқорлық көрсете алудың; жомарттық танытудың; үздіксіз, тұрақты тұлғалық дамудың кешенді көрінісі болады (Ryckman R.M., Hammer M., Kaczor L.M., Gold J.A., 1996);

– бәсекеге қабілеттілік тұлғаның өз күзіреттілігін дәлме-дәл бағалауының шарты мен факторы болады (Klein W.M., 1997);

– бәсекеге қабілеттілік тұлғаның өзіндік дамуға және рефлексияға қабілетті болуымен сипатталады (Митина Л.М., 2003);

– бәсекеге қабілеттілік әлеуметтік қажеттіліктен пайда болатын қасиет (Чегринцева С.В., 2003);

– бәсекеге қабілеттілік жетістік үшін белсенді болуды білдіреді (Токарева Е.В., 2007);

– бәсекеге қабілеттілік позитивті тұлғалық қасиеттердің жиынтығы болады (Fletcher T.D., Nusbaum D.N., 2008);

– бәсекеге қабілеттілік мотивацияға байланысты (Newby J.L., Klein G.K., 2014); т.с.с.

Бәсекеге қабілеттіліктің арқасында, D.A. Sauers, K. Bass (1990) ұстанымына сәйкес, адам баласы барлық мүмкіндіктерді жүзеге асыра алады. Әрі бұл тұлғалық қасиет жеке даралық сипатпен анықталады. Бәсекелес мінез-құлық тұлғаның іс-әрекеттік, әлеуметтік жағынан жоғары жетістігін қамтамасыз етеді. Сонда, (Kirkcaldy B., 2003:306) адамдарды бәсекеге қабілеттілік негізінде салыстырып, осы орайдағы көрсеткішті арттыруға қол жеткізу мүмкін болады. Ал, бәсекеге қабілеттілікті бұл мағынада қарастыру көбінесе жеке даралық мәдениетке негізделген батыстық дәлме, дүниетанымға сәйкес келетін сияқты.

Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жағдайды бақылай алуын, өзін-өзі танытып, жүзеге асыру мүмкіндігі жоғары болуын анықтайды. Мұнда бәсекеге қабілеттілікке

эрқашан әлеуметтік орта тарапынан үнемі сырттай бақылау, сырттай бағалау процестері қабаттас болатынын ескеру керек. Осыған байланысты пайда болған шарасыздықты, дәрменсіздікті, депрессиялық симптомдарды бәсекеге қабілетті тұлға бәсеңдетеді, баса алады (Hibbard D.R., 2010:413).

Дегенмен, бәсекеге қабілеттіліктің тұлғаның өмір сүру мәнеріндегі, іс-әрекеттегі рөлі туралы психологиялық көзқарастар әртүрлі, кейде қарама-қарсы сипатта кездеседі. Мұнда бәсекеге қабілеттілік бір жағынан, кез келген тұлғаның психологиясына тән емес, бірегей қасиет ретінде ұлықталады, екіншіден, жағымсыз қасиет ретінде датталады.

Бәсекеге әсіре қабілеттілік. Әлбетте, батыстық, қазіргі заманда ұжымдық мәдениетте бәсекеге қабілетті адамға танданады, сүйсінеді, құрметтейді, үлгі тұтады. Алайда, уақыт өте келе тұлғаның бәсекеге ұмтылысы басқа адамдардың жағдайына, сезіміне, тіпті өміріне кері әсері тиюі ықтимал. Сондықтан, Н.S. Sullivan (1953) бәсеке адамдар арасындағы қатынаста болатын қолдауды және бірін-бірі жақын тартуды бұзатынын ескерткен еді.

Ал, тұлғаның өзін-өзі дәріптеуі мен тұлғаралық қатынастардағы жетістіктері бәсекеге қабілеттіліктің құрылымдық қасиеттеріне жататын көрінеді (Houston J.M., 2002:290).

Сонымен қатар, психологиядағы бәсекеге қабілеттіліктің ынтымақтастық белгілерімен теріс байланысы тағайындалған (Martin H.J., 1976:305). Мұнда, тіпті, бәсекеге қабілеттілік тұлғаның «басқалардың арқасында жетістікке жету» ерекшелігі ретінде анықталады. Олай болса, бұл қасиет аса күрделі психологиялық мәселеге негіз болмақ: біреудің жеңісі мен жетістігі басқа(ның)лардың жеңілісі мен сәтсіздігіне әкелмек.

Бәсекеге қабілеттілік индивидтің «тұлғаралық бәсекені, сайысты пайдалана алуы және озып шығып, басқалардан гөрі артық болуға ниеттілік» арқылы да түсіндіріледі (Spence J.T., 1983:41). Сонда, басқалардан асып кетуге деген ұмтылыстың астарында адамның аяусыздығы және эгоистік тұрпаты аңғарылмақ.

Шетелдік бірқатар зерттеулерде тұлғалық ерекшеліктердің ауқымды шамасының бәсекеге қабілеттілікпен байланысы анықталған. Сонда, қызбалық, адамның өзіне сенімділігі, басқалардан оқшаулануға бейімділік пен бәсекелес мінез-құлық арасында оңды байланыс шыққан. Ал, тұлғаның басқаларға ықыласты болуы, жылы шырай танытуы бәсекеге қабілеттілікпен

теріс корреляция көрсеткен. Сондай-ақ, бәсекеге қабілеттілік артқан сайын, тұлғаның адамгершілік (әділдік, қарапайымдылық, тартымдылық) нәзіктік, елгезектік пен құнттылық сияқты қасиеттері төмен дәрежеде танылатын көрінеді және керісінше (Fletcher T.D., 2008:316).

Сондықтан, психологияда бәсекеге қабілеттілікті тұлғаның жағымды қасиеттер қатарына қоспайтын ұстанымдар да бар. Әсіресе, алыс шетелдік зерттеушілер бәсекеге қабілеттіліктің тұлғаның жеке даралығына, әлеуметтік жағдайына, білімділігі мен мәдениеттілігіне байланысты негативті сипатпен дамитынын тағайындаған. Эксперименттік зерттеулер барысында тұлғалық қасиеттер арасынан бәсекеге қабілеттіліктің акцентуациялануының кері, жағымсыз тұстары ашылған. Содан кейбір ғылыми ұстанымдар, атап айтқанда, А. Kohn (Kohn A., 1992; 1993; 1999) бойынша бәсекеге қабілеттілік адамның «қалыпты» дамуына сәйкес келмейді. Автор бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жағымды жақтарының емес, мысалы, эгоизмнің артуына әкеледі.

Сондай-ақ, зерттеулерде бәсекеге қабілеттіліктің өндірістің жақсаруына да әсері болмайтыны тағайындалған (Stanne M.B., 1999:141; Fletcher T.D., 2008:920). Тегі, бұған бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік және эмоциялық аспектілер бойынша жағымсыз тұстары әсер ететін болар.

Әдебиеттен А типті тұлғалардың негізгі сипаттамалық ерекшелігіне бәсекеге қабілеттілік жататыны белгілі. Сондай-ақ олардың стресске тұрақты болмайтыны; талап қойғыштығы; нәтиженің сапалық емес, сандық жағына баса көңіл бөлетіні; ашушандықпен, кейде агрессиямен ерекшеленетіні тағы бар. Ал, А типті тұлғалар бәрінен де жүректің ишемиялық ауруы бойынша тәуекел топ құрайтыны анықталған (Booth-Kewley S., 1987:351). Бұдан кейбір тұлғалардың жүрек ауруына бәсекеге қабілеттіліктің себеп екендігі көрінеді.

S. Alm зерттеуінде жеткіншек шақта төменгі деңгейімен салыстырғанда, жоғары деңгейде бәсекеге қабілеттілік танытқан респонденттердің 48 жасқа жетер-жетпестен ажал құшу жайттарының әлдеқайда көбірек болатыны анықталған. Мұндай жағдай әйелдерге қарағанда ер адамдарда жиірек кездеседі екен. Сондай-ақ, бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейінен жастық шақта және орта жасқа жетпестен дүниеден кету жиілігі адамның әлеуметтік артықшылығының жоғары-төмен

болуына байланысты болмайтын көрінеді (Alm S., 2011:560).

Бәсекеге қабілеттіліктің жоғарыда аталған алаңдатар сипаттамалары бұл мәселені одан тереңірек психологиялық зерттеуді қажет ететіні сөзсіз. Сондықтан бәсекеге қабілеттіліктің психологиялық мәселесі жанаша ұстанымдарға әкелуде. Ең бастысы, бәсекеге қабілеттіліктің басқа да қасиеттер сияқты «төмен», «қалыпты», «жоғары» деңгейлері болатыны, «аса жоғары» деңгейдің акцентуациялықпен сипатталуын, одан кейін «шекаралық аймақ» басталатынын білген жөн. Осыған орай қазіргі кезде психологияда «бәсекеге әсіре қабілеттілік / әсіре бәсекелестік» ұғымы пайда болды. Осы ұғым бәсекеге қабілеттіліктің даму деңгейіндегі психологиялық және соматикалық жайттардың болуын толымды анықтамақ. Әдебиетте бәсекеге әсіре қабілеттіліктің кейбір психологиялық, әлеуметтік, экономикалық факторлары бірқатар айқындалған.

Бәсекеге әсіре қабілеттіліктің тұлға қасиеттерінің дамуымен өзара байланысы, шарттастығы болатыны белгілі. Бәсекеге қабілеттіліктің мазмұны мен сипатын, тұлғалық қасиеттермен байланысын қазіргі шетелдік психологтер «Үлкен бестік» («Big-Five») әдістемесі арқылы айқындауда. Сондай бір зерттеуде бәсекеге әсіре қабілеттілік пен тұлғаның келісімге келе алуға қабілеттілігінің барлық аспектілері арасындағы оң корреляция алынған (Ross S.R., 2003:329-333). Сондай-ақ, әсіре бәсекелестік невротизммен және оның өрескел өшпенділік жағымен оңды байланыста болатын көрінеді. Әрі бәсекеге әсіре қабілеттілік төмен дәрежедегі байланысты альтруизммен, өзін-өзі бағалаумен, оңтайлы психикалық денсаулықпен бейнелейді. Бәсекеге әсіре қабілеттілік пен экстраверсияның екі сипаты – қызбалық және позитивті эмоция арасында; ашықтықтың төрт аспектісі – идея, эстетика, әрекеттер, құндылықтар арасында; табысты болуға ұмтылыс арасында оңды корреляция шыққан.

Бәсекеге қабілеттіліктің невротизммен, эгоизмнің жоғары деңгейімен, макиавеллизммен, догматизммен, басқаларға деген сенімсіздікпен оңды және өзін-өзі бағалаумен теріс байланысы қалай эмпирикалық деректерде көрсетіледі. Бұл көрсеткіштер бәсекеге әсіре қабілеттіліктің мазмұнын аша түседі. Әсіре бәсекелестік «қадір-қасиетін сақтау немесе арттыру жолында адамдардың бәсекелесуді және қайткенде жетістікке жетуді (шығынсыз) тұрлаусыз таңдауын» білдіреді (Ruckman R.M., 1990:630).

Оған қоса, бәсекеге әсіре қабілеттілік көптеген амал-тәсілдер арқылы басқа адамдарға қатысты манипуляция, агрессия, эксплуатация, нарциссизм және қорлау көрсетумен ілесе жүретін көрінеді. Осы орайда әлеуметтік-психологиялық бейімсіздігі салдарынан бәсекеге әсіре қабілетті тұлғалардың басқа адамдарға кешірімді қатынас көрсете алмайтын ерекшеліктері арнайы эмпирикалық зерттеуде анықталған (Collier Sh.A., 2010:540).

Олай болса, бәсекеге әсіре қабілеттілік тұлғаның не өзіне, не ортадағы басқа адамдарға, тіпті, өзіне де, өзгеге де пайдалы емес, керісінше, аса зардапты салдары болады.

Бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік ерекшеліктері. Бүкіл әлемде ер адамдар әйелдермен салыстырғанда әлдеқайда жоғары табысты қызметтер атқарады; жоғары лауазымдарға ие. Ал, басшылықта көбінесе ер адамдар да, мектепте, мысалы бастауышта әйел-педагогтер еңбек етеді. Бұл жағдайлар тұлғалардың бәсекеге қабілеттілік танытуындағы гендерлік ерекшелік болар. Осыған орай, психологияда гендерлік стереотиптерді зерттеу арқылы ер адамдарда бәсекеге қабілеттіліктің әйелдермен салыстырғанда жоғары деңгейде болуы туралы бірқатар мәліметтер жиналған. Себебі, A. Kohn (Kohn A., 1992:34) ескерткендей, ер адамдар бала кезден бәсекеге қабілетті болуға дайындалады. Сондай-ақ, ерте жастан ер балалар бәсекелестік әрекеттерді спорттық сайыс сияқты қабылдап, белсенділік танытып өседі (Mathur R., Berndt T.J., 2006:366).

Ал, этнопсихологиялық зерттеулерден әйелдер табиғатынан әлеуметтік өзара әрекеттесу мен өзара қатынас жасауға, ынтымақтастық пен қолдау көрсетуге бағдарланатыны белгілі. Сондықтан, қыздарға ер балалармен салыстырғанда бәсеке жағдайының әлдеқайда қолайсыз болатын көрінеді (Benenson J.F., 2002:238).

Сондай-ақ, бәсекеге әсіре қабілеттіліктің пайда болып, қарқынмен дамуы әйелдердің дұрыс тамақтана алмауымен байланысты екені анықталған (Bugckle M.A., 1999:821).

Ал, ерлі-зайыптылардың қатынастарындағы қиындықтарды индивидтердің бәсекеге әсіре қабілетті болуынан шығатын сияқты (Ruckman R.M., 2002:527). Сондай-ақ, мұнда бәсекеге әсіре қабілеттіліктің адалдықпен және альтруизммен байланысының әлсіздігі, статистикалық мәнді еместігі анықталған. Оның бір себебі бәсекеге қабілеттіліктің салдары ер адамдар мен әйел адамдардың психологиялық ерекшеліктеріне қарай типтік әртүрлілігінен болар.

Жалпы, қыздар өздеріндегі бәсекеге қабілеттілікті, агрессияны ашық көрсетпеу үшін әлеумет-бағдарлы дамиды сияқты (Underwood M.K., 2003). Ал, A.L. Booth, P.J. Nolen (2009) қыздардың бәсекеге қабілеттілігі жыныстық гомогенді ортада – қыздар мектебінде жоғары деңгейде танылатыны туралы тұжырым жасаған екен.

Ер адамдармен салыстырғанда әйелдердегі бәсекеге әсіре қабілеттіліктің достық қатынастың әлдеқайда төмен деңгейімен байланысты болуы белгіленген (Schneider B.H., 2005:189). Бұл байланыс әсіресе ұжымдық мәдениет жағдайына тән көрінеді. Олай болса, бәсекеге қабілетті мінез-құлықты жоғары деңгейде көрсеткен әйелдер жақын қарым-қатынасқа бейімсіз келеді.

Сондай-ақ, кейбір эмпирикалық зерттеулер бойынша, ер адамдар әйелдерге қарағанда бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейін белгілі бір жағдайларда ғана танытады екен. Ер адамдардың өзін-өзі бағалауы жоғары болса және дос-жарандар рейтингісінде алдыңғы орында болса ғана олардың бәсекеге қабілеттілігі жоғары деңгейге сәйкес келген (Hibbard D.R., 2010:421).

Олай болса, ер адамдардың арасында бәсекеге қабілеттілік, ашық түрдегі бәсекелестіктің белгілері жоғары бағаланып, дәріптеледі. Ал, әйелдер тарапынан олардың әлеуметтену ерекшеліктеріне байланысты бәсекеге қабілеттілік ер адамдарға тепе-тең дәрежеде ұлықталмайды да, танылмайды да деп санаймыз. Себебі, жеке даралық мәдениетті айтпағанда, ұжымдық ділді ұстанатын қоғамдарда білім алуда, мансапқа жетуде, еңбекте айтарлықтай зор жетістікке ие болған әйелдер аса көп кездеседі. Тек қана әйелдердің ғана емес, жалпы, бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік ерекшеліктерін психологиялық зерттеу тым жеткіліксіз деп санаймыз. Әсіресе, мұнда әлеуметтік және этникалық тұрғыдан бәсекеге қабілеттіліктің гендерлік мазмұны әлі ашылмаған.

Бәсекелес мінез-құлық типтері. Психологияда бәсекеге қабілеттіліктің типтік жіктемелері бар. Соның ішінде бәсекелес мінез-құлықтың мотивациялары немесе бағдарларына негізделіп, екі тип ажыратылады:

1) басқалардан озып, артық көріну, жеңіп шығуға бағдарланатын бәсекеге қабілеттілік – CW («*competing to win*»);

2) әрекетпен жетістікке жетуге бағдарланатын бәсекеге қабілеттілік – CE («*competing to excel*»).

CW бойынша бір адамның жеңісі басқаның жеңілісіне байланысты болады. Мұнда бәсекеге

қабілетті тұлғаның мақсаты өз қарсыласынан немесе бәсекелесінен озық болып, оны «шаң қаптыру» екені даусыз. Басқаша айтқанда, CW жетістікке жетіп, табысты болуды емес, қарсыласына өзінің артықшылығын танытуды, озбырлығын көрсетуді көздейді. Осыған байланысты CW мен агрессияның арасындағы байланыстың күштілігі эмпирикалық зерттеуде дәлелденген (Hibbard D.R., 2010:414).

CE басқаның алдын орауға бағдарланбайды. Бірақ, CE қалай да жеке өзі жетістікке жетудің бәсекелестік амал-тәсілдерін қолдана алады. Бәсекеге қабілеттіліктің бұл түрін R.M. Ruckman, M. Hammer, L.M. Kaczor, J.A. Gold (1990) «тұлғалық дамудағы бәсекеге қабілеттілік»; R.E. Franken, D.J. Brown (1996) «жақсылап, дұрыстап орындауға қажеттілік»; F. Tassi, B.H. Schneider, J.F. Richard (2001) «міндетке бағдарланған бәсеке» деп қарастырады. Қалай болғанда да, CE бәсекені өзінің жеке басының жетістігі үшін қолданады.

Бәсекеге қабілеттіліктің мұндай екі бағдары гендерлік ерекшеліктермен де байланысты болуы керек. Бәсекелестік кезінде кейбір шиеленістік, басымдылық таныту, агрессиялық қылық жағдайлардың кездесуі ықтимал. Ал, енді, мұндай жағдайлар әйелдермен салыстырғанда ер адамдарға қалыпты сияқты болып, әлдеқайда жиірек, ашық көрінуі мүмкін. Дегенмен, CW бағдарлы әйелдердің өмірінде әлеуметтік және эмоциялық мәселелер көбірек орын алатыны; жалғыздық сезімінің жоғары болатыны; ер адамдармен салыстырғанда депрессиялық симптомдар жиі кездесетіні эксперимент арқылы анықталған. Оған қоса, талай психологиялық зерттеулерде агрессия мен депрессияның арасындағы байланыстың әйелдерде күшті, ер адамдарда әлсіз болатыны табылған (Burton L., 2007:48). Әрі, CW формасына сәйкес бәсекеге қабілеттілік танытатын әйелдердің ұжымдық ділге сәйкес әлеуметтік ортада позитивті бағалануы күрделі мәселе деп санаймыз. Бұдан біртіндеп әйелдердің тұлғааралық қатынас жасауда қиындықтары көбейіп, өздеріне деген құрметі төмендейді. Сондықтан, CW деңгейі неғұрлым жоғары болса, әйелдер соғұрлым эмоциялық жайсыздықты бастан кешіретін болады.

Ал, CE бәсекеге қабілеттіліктің әлдеқайда әлеуметтік ортадағы ыңғайлы болмаса да нейтралды формасын бейнелейді деуге болады. Мұнда тұлға тек өзінің жеке басының жетістікке жетуіне және сол үшін оған әлеуметтік ортаның қошемет көрсетуіне мүдделі. Сонымен қатар, бір қызық жайт анықталған: жеке даралық та,

ұжымдық мәдениетте де СЕ типімен сипатталатын ер адамдар мен әйелдердің әлеуметтік күзiреттiлiктерi, яғни, қарым-қатынас жасаудағы мүмкiндiктерi жоғары деңгеймен ерекшеленедi (Schneider В.Н., 2005:190). Дегенмен, СЕ типiндегi әйелдерден гөрi ер адамдарда бәсекеден қанағаттану, рахаттану сезiмi мен достық қатынас арасындағы оң корреляция болған. Әрi, СЕ типiне әрқашан оптимизм тән деуге болады (Harter S., 1990:371).

СЕ бағдарлы типте бәсекеге қабiлеттiлiк және өзiне деген құрмет арасында (Ruckman R.M., 1990:635) жоғары корреляция табылған. Ал, бәсекеге қабiлеттiлiк және қанағаттану сезiмi мен өзiн-өзi бағалау жоғары арасында оң байланыс; бәсекеге қабiлеттiлiк және мазасыздық пен депрессиялық күй арасында (Helgeson V.S., 1999:154) терiс байланыс шыққан. Сондықтан СЕ бағдарлы типте әлеуметтiк-психологиялық бейiмделудегi және эмоциялық жай-күй мәселелерi СW формасымен салыстырғанда бәсең және сирек кездесуi мүмкiн. Онда, СW типте тұлғааралық қатынас жасаудың деңгейi де төмен болары сөзсiз. Зерттеулер бойынша, СЕ бағдарлы типте гендерлiк жағынан қалыпты, ер адамдар мен әйелдердiң бәсекелес мiнез-құлқы, эмоциялық жай-күйi, қатынас жасаудағы механизмдер тепе-тең болып, мұнда айтарлықтай өзгешелiктер кездесе бермейдi.

Олай болса, СW бағдары стереотиптi түрде әлдеқайда ер адамдарға тән тип ретiнде қарастырылады. Психологияда СЕ бағдарлы типтiң нақты гендерлiк типизациямен ерекшеленуi тiркелмеген құбылыс.

Бәсекеге қабiлеттiлiктi дамытудың кейбiр бағыттары. Жоғарыда қарастырылған бәсекеге қабiлеттiлiктiң тұлға болмысы мен денсаулығына, тiптi, өмiр сүруiне зиян келтiретiн жағымсыз беталыстары күрделi мәселе екенi даусыз.

Осы орайда алынған деректердi ескеру керек сияқты. Бәсекеге қабiлеттiлiк адамның тұлғалық дамуға ұмтылысы үшiн емес, оның өзiн-өзi бағалауы үшiн маңызды болуы анықталған (Bönte W., 2017:183-184). Басқаша айтқанда, мұнда сыналұшылар бәсекеге қабiлеттiлiктi тұлғалық даму үшiн мүмкiндiк ретiнде қарастырмаған. Олай болса, бұл жағдай тұлғаның бәсекеге бағдарлануы мансапты арттырумен байланысты екенiн көрсетедi.

Сонда, әлеуметтiк, эмоциялық, рефлексиялық аспектiлер бойынша тұлғаның бәсекеге қабiлеттiлiгiн СЕ формасында мақсат-бағдарлы дамытудың көкейтестiлiгi арта түседi.

Сондықтан позитивтi бәсекелестiк мiнез-құлқыты таныту мүмкiндiгiн өзектендiру, артыру қажеттiгi шығады.

Осыған байланысты ЖОО-дағы кәсiби бiлiм беру жүйесiнде болашақ мамандардың оңды, яғни өздерi және басқалар үшiн маңызды, жасампаздықты анықтайтын бәсекеге қабiлеттiлiктi дамытудың кейбiр бағыттары психологиялық-педагогикалық теория мен практика тұрғысынан ТМД зерттеушiлерiнiң соңғы жылдардағы еңбектерiнде қарастырылады.

Бәсекеге қабiлеттiлiк ретiнде ұйымдастырушы-педагогикалық шарттар мен құрылымдық-функционалдық үлгi арқылы студенттердiң кәсiби мақсатқа сәйкес жоғары деңгейдегi бiлiмiн, икемдiлiктерiн, тәжiрибелiгiн, адамгершiлiк ұстанымын қалыптастыруды алға қою ұсынылады (Ангеловский А.А., 2004; 2006:17). Сонда, ЖОО жүйесiнде бәсекеге қабiлеттiлiктiң дамуы арнайы педагогикалық жағдайлар ұйымдастырумен байланысты болмақ.

Психологияда көбiне бәсекеге қабiлеттiлiктiң пайда болып, дамуын сыртқы факторлардың әсерiне байланысты зерттеу бағыты кездеседi. Осы орайда, бәсекеге қабiлеттiлiк кең мағынада, жұмыс берушiнiң психологиялық үмiтiне, қоғамның әлеуметтiк талаптарына деген динамикалық тұрғыдан сәйкес келу дәрежесi мен өлшемiне бағдарланады. Ал, тар мағынада бәсекеге қабiлеттiлiк тұлғаның кәсiби даму мен жетiстiктi болжап, соған сәйкес ептiлiк, икемдiлiк танытуға мүмкiндiк беретiн әртүрлi деңгейде ықпалдасатын тұлғалық қасиеттерден құралады. Сонда, бәсекеге қабiлеттiлiктiң көрсеткiштерiне психологиялық бейiмдiлiк, өзiне деген қатынас, құндылықтар мен мағыналық бағдарлар қамтылады. Бұл жағдайда бәсекеге қабiлеттiлiктiң аса жоғары деңгейiндегi сипаттамаларды физикалық денсаулық, ер адам болу, инстинктивтi түрде басымдылыққа ұмтылу сияқты индивидтiк ерекшелiктер көрсетiледi. Негiзiнде, жеке дара тұлғалық ерекшелiктер бойынша бәсекеге қабiлеттiлiктiң жоғары деңгейiн сенiмдi, адал, жауапты, бастамашы болу мен өзiн-өзi таныта алу сипаттайды. Кәсiби тұрғыдан бәсекеге қабiлеттiлiктiң жоғары деңгейiн интеллектуалдық дамуы, коммуникациялық күзiреттiлiгi, iс-әрекетке iшкi мотивацияның болуы айқындайды. Осыған байланысты қызметтегi жоғары лауазымға, материалдық-қаржылық жағынан қамсыздыққа бағдарлану маманды бәсекеге қабiлеттiлiктiң жоғары деңгейiне жеткiзуi туралы тұжырым жасалады (Холодцева Е.Л., 2006).

Бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жеке даралығының көрсеткіші екені сөзсіз. Осы орайда бәсекеге қабілеттіліктің даму мәселесі өмірдегі өзгермелі және күрделі жағдайларда өзіндік дамуға; мақсатқа жетуде оңтайлы және гуманистік тәсілдерді табуға; табысты тұлға және маман болуға мүмкіндік бере алатын ғана жеке дара психологиялық қасиеттердің жиынтығымен анықталады (Токарева Е.В., 2008). Бұл жағдайда тұлғада бәсекеге қабілеттіліктің жеке дара даму ерекшеліктері бағыттылық, құзіреттілік, ептілік сияқты ықпалдасқан қасиеттері мен әрекеттік және әлеуметтік ерікті, икемділікті, ассертивтілікті көрсететін психодинамикалық ерекшеліктердің өзара байланысы, шарттастығы арқылы қарастырылады.

Кейде бәсекеге қабілеттілік кәсіби іс-әрекетіне қатысы жоқ тұлғалық қасиеттер жиынтығы ретінде сипатталады (Кручинин В.А., Котикова Д.С., 2011:9). Мұнда, әмбебаптық мазмұндағы ашықтық, мақсаткерлік, еңбекқорлық, тәуекелшілдік, жауапкершілік, тәуелсіздік, стресске тұрақтылық, креативтілік, өзіне деген сенімділік, көшбасшылық, рефлексивтілік, байқампаздық, өзін-өзі реттеуге қабілеттілік, мәдени-адамгершілік қасиеттер, өзіндік дамуға қабілеттілік, нәтижеге жетуді көздей алу – тұлғаның бәсекелестік мінез-құлқы мен іс-әрекетіндегі дамудың басты факторлары болады. Дегенмен, психологиялық тұрғыдан студенттерді зерттеуде бәсекеге қабілеттіліктің даму деңгейін жас ерекшелікпен, жыныс айырмашылығымен, гендерлік өзгешеліктермен байланыстыру дәстүрі сақталады. Сонда, адамның жасы жетілген сайын, ер адамдар әйелдерге қарағанда маскулиндік өзгешеліктің негізінде бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейде дамуын көрсетеді.

Жалпы, бәсекеге қабілеттілікті дамытуда басты назар аударатын критерийлер ретінде тұлғаның әлеуметтік және кәсіби маңызды болатын когнитивтік, мотивациялық, құндылықтар негізіндегі қасиеттер көрсетіледі (Хазова С.А., 2011).

Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілікті дамытудың шарттары ретінде ЖОО-ғы психологиялық сүйемелдеу (Плугарева А.В., 2008), психологиялық-дидактикалық кешен (Никулина О.В., 2015) сияқты дамудың, қалыптасудың психологиялық, педагогикалық негіздері қарастырылады.

Олай болса, ТМД ғалымдары тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің даму бағытын сырттан басқаруға болатынын әртүрлі психологиялық-

педагогикалық ықпал арқылы басқаруды ұсынады.

Қорытынды. Келешек зерттеудің бағыттары

Бұл мақалада теориялық зерттеу арқылы психологиядағы тұлғаның бәсекеге қабілеттілік және оның психологиялық мазмұнмен сипатталуындағы ерекшеліктер мәселесі қарастырылды.

Бәсекеге қабілеттілікті психологиялық мазмұны бойынша талдап, дәйектеу өзекті ғана емес, аса маңызды деп санадық. Оның кем дегенде екі себебі бар. Біріншіден, қазіргі кезде бәсекеге қабілеттілік және оны дамыту біздің қоғамда декларативті түрде ғана, бірақ аса белсенді айтылуда. Ал, бәсекеге қабілеттілік психологиясы ғылым мен практикада соңғы жылдары ғана зерттеліп, негізделуде. Отандық психология ғылымдары үшін бәсекеге қабілеттілікті зерттеу және дамыту әзірше ашық мәселе күйінде тұр. Екіншіден, отандық психологияда бәсекеге қабілеттілікті зерттеудің және дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздерін нақтылау, жүйелеу де тың тақырып қалпында. Сондықтан, бұл мақалада шетелдік зерттеулерді теориялық талдау арқылы бәсекеге қабілеттіліктің анықталуын, мәндік сипаттамасын, жағымды және жағымсыз жақтарын, типтік жіктелуін, гендерлік ерекшеліктерін, дамыту мәселелерін біртұтас психологиялық мазмұндағы жүйелі білім түріне келтіру көзделді.

Бұл теориялық зерттеу нәтижелері шетелдік психологияда бәсекеге қабілеттілік туралы «амбивалентті» тұрғының қалыптасқанын көрсетті.

Жеке даралық мәдениет пен зерттеулер негізінде бәсекеге қабілеттілік тұлғаның жетістікке жетуге, табысты болуға, әлеуметтік ортада өзін-өзі танытуына, мансап-лауазымын арттыруға, өзінің когнитивтік, эмоциялық, әлеуметтік-психологиялық әлеуеттерін өзектендіруге, өзін-өзі дамытуға мотивацияның жоғарылығы немесе бағдарлануы ретінде анықталып, түсіндіріледі. Бұл – бір жағынан. Мұндай жағдайда бәсекеге қабілетті адам басқалар үлгі тұтатын, қызығатын, таңданатын, сый-құрметпен дәріптейтін ерекше тұлға ретінде бағаланады. Нәтижесінде бәсекеге қабілетті тұлға оптимизммен, жақын қатынастармен, достық сезіммен өз ортасына кері байланыс таныта алады. Осыған орай, бәсекеге қабілетті тұлғаның әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық

жағдайы, жай-күйі де өзі үшін оңтайлы, тиімді болады. Бұл – СЕ бағдарлы дейтін бәсекеге қабілеттілік типінің қысқаша сипаттамасы.

Ал, екінші жағынан, бәсекеге қабілеттілік басқалардың алдында өзінің мықтылығын таныту; басқалардың алдында болып, жеңіс пен жетістікке жету; басқаларға басымдықпен, қыр көрсетіп, озық болу сияқты мотивациялардың жоғары деңгейімен, бағыттылықпен сипатталатын тұлғалық қасиет ретінде мазмұндалып, тұжырымдалады. Мұнда бәсекеге қабілетті тұлға басқалардың өзіне деген қызғанышына, жеккөруіне, өшпенділігіне себеп болуы ықтимал. Өз кезегінде мұндай бәсекеге қабілеттілік агрессиялық қылықтармен және депрессиялық симптомдардың пайда болуымен ұштасып кету қаупі болады. Осы орайда бәсекеге қабілетті тұлғаның әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық мәселелерге душар болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, бәсекеге қабілеттіліктің СW типі деп аталатын формасының тұлға үшін күрделі әлеуметтік-эмоциялық төлемі, құны болады.

Бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейі немесе оның даму бағытындағы «шекаралық аймақта» бәсекеге әсіре қабілеттілік анықталады. Бұл тұлғаның өзіне де, оның ортасына да белгілі бір жағымсыз ықпалын тигізетін жетістік пен басымдылық жолындағы асқан белсенділікті сипаттайды. Бәсекеге әсіре қабілеттілік СЕ типінде де, СW типінде де орын алуы мүмкін деп санаймыз.

Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілік жас ерекшелікке, жыныс айырмашылығына, әлеуметтік-мәдени өзгешелікке байланысты сараланады. Әдебиетке жасалған талдау психологияда жас ерекшелікке байланысты зерттеулердің жалпылық сипатын (яғни, жеткіншек, жасөспірім, ересек адамдар бойынша өзгеше ақпараттардың болмауы) және бұл контексте лонгитюдті, салыстырмалы мәліметтердің жоқтығын, бәсекеге қабілеттіліктің генезисі бойынша деректердің тапшылығын айқындады.

Бәсекеге қабілеттілік психологиясында сан жағынан да, сапа жағынан да бірталай гендерлік зерттеулер жүргізілген. Осыған орай еңбектерде ер адамдар мен әйелдердің бәсекеге қабілеттілігін салыстыруда көптеген стереотипті деректер және оларды жоққа шығарған біренсаран ақпараттар кездесті. Біз қарастырған зерттеулердің барлығында дерлік ер адамдардың әйелдерге қарағанда бәсекеге қабілетті екені

анықталған. Ер адамдар СЕ типінде де, СW типінде де бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық жағдайларында әйелдермен салыстырғанда тұрақтылық, мықтылық таныта алатын көрінеді. Зерттеулер бойынша, әйелдер табиғатына байланысты СW, кейде СЕ типтерінде әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық ауыртпалықта жалғыздық сезімі, депрессия, жақын адамдармен тіл табыса алмау сияқты мәселелерге көбірек кездеседі. Жалпы, СЕ типі бойынша ер адамдар мен әйелдердің бәсекеге қабілеттілігі тепе-тең мазмұнмен сипатталады.

Бәсекеге қабілеттілік ерекше феномен болғандықтан, тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін СЕ формасында және мақсат-бағдарлы дамыту көкейтесті мәселе болады. Тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі өзі үшін де, басқалар үшін де құнды, маңызды болуы шарт деп санаймыз. Сондықтан, ЖОО-дағы кәсіби білім беру жүйесінде болашақ мамандардың жасампаз іс-әрекеттері мен ізгі қатынастарын анықтайтын бәсекеге қабілеттілікті дамыту қажет. Оған психологиялық, педагогикалық әдебиетте теориялық-әдіснамалық алғышарттардың бар екендігі белгілі болды. Басқаша айтқанда, болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін дамытудың әртүрлі аспектілерін теория мен практика тұрғысынан ТМД зерттеушілері қарастырған.

Келешекте бәсекеге қабілеттіліктің әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-демографиялық өзгешеліктер, жас ерекшелік, жыныстық айырмашылық, материалдық-қаржылық фактор сияқты көптеген шарттарға байланысты сипаттары мен мазмұнын теориялық негіздеп, эмпирикалық деректер алу қажеттігі бар. Себебі, бұл шарттардың отандық психология ғылымдарында осы кезге дейін бәсекелес мінез-құлық пен тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін дамытуда ескеріліп, толымды зерттелмегені қолжетімді ақпарат көздеріне жасаған талдаудан айқындалды.

Бұл зерттеу нәтижесінде бәсекеге қабілеттіліктің мазмұны мен даму мәселесін субъектілік парадигма тұрғысынан қарастырудың өзектілігі айқын байқалды. Осыған байланысты субъектілігі мен өзін-өзі дамытуға психологиялық даярлықтың жоғары деңгейінің шарттастығы ғана тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін өзіне және өзгелерге құнды қасиет ретінде дамытуды қамтамасыз етеді деп болжаймыз. Бұл болжам да келешектегі зерттеудің негізі болады.

Әдебиеттер

- Alm S. The worried, the competitive and the indifferent – Approaches to the future in youth, their structural roots and outcomes in adult life // *Futures*. – 2011. – 43. – С. 552–562. doi:10.1016/j.futures.2011.01.012.
- Ангеловский А.А. Формирование конкурентоспособности студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе. – Челябинск: Образование, 2006. – 187 с.
- Benenson J.F., Roy R., Waite A., Goldbaum S., Linders L., Simpson A. Greater discomfort as a proximate cause of sex differences in competition // *Merrill-Palmer Quarterly*. – 2002. – 48. – С. 225–247.
- Booth-Kewley S., Friedman H.S. Psychological predictors of heart disease: a quantitative review // *Psychological Bulletin*. – 1987. – 101. – С. 342–362.
- Bönte W., Lombardo S., Urbig D. Economics meets psychology: Experimental and self-reported measures of individual competitiveness // *Personality and Individual Differences*. – 2017. – 116. – С. 179–185.
- Burckle M.A., Ryckman R.M., Gold J.A., Thornton B., Audesse R.J. Forms of competitive attitude and achievement orientation in relation to disordered eating // *Sex Roles*. – 1999. – 40. – С. 853–870.
- Burton L., Hafetz J., Henninger D. Gender differences in relational and physical aggression // *Social Behavior and Personality*. – 2007. – 35. – С. 41–50.
- Collier Sh.A., Ryckman R.M., Thornton B., Gold J.A. Competitive Personality Attitudes and Forgiveness of Others // *The Journal of Psychology*. – 2010. – 144(6). – С. 535–543.
- Fletcher T.D., Nusbaum D.N. Trait competitiveness as a composite variable: Linkages with facets of the big-five // *Personality and Individual Differences*. – 2008. – 45. – С. 312–317. doi:10.1016/j.paid.2008.04.020
- Fletcher T.D., Major D.A., Davis D.D. The interactive relationship of competitive climate and trait competitiveness with workplace attitudes, stress, performance // *Journal of Organizational Behavior*. – 2008. – 29. – С. 899–922.
- Harter S. Adolescent self and identity development // *At the threshold: The developing adolescent*. – Cambridge: Harvard University Press. – 1990. – С. 352–387.
- Helgeson V.S., Fritz H.L. Unmitigated agency and unmitigated communion: Distinctions for from agency and communion // *Journal of Research in Personality*. – 1999. – 33. – С. 131–158.
- Hibbard D.R., Buhrmester D. Competitiveness, Gender, and Adjustment Among Adolescents // *Sex Roles*. – 2010. – 63. – С. 412–424. doi:10.1007/s11199-010-9809-z.
- Houston, J.M., McIntire, S.A., Kinnie, J., Terry, C.A. factorial analysis of scales measuring competitiveness // *Educational and Psychological Measurement*. – 2002. – 62. – С. 284–298.
- Mathur R., Berndt T.J. Relations of friends' activities to friendship quality // *Journal of Early Adolescence*. – 2006. – 26. – С. 365–388.
- Martin H.J., Larsen K.S. Measurement of competitive cooperative attitudes // *Psychological Reports*. – 1976. – 39. – С. 303–306.
- Хазова С.А. Критерии развития конкурентоспособности личности: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-razvitiya-konkurentosposobnosti-lichnosti>
- Холодцева Е.Л. Конкурентоспособность в системе разноуровневых характеристик личности работников социальной сферы: дис. ... канд. пс. наук. – Барнаул, 2006. – 214 с.
- Kirkcaldy B., Furnham A., Martion T. Parental attitudes towards pocket money, trait competitiveness and occupational stress // *Journal of Managerial Psychology*. – 2003. – 18(4). – С. 305–323.
- Кручинин В.А., Котикова Д.С. Формирование конкурентоспособности личности студента в процессе профессиональной подготовки. – Н.Новгород, 2011. – 222 с.
- Kohn A. No contest: The case against competition. – Boston: Houghton Mifflin, 1992.
- Schneider B.H., Woodburn S., del Pilar Soteras del Toro M., Udvari S.J. Cultural and gender differences in the implications of competition for early adolescent friendship // *Merrill-Palmer Quarterly*. – 2005. – 51(2). – С. 163–191.
- Spence J.T., Helmreich R.L. Achievement-related motives and behaviors // *Achievement and achievement motives: Psychological and sociological approaches*. – San Francisco: W.H. Freeman and Company, 1983. – С. 7–74.
- Stanne M.B., Johnson D.W., Johnson R.T. Does competition enhance or inhibit motor performance: a meta-analysis // *Psychological Bulletin*. – 1999. – 125. – С. 133–154.
- Токарева Е.В. Конкурентоспособность личности – залог успешности в профессиональной деятельности // *Психология и школа*. – 2008. – №3. – С. 76–83.
- Ross S.R., Rausch M.K., Canada K.E. Competition and cooperation in the five-factor model: Individual differences in achievement orientation // *Journal of Psychology*. – 2003. – 137. – С. 323–337.
- Ryckman R.M., Hammer M., Kaczor L.M., Gold J.A. Construction personal development competitive attitude scale // *Journal of Personality Assessment*. – 1990. – С. 630–639.
- Ryckman R.M., Thornton B., Gold J.A., Burckle M.A. Romantic relationships of hypercompetitive individuals // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 2002. – 21. – С. 517–530.

References

- Alm, S. (2011). The worried, the competitive and the indifferent – Approaches to the future in youth, their structural roots and outcomes in adult life. *Futures*, 43, 552–562. doi:10.1016/j.futures.2011.01.012.
- Angelovskiy, A.A. (2006). Formirovaniye konkurentosposobnosti studentov v protsesse professional'noy podgotovki v vuze

[Formation of competitiveness of students in the process of professional training in the university], Chelyabinsk: Obrazovaniye [Education], 187. (In Russian).

Benenson, J.F., Roy, R., Waite, A., Goldbaum, S., Linders, L., & Simpson, A. (2002). Greater discomfort as a proximate cause of sex differences in competition. *Merrill-Palmer Quarterly*, 48, 225–247.

Booth-Kewley, S., & Friedman, H.S. (1987). Psychological predictors of heart disease: a quantitative review. *Psychological Bulletin*, 101, 342–362.

Bönte, W., Lombardo, S., & Urbig, D. (2017). Economics meets psychology: Experimental and self-reported measures of individual competitiveness. *Personality and Individual Differences*, 116, 179–185.

Burckle, M.A., Ryckman, R.M., Gold, J.A., Thornton, B., & Audesse, R. J. (1999). Forms of competitive attitude and achievement orientation in relation to disordered eating. *Sex Roles*, 40, 853–870.

Burton, L., Hafetz, J., & Henninger, D. (2007). Gender differences in relational and physical aggression. *Social Behavior and Personality*, 35, 41–50.

Collier, Sh.A., Ryckman, R.M., Thornton, B., & Gold, J.A. (2010). Competitive Personality Attitudes and Forgiveness of Others. *The Journal of Psychology*, 144(6), 535–543.

Fletcher, T.D., & Nusbaum, D.N. (2008). Trait competitiveness as a composite variable: Linkages with facets of the big-five. *Personality and Individual Differences*, 45, 312–317. doi:10.1016/j.paid.2008.04.020

Fletcher, T.D., Major, D.A., & Davis, D.D. (2008a). The interactive relationship of competitive climate and trait competitiveness with workplace attitudes, stress, performance. *Journal of Organizational Behavior*, 29, 899–922.

Harter, S. (1990). Adolescent self and identity development. At the threshold: The developing adolescent. Cambridge: Harvard University Press, 352–387.

Helgeson, V.S., & Fritz, H.L. (1999). Unmitigated agency and unmitigated communion: Distinctions for from agency and communion. *Journal of Research in Personality*, 33, 131–158.

Hibbard, D.R., & Buhrmester, D. (2010). Competitiveness, Gender, and Adjustment Among Adolescents. *Sex Roles*, 63, 412–424. doi:10.1007/s11199-010-9809-z.

Houston, J.M., McIntire, S.A., Kinnie, J., & Terry, C.A. (2002). factorial analysis of scales measuring competitiveness. *Educational and Psychological Measurement*, 62, 284–298.

Mathur, R., & Berndt, T.J. (2006). Relations of friends' activities to friendship quality. *Journal of Early Adolescence*, 26, 365–388.

Martin, H.J., & Larsen, K.S. (1976). Measurement of competitive cooperative attitudes. *Psychological Reports*, 39, 303–306.

Khazova, S.A. (2011). Kriterii razvitiya konkurentosposobnosti lichnosti [Criteria for development of competitiveness of the person]: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-razvitiya-konkurentosposobnosti-lichnosti> (In Russian).

Kholodtseva, Ye.L. (2006). Konkurentosposobnost' v sisteme raznourovnevnykh kharakteristik lichnosti rabotnikov sotsial'noy sfery: dis. ... kand. ps. nauk. [Competitiveness in the system of different levels of personality characteristics of workers in the social sphere: dis. ... cand. ps. sciences], Barnaul, 2006, 214. (In Russian).

Kirkcaldy, B., Furnham, A., & Martion, T. (2003). Parental attitudes towards pocket money, trait competitiveness and occupational stress. *Journal of Managerial Psychology*, 18(4), 305–323.

Kruchinin, V.A., Kotikova, D.S. (2011). Formirovaniye konkurentosposobnosti lichnosti studenta v protsesse professional'noy podgotovki [Formation of student's competitiveness in the process of professional training], N.Novgorod, 222. (In Russian).

Kohn, A. (1992). No contest: The case against competition. Boston: Houghton Mifflin.

Schneider, B.H., Woodburn, S., del Pilar Soteras del Toro, M., & Udvari, S.J. (2005). Cultural and gender differences in the implications of competition for early adolescent friendship. *Merrill-Palmer Quarterly*, 51(2), 163–191.

Spence, J.T., & Helmreich, R.L. (1983). Achievement-related motives and behaviors. *Achievement and achievement motives: Psychological and sociological approaches*. San Francisco: W.H. Freeman and Company, 7–74.

Stanne, M.B., Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1999). Does competition enhance or inhibit motor performance: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 133–154.

Tokareva, Ye.V. (2008). Konkurentosposobnost' lichnosti – zalog uspekhov v professional'noy deyatel'nosti [Competitiveness of personality is the key to success in professional activity]. *Psikhologiya i shkola [Psychology and school]*, 2015, №3, 76–83. (In Russian).

Ross, S.R., Rausch, M.K., & Canada, K.E. (2003). Competition and cooperation in the five-factor model: Individual differences in achievement orientation. *Journal of Psychology*, 137, 323–337.

Ryckman, R.M., Hammer, M., Kaczor, L.M., & Gold, J.A. (1990). Construction personal development competitive attitude scale. *Journal of Personality Assessment*, 630–639.

Ryckman, R.M., Thornton, B., Gold, J.A., & Burckle, M.A. (2002). Romantic relationships of hypercompetitive individuals. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 21, 517–530.

Мынбаева А.К.¹, Чжоу Ми²

¹доктор педагогических наук, профессор, e-mail: Aigerim.Mynbaeva@kaznu.kz

²магистрант

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

**ИСТОРИЯ ПСИХОДИАГНОСТИКИ
В КАЗАХСТАНЕ И КИТАЕ: КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ**

В статье описан исторический очерк развития психодиагностики в Казахстане и Китае. Психодиагностика в мире как наука имеет небольшую историю – около 100 лет развития. В Казахстане диагностическое направление психологической науки бурно развивается последние три десятилетия. В Китае имеется богатая история развития практики диагностики в древние времена. Преднаучное становление психодиагностики связано с испытаниями, которые проходили люди для того, чтобы стать чиновниками, писарями, воинами и др. В основе развития психодиагностики находятся отрасли психологии: экспериментальная психология, дифференциальная психология. В настоящее время в ней активно используются методы математической статистики. Выделены этапы становления психодиагностики в Казахстане и Китае: доисторический период, научное становление психодиагностики. Установлено, что научное развитие психодиагностики в Казахстане и Китае имеет схожие тенденции в XX веке. Анализ показывает, что в период 20-30-х гг. можно было наблюдать бурное развитие психодиагностики в СССР и Китае. В большей степени оно связано с адаптацией тестов Бине-Симона и других к национальным условиям. Далее в СССР и Казахстане с 1936 по 50-е гг. наступает период затишья. В Китае также происходят военные события, и развитие психодиагностики замедляется. С момента образования Китайской Народной Республики (1949 г.) и ввиду Культурной революции в КНР психодиагностические исследования также были фактически прекращены. Восстановление психодиагностической науки и практики начинается с 70-х годов как в Казахской ССР, так и в КНР. Развитие психодиагностики в Китае с 80-х годов и Казахстане с 90-х гг. имеет интенсивный характер.

Ключевые слова: психодиагностика, педагогическая диагностика, педология, Казахстан, Китай, КНР, история психологии.

Mynbayeva A.K.¹, Zhou Mi²

¹doctor of pedagogical sciences, professor, e-mail: Aigerim.Mynbaeva@kaznu.kz

²master student

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

**The history of psychological diagnostics in Kazakhstan and China:
cross-cultural analysis**

The article gives a historical sketch of the development of psychodiagnostics in Kazakhstan and China. Psychodiagnosis as a science has a short history in the world – it was developed during about 100 years. In Kazakhstan, the diagnostic branch of psychological science is rapidly developing over the last three decades. In China, there is a rich history of the development of practice in ancient times. The prescientific formation of psychodiagnostics is connected with the tests that people underwent in order to become officials, scribes, soldiers, etc. Psychodiagnosis is based on the following psychology branches: experimental psychology, differential psychology. At present, the methods of mathematical statistics are actively used in it. The stages of the development of psychodiagnostics in Kazakhstan and China are identified: the prehistoric period, the scientific formation of psychodiagnostics. It is established that the scientific development of psycho-diagnostics in Kazakhstan and China had similar tendencies in

the 20th century. Analysis shows that in the period 20–30-ies. one can observe the rapid development of psychodiagnostics in the USSR and China. To a greater extent, it is connected with the adaptation of the Binet-Simon and others tests to the northern conditions. Then in the USSR and Kazakhstan from 1936 to the 50-ies there comes a period of calm. In China, military events are also taking place, and the development of psycho-diagnostics is slowing down. Since the formation of the People's Republic of China (1949) and the Cultural Revolution in the PRC, psychodiagnostic studies have also been really discontinued. The restoration of psychodiagnostic science and practice begins in the 1970s, both in the Kazakh SSR and in the PRC. The development of psychodiagnostics has an intense character in China since the 80's and the Kazakh since the 90's.

Key words: psychodiagnostics, pedagogical diagnostics, pedology, Kazakhstan, China, history of psychology.

Мынбаева А.К.¹, Чжоу Ми²

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: Aigerim.Mynbaeva@kaznu.kz

²магистрант

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қазақстан мен Қытайдағы психодиагностикалық тарихы: кросс-мәдени талдау

Мақалада Қазақстан мен Қытайдағы психодиагностиканың дамуының тарихи очеркі сипатталған. Әлемдегі психодиагностиканың ғылым ретінде қысқа тарихы бар – шамамен 100 жыл. Қазақстанда соңғы үш онжылдықта психологиялық ғылымның диагностикалық бағыты қарқынды дамып келеді. Қытайда ежелгі уақытта диагностикалық тәжірибені дамытудың бай тарихы бар. Психодиагностиканың алдын ала қалыптасуы шенеуніктер, жазушылар, сарбаздар және т.б. болғысы келетіндердің тесттерімен байланысты. Психодиагностикада психология салалары негізделген: тәжірибелік психология, дифференциалды психология. Қазіргі уақытта математикалық статистика әдістері белсенді қолданылады. Қазақстан мен Қытайдағы психодиагностиканың қалыптасу кезеңдері: тарихи, психодиагностиканың ғылыми қалыптасуы. Қазақстан мен Қытайдағы психодиагностиканың ғылыми дамуы ХХ ғасырдағы ұқсас үрдістерге ие екендігі анықталды. Анализ көрсеткендей, 20–30 жылдарда КСРО мен Қытайдағы психодиагностиканың қарқынды дамуы байқалады. Көбінесе ол Бине-Симона тесттердің және т.б. ұлттық шарттарға бейімдеуіне байланысты. Одан кейін КСРО мен Қазақстанда 1936 жылдан 1950 жылға дейін тыныштық кезеңі орнатылды. Қытайда да соғыс жүреді, психодиагностиканың дамуы тоқтатылады. Қытай Халық Республикасының құрылған үшін және Мәдени революцияға байланысты психодиагностикалық зерттеулер тоқтатылды. Психодиагностикалық ғылымның және практиканың қалпына келуі 70 жылдардан басталады, сонымен қатар Қазақ ҚСР және ҚХР-да да сол кезеңде басталады. Психодиагностиканың дамуы Қытайда 80 жылдардан, ол Қазақстанда 90 жылдардан бастап маңызы зор болып келеді.

Түйін сөздер: психодиагностика, педагогикалық диагностика, педология, Қазақстан, Қытай, психологияның тарихы.

Введение

Психодиагностика – это отрасль психологии, которая зародилась как наука на рубеже XIX и XX веков. Преднаучное становление психодиагностики в древние времена связано с разными испытаниями, которые проходили люди, чтобы стать писарями, государственными чиновниками, жрецами, военными. Факторами, способствовавшими формированию в начале XX века психодиагностики как науки в мире, стали: развитие экспериментальной психологии, использование в ней статистических методов обработки; развитие дифференциальной психологии; требования промышленности в отборе кадров и профессиональной подготовке; запросы бурно развивающейся системы всеобщего начального

образования в мире и медицины. В статье рассмотрим последовательно развитие психодиагностики в Китае, затем в Казахстане. В третьей части статьи сравним периоды развития, выявим общие тенденции.

Цель статьи – сравнение исторического развития психодиагностики в Казахстане и Китае, определение тенденций развития.

Методология и методы исследования

В исследовании применялись методы сравнительно-исторического анализа психолого-педагогических источников, обобщения и систематизации сведений, периодизации развития психологической диагностики и кросс-культурный анализ.

Обзор литературы

Предпосылки развития психодиагностики в Древнем Китае

Еще ученые в Древнем Китае заметили разницу в способностях человека и пытались использовать эффективные методы, чтобы выделять людей с разными психологическими качествами. В древних китайских медицинских книгах «Хуан Ди: книга песен» когда-то разделяли людей из лунного, солнечного, полулунного, полусолнечного, иньского и янского миров. Эта классификация может рассматриваться как прелюдия к психологическим испытаниям (Фен Джулян, 2003).

Конфуций разделял людей со способностями и знаниями, относя их к высшему, среднему и низшему классам. Он также говорил, что «один человек либо есть мудрость, либо глупость, и не может ничего изменить...», «Человек со средним или высшим моральным уровнем может сказать ему, что он выше». Мэнцзы однажды согласился с Сюангоном и сказал: «Вы можете знать только важность использования шкал, и вы можете знать длину только с помощью линейки. Что бы ни случилось, и человеческое сердце нуждается в этом тоже» (Чэнь Шэю, 1999).

Как отмечает китайский ученый Чэнь Шэю, тесты как метод оценки и диагностики в практике Китая были применены намного ранее, чем в западных странах. В 11 веке до н.э. в Западном Чжоу использовался метод «стрельбы из лука» для выбора государственных служащих. Кроме этого, в систему испытаний входили наблюдения за соблюдением этикета испытуемого (Чэнь Шэю, 1999). Как пишет Юматова И.И., в Древнем Китае за 2200 лет до нашей эры существовала система отбора чиновников, которая оценивала 6 способностей: умение писать, считать, музицировать, стрелять из лука, ездить верхом, а также знать ритуалы и церемонии (Юматова И.И., 2017: 6). Это можно считать одним из самых ранних психологических тестов в истории человечества.

В династии Хань началось использование письменных экзаменов для отбора кандидатов на государственную службу. Это испытание включало юридические, военные, сельскохозяйственные, налоговые и географические задания.

В 606 году н.э. Китай начал свою систему отбора студентов с помощью экзаменов. Использовалась серия тщательно продуманных экзаменов для выбора талантов, которые проводились последовательно: шаг за шагом. А это на тысячу лет раньше, чем европейская система 18-го века,

использующая письменные экзамены для приема на государственную службу гражданских служащих (Чэнь Шэю, 1999). Поэтому отчет развития психодиагностики можно начинать с китайского имперского экзамена.

Развитие психологической диагностики в Китае

После революции 1911 года китайские ученые стали активно использовать достижения западной диагностической теории и методов. Фактически с этого времени в Китае началась активная практика и исследования по психологической диагностике. Приведем описание развития психодиагностики в начале XX века по материалам китайских ученых. В 1916 году Фан Бинцин впервые представил шкалу интеллекта Бине-Симона в Китае. В 1918 году Юй Ций и использовал шкалу каллиграфии Сондике для составления «Шкалы каллиграфии начальной школы», которая является ранней стандартизированной шкалой образования в Китае.

После применения тестов происходит организация формального диагностического образования и выпуск первых учебно-научных изданий. В 1920 году Ляо Шиченг и Чэнь Хэкин впервые организовали курс психологической диагностики в Нанкинской высшей нормальной школе и провели психологическую диагностику студентов. Этот момент можно считать началом научной психологической диагностики. В 1921 году два соавтора опубликовали книгу под названием «Психодиагностика». В 1922 году Фей Пейджи перевел шкалу Девяносто Симона-Симен на китайский язык. В том же году известный американский эксперт по вопросам образования Макколл (McCall, W.A.) прочитал лекции и председательствовал при проведении диагностики по приглашению «Агентства по улучшению образования Китая». Защищенная «ТВСФ» – это система очков и в общей сложности более 40 видов диагностики. McCall высоко оценивал развитие в Китае диагностики на тот момент истории (Гу Хейген, 1999). Считалось, что тот уровень достигал уровня Соединенных Штатов. Некоторые диагностические пункты даже превосходили Соединенные Штаты.

Примерно в 1925 году диагностические методы разрабатывались для начальных и средних школ. Например, Ляо Шиченг, Чэнь Хэкин, Ю Цзыи и Чэнь Цзефу последовательно составляли диагностические методы по различным предметам, таким как китайский язык и математика. В 1924 году Лу Чживэй пересмотрел шкалу Бине-Симона. В 1931 году произошла институтизация диагностического направления психологии и об-

разования – было создано Китайское диагностическое общество (Chinese Testing Association). Его основатели Ай Вей, Лу Чживэй, Чэнь Хэцзинь, Сяо Сяои и другие. В 1932 году был основан журнал «Диагностика», и к 1937 году было выпущено в общей сложности 9 выпусков (Го Цинке, 2002).

В течение этого периода многие университеты и средние обычные школы последовательно организовывали курсы в области образования и психологической диагностики. В это время были опубликованы теоретические работы, такие как: «Диагностическое резюме» Ляо Шичэн и Чэнь Хэкин и «Диагноз» Мэн Сяньчен и др., которые оказали значительное влияние на развитие психологии и психодиагностики в Китае.

Во время войны с Японией и освободительной войны, хотя психологическая и образовательная диагностическая практика была сильно подорвана в массовом применении, все же учеными продолжали использоваться психодиагностические методы для начального и среднего школьного образования и для персонала (Vuxin Han, 2007).

После основания Китайской Народной Республики в 1949 году психология рассматривалась как отрасль философии. Это отразилось как на терминологическом, так и на институциональном уровне. Во многих университетах кафедры психологии и философии были объединены.

В связи с расширением международного сотрудничества Советского Союза и КНР в 50-х – начале 60-х гг. происходило большое влияние направлений развития науки СССР на развитие научных направлений в КНР. Например, в области образования и педагогики учебные заведения Китая изучали педагогическую теорию и опыт Советского Союза, а также приглашали советских специалистов. В годы правления Мао Цзедун высшее образование по идеологическим причинам находилось под сильным влиянием Советского Союза (Мынбаева, 2016: 64). Как известно, в СССР развитие психодиагностических исследований было приостановлено Постановлением ЦК ВКП (б) в 1936 г. «О педологических извращениях в системе наркомпросов». Возрождение психодиагностики в СССР началось лишь в 60-е г. XX столетия, и огромную роль здесь сыграла Ленинградская школа психологии, а точнее известный ученый-психолог Б.Г. Ананьев.

Как отмечают китайские исследователи, возрождение психодиагностического направления в теории и практике Китая началось в 1978

году, после третьего пленарного заседания 11-го Центрального комитета КПК. Национальные высшие нормальные колледжи и университеты, а также некоторые обычные колледжи и университеты последовательно возобновили преподавание курсов диагностики образования и психологии, и постепенно расширились научные исследования.

В 1979 году Чжан Шузу опубликовал статью «Исследования в области образования», «О важности диагностики в образовании и некоторых базовых концепциях образовательной диагностики», которая считается первой статьей после восстановления исследований в области диагностики образования. Исследовательская группа Пекинского педагогического университета провела систематический анализ тестов 1979-1981 гг. и предложила множество конструктивных рекомендаций. В 1982 году Е. Пейхуа и Цзоу Юхуа руководили переводом тестов по оценке влияния психологии в образования Сандиком и Хагеном. После этого вышли одна за другой работы «Психологическая диагностика» Чжэн Ренчана, «Диагностика психологии и образования» Дай Чжунчэна, «Диагностика образования» под редакцией Ван Хуньси. В 1984 году был создан Комитет по диагностической работе Китайского психологического общества. В 1988 году был создан Институт статистики образования и диагностических исследований Китайского общества образования (Wang Guofang, 1999; Chen Sheyu, 1999; Чен Цзяфу, 2001; Фан Чжэн, 1994).

В целях содействия развитию диагностической практики Китайское общество по вопросам образования и психологии начало организацию пересмотра некоторых известных зарубежных диагностик.

К 1990 году десятки самых популярных иностранных диагностических методов были хорошо представлены в Китае. Кроме того, китайские ученые также составили ряд локализованных диагностических средств, адаптированных к национальным условиям.

В настоящее время педагогическая и психологическая диагностика в Китае сильно развиваются и можно сказать, что процветают. Психологи и педагоги, занимающиеся диагностической деятельностью, играют все более важную роль в реформе системы образования, конкретнее экзаменов, а также медицинской помощи и управления.

История психодиагностики в Казахстане

Условно в казахской истории также имеется опыт проведения серии испытаний, которые

проводились для избрания биев, для отбора батыров, сарбазов, акынов, куйшы и др. Другой известный факт, который можно отнести к предпосылкам зарождения тестов, заключается в том, что в IX веке для поступления в медресе г. Отырара, по А. Машанову, дети должны были уметь писать и читать (Машанов, 1970). То есть до поступления в медресе дети оканчивали школу в ауле. А значит, для поступления в медресе проводилось испытание, условная диагностика, для их отбора на обучение.

В Советское время, в 20-е годы до середины 30-х годов, на территории Казахстана в системе образования СССР работали педологические лаборатории и кабинеты, в которых проводилось тестирование детей. Большой вклад в адаптацию теста Бине-Симона в СССР внес А.П. Болтунов. Интересно, что в 1923 г. в Ташкенте на казахском языке вышла брошюра Н.П. Архангельского «Психологические исследования в школе» (Жарикбаев, 2002).

Однако в начале 30-х годов в стране началась кампания по дискредитации данного направления. Как пишут П. Шварцман и И. Кузнецова: «Практика педологического обследования, распределения детей по классам и школам в соответствии с их фактическим и психическим возрастом, зачастую не совпадающая с паспортным, а также не всегда качественная работа педологов-практиков ввиду их *низкой квалификации* зачастую вызывали недовольство родителей и педагогов на местах. Недовольство это подкреплялось и идеологической обработкой населения» (Шварцман, 1994: 122). Как указывает Л.Ф. Бурлачук, обследования конца 20-х годов показали, что «IQ советских учащихся в среднем на 7% были ниже, чем американских школьников. IQ детей служащих был более высоким, чем детей рабочих, а самый низкий – у детей крестьян...» (Бурлачук, 2017: 96). Такие результаты привели к широкому обсуждению, а затем и осуждению педологии, и как следствие, к принятию Постановления ЦК ВКП (б) от 14.07.1936 г. «О педологических извращениях в системе наркомпросов». Данное постановление, занимавшее целую полосу в газете, было опубликовано и в «Казахстанской правде».

Возрождение психодиагностики в СССР началось в 60-х гг. XX века. Так, в марте 1969 г. на Центральном совете Общества психологов СССР психодиагностика была признана из наименее развитых областей психологии страны. С этого времени в психологических исследованиях стали использоваться тесты. В 1987 г. в СССР

было издано первое (после 1936 г.) учебное пособие по психодиагностике для студентов-психологов «Общая психодиагностика» коллектива авторов – А. Бодалева, В. Столина и др. (Бурлачук, 2017: 109).

В Казахстане в развитие психологии как науки в 20-70-е гг. большой вклад внесли Ж. Аумаутов, Ш. Альжанов, Т.Т. Тажибаев, И.Л. Стычинский, М.М. Муканов и др. Т. Тажибаев в 1947 г. инициировал создание отделения логики и психологии в Казахском государственном университете им. С. Кирова. Профессор М.М. Муканов издал в 1960 г. учебно-методическую книгу «Выявление и развитие способностей у детей».

С 90-х годов XX века, с приобретением независимости Республикой Казахстан в университетах и институтах стали открываться отделения и кафедры психологии. Весомый вклад в систематизацию и периодизацию исторического развития психологической науки в Казахстане внес К.Б. Жарикбаев. С 2003 г. под руководством С.М. Джакупова была организована Казахская ассоциация психологов. Д.психол.н., проф. С.М. Джакупов проработал более 10 лет заведующим кафедрой психологии и создал в Казахстане мощную психологическую школу. В соавторстве адаптировал русскоязычную версию опросника стресс Данди (Кустубаева А., 2011). В настоящее время работает большая научная психологическая школа КазНУ им. аль-Фараби, которая проводит адаптацию и валидизацию психодиагностических методов в Казахстане зарубежных ученых. В ней работают к.п.н., доц. Кабакова М.П., доктора PhD Камзанова А., Толегенова А., д.психол.н., проф. Мадалиева З.Б., доктор PhD Жолдасова М. Под руководством д.психол.н., проф. Аймаганбетовой О.Х. защищена работа доктора PhD Касымовой Л.С., где была проведена валидизация опросника ценностей (PVQ-R) Ш. Шварца с разрешения зарубежного автора-ученого. В этой диссертации также впервые было использовано программное обеспечение «Qualtrics» для изучения системы ценностных ориентаций и социальных аксиом в режиме он-лайн.

В Казахстане активно издаются казахские учебники по психодиагностике, ведутся массовые исследования с диагностическим инструментарием.

Вот лишь небольшой перечень учебников, пособий, монографий за последнее десятилетие, изданных в разных регионах Казахстана (таблица 1).

Таблица – Учебники, учебные пособия, монографии по психодиагностическому направлению в Казахстане с начала XXI века

Авторы	Название, издание
Джакупов С.М., Бизакова Ф.	Психодиагностические тесты для использования в сфере образования. – Тараз, 2006. – 448 с. Бизакова Ф. Психологиялық тест жинағы. – Тараз, 2012. – 504 б. (Бизакова, 2012)
Джакупов С.М., Сактаганова Т.	Психодиагностика
Кабакова М.П.	Психодиагностика супружеских и детско-родительских отношений // Психологические методы исследования семьи: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 114 с.
Лекерова Г.Ж.	Психолого-педагогическая диагностика личности: учебное пособие. – Шымкент: Нурлы бейне, 2011.
Төлешова Ү. Б.	Психологиялық-педагогикалық жеке адам диагностикасы [Мәтін]: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 142 б. (Төлешова, 2012)
Аймаганбетова О.Х.	Сборник тестовых методик по нравственно-духовному развитию личности. – Алматы: НЦ Бобек, 2012. (Аймаганбетова, 2012)
Төрбаева К.Ж., Есенғұлова М.Н	Психологиялық-педагогикалық диагностика: оқу құралы. – Алматы, 2012. – 304 бет. (Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының қауымдастығы) / Авторы из ВКГУ. – Усть-Каменогорск
Искакова М.С.	Психодиагностика. – Шымкент: ОҚМУ, 2013. Психодиагностика: оқулық. – Алматы: Эверо, 2014. – 166 б.
	Тесты по оценке интеллекта и познавательных процессов студентов и магистрантов: учеб. пособие – Алматы: Қазақ ун-ті, 2013. – 119 с.
Токсанбаева Н.	Психологиялық диагностика. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
Туркпен-ұлы, Жолмухан	Раздел «Использование психодиагностики в школе» // Основы общей и педагогической психологии: учеб.-метод. пособие [КазНУ им. аль-Фараби]. – Алматы : Эверо, 2016. – 224 с.
Камзанова, А. Т.	The History of Psychodiagnostics // Тенденции развития психологической науки: учеб. пособие. – Алматы : Қазақ ун-ті, 2016. – 139 с.
Жубаназарова Н.С., Доскалиева Р.Б.	Тұлғаның психологиялық диагностикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 112 б. (Жубаназарова, 2017)
<i>Монографии</i>	
Ким А.М. и др.	Диагностика и развитие эмоционального интеллекта преподавателя вуза. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
Мукашева А.Б., Вишневская А.В.	Психолого-педагогическая диагностика уровня готовности социального педагога к работе с одаренными детьми. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
Ахметова Г.К., Мадалиева З.Б.	Диагностика и профилактика профессиональных деформаций педагогов.– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 142 с.
Мынбаева А.К., Вишневская А.В.	Психолого-педагогическая диагностика и развитие творческого потенциала студентов и магистрантов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 187 с.

Рисунок 1 – Направления развития психодиагностики

Развитие отечественной психодиагностики связано с общемировыми тенденциями развития психодиагностики по направлениям: психодиагностика образования, профессиональная психодиагностика, клиническая психодиагностика, специальная психодиагностика (рис. 1). Казах-

станские психологи активно поддерживают связи с коллегами из стран СНГ и сотрудничают с международным сообществом. Примечательно, что некоторые из работ докторов PhD направлены на адаптацию мировых психодиагностических методов к условиям Казахстана.

Донаучный период развития (слабо изучен): опыт проведения серии испытаний, для избрания биев, отбор батыров, сарбазов, акынов, куйшы и др. Поступление в средневековые медресе (г.Отырар, Сауран)		Донаучный период развития: Древний Китай - Определение способностей; система отбора чиновников; отбор студентов	
Развитие психодиагностики как науки			
20 гг. XX в. до 1936 гг.	Педологические тесты, развитие практической деятельности. Применение адаптированного теста Бине-Симона, IQ Н.П. Архангельский «Психологические исследования в школе» (1923)	1910-1930 гг.	Активно использовались достижения западной диагностической теории и методов. Тест Бине-Симона, и др. Появление курсов в вузах, издание книг, журналов
37-50-е гг. XX в.	Диагностические методы фактически не использовались	40-е	Массовое использование тестов подорвано из-за военных действий
60-80-е гг.	Восстановление науки и практики психодиагностики. Советское развитие психодиагностической науки и практики М.М. Муканов «Выявление и развитие способностей у детей» (1960) Учебники СССР использовались в обучении психодиагностики	1949-1978 гг.	После основания КНР из-за политических изменений, Культурной революции диагностика не использовалась
90-е гг.	Интенсивное развитие психодиагностической практики, адаптация и валидизация тестов зарубежных ученых Большое издание казахстанских учебников по психодиагностике	80-е - 90-е гг	Восстановление и интенсивное развитие психодиагностики как практической деятельности и науки. В 1984 году был создан Комитет по диагностической работе Китайского психологического общества. 1988 г. создан Институт статистики образования и диагностических исследований Китайского общества образования В 1990-х годах десятки самых популярных иностранных диагностических методов были хорошо представлены в Китае

Рисунок 2 – Периодизация развития психодиагностики в Казахстане и Китае

Результаты и дискуссия

Сравнение исторического развития психодиагностики Казахстана и Китая

На рисунке 2 в виде инфограммы мы визуально свели ленты развития психодиагностики в Казахстане и Китае для явного определения тенденций развития в некоторые периоды и отличительных особенностей. Выделено два периода: донаучный и научный.

Анализ истории и представленного рисунка 2 показывает, что в период 20-30 гг. наблюдалось бурное развитие психодиагностики в СССР и Китае. В большей степени оно связано с адаптацией тестов Бине-Симона и других к национальным условиям.

Далее в СССР и Казахстане с 1936 по 50-е гг. наступает период затишья. В Китае также происходят военные события и развитие психодиагностики замедляется. С момента образования Китайской Народной Республики – 1949 года ввиду влияния тенденций из СССР в КНР психодиагностические исследования также были фактически прекращены.

Восстановление психодиагностической науки и практики начинается с 70-х годов как в Казахской ССР, так и в КНР.

Современное развитие психодиагностики как практической деятельности в Китае и Казахстане с 80-х годов имеет интенсивное развитие. Это связано с массовостью применения в школах, профессиональном отборе, клинической

работе, количественным масштабом использования диагностических методик.

Китайский ученый Го Цинке подчеркивает, что «психологическое измерение в Китае имело очень богатое развитие в древние времена, и имеет важную ценность и в наше время и даже в будущем». Далее отмечается, что в современное время, если сравнивать с развитием психодиагностики западных стран, то «общее развитие относительно медленное, и по-прежнему существует разрыв. С одной стороны, необходимо обратить внимание на некоторые фундаментальные исследования, с другой стороны, необходимо открыть новые области психологического измерения. Кроме того, необходимо укрепить международное сотрудничество в психодиагностических и психометрических исследованиях, расширить сферу применения психометрии, чтобы обогатить и развить дисциплину психометрии и сделать ее более эффективной для практики» (Го Цинке, 2002).

Развитие психодиагностики в Казахстане также интенсифицировано с 90-х годов, однако, в большей степени развивается практическая деятельность. Например, ежедневно в более 7000 школах применяются методы данной науки. С другой стороны, не проводится системных масштабных фундаментальных исследований в области психодиагностики и психометрии в Казахстане. Психодиагностика в образовании развивается достаточно интенсивно, но через применение и адаптацию мировых диагностических

методик. Причем исследования по адаптации известных методик к казахстанским условиям, казахскому языку опроса появились лишь около десятилетия – двух десятилетий назад. Существует дефицит как кадров-психодиагностов, так и ученых, занимающихся узконаправленно данным направлением. Отметим, что развитие практики психодиагностики опережает развитие теории в Казахстане.

Заключение

В статье рассмотрена история развития психодиагностики как науки и практической деятельности в Казахстане и Китае. Установлена в истории XX века синхронизация периодов развития в 40-90-х годах: от затишья в развитии до активизации и интенсификации. Это связано с влиянием на развитие психологической науки СССР.

В современный XXI век также существует общая тенденция опережающего развития практической психодиагностической деятельности в Казахстане и Китае. Можно констатировать существенный разрыв развития психодиагностики как науки обеих стран от западных стран. Для стимулирования развития психодиагностики в странах необходимо проведение масштабных фундаментальных исследований с институциональной поддержкой, дальнейшая узкопрофильная психодиагностическая и психометрическая специализация при подготовке кадров.

Литература

- Чэнь Шэю, 1999. Книга древних китайских психологических измерений // Журнал Института образования Цзянсу (издание социальных наук). – Vol. 15. – No.4
- 陈杜育, 1999江苏教育学院学报(社会科学版)1999年10月第15卷第4期
- Психодиагностика / И.И. Юматова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2017. – 254 с.
- Feng Zongliang, Wu Xinchun. Educational psychology // The Psychologist. 2003.9-10
- Го Цинке, 2002 Принцип и применение психологического теста / Го Цинке составили «Пекин: Народная военная медицинская пресса», 2002. 7 ISBN 7-80157-512-1
- 郭庆科, 2002心理测验的原理与应用 / 郭庆科编著 —北京: 人民军医出版社, 2002.7. ISBN 7-80157-512-1
- Vixin Han, Kan Zhang. Psychology in China // The Psychologist. – 2007. – Vol 20 No 12. – P. 734-736.
- Мынбаева А.К., Ху Жаоюэ. Развитие образования в Китае в XX веке и обзор проведенных реформ // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – Journal of Educational Sciences. – 2017. – v. 48, n. 2. – С.60-68
- Фэн Чжунлян, У Синьчунь и др. Психология образования. – Пекин: Народная педагогическая пресса, 2003. – С. 9-10
- Wang Guofang. Hermeneutic Methodology and Modern Western Psychology [Journal of Nanjing Normal University, 1999, (4): 8.2
- Chen Sheyu. A Review of Ancient Chinese Psychological Measurement Thoughts. Journal of Jiangsu Education Institute (Social Science Edition), 1999, (4): 48-53.
- Чэн Цзяфу, Ван Ренфу, У Хэн (2001). Об истории, текущей ситуации и тенденции психологических измерений в Китае 程家福, 王仁富, 武恒. (2001). 简论我国心理测量的历史、现状与趋势
- Фан Чжэн (1994). Китайское общество тестирования во время Китайской Республики. Архивы Республики Китая 樊正. (1994). 民国时期的中国测验学会. 民国档案

- Машанов А. Аль-Фараби. – Алма-Ата: Онер, 1970.
- Жарикбаев К.Б. Психологическая наука в Казахстане: История и этапы развития в XX в. – Алматы, 2002. – 308 с.
- Шварцман П.Я., Кузнецова И.В. Педология // Репрессированная наука. Выпуск 2. – СПб.: Наука, 1994. – С. 121-139.
- Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. – СПб: Питер, 2017. – 384 с.
- Кустубаева А. М. и др. Адаптация русскоязычной версии Данди стресс опросника // Российский научный журнал. – 2011. – №. 22. – С. 118-122.
- Бизакова Ф. Психологиялық тест жинағы. – Тараз, 2012. – 504 б.
- Толешова У. Психологиялық-педагогикалық жеке адам диагностикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 142 б.
- Аймаганбетова О.Х. Сборник тестовых методик по нравственно-духовному развитию личности. – Алматы: НЦ Бобек, 2012.
- Жубаназарова Н.С., Доскалиева Р.Б. Тұлғаны психологиялық диагностика. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

References

- Chen Shayu (1999). Book of ancient Chinese psychological measurements. Journal of the Institute of Education of Jiangsu (edition of social sciences). Vol. 15, No.4.
- Yumatova, I.I. (2017). Psihodiagnostika [Psychodiagnostics]. Rostov-on-Don: Phoenix, 254 p. (In Russian).
- Feng Zongliang, Wu Xinchun (2003). Educational psychology. The Psychologist. 9-10.
- Go Zinc (2002) The principle and application of the psychological test / Guo Tsinke was «Beijing: People's Military Medical Press», 7. ISBN 7-80157-512-1
- Buxin Han, Kan Zhang (2007). Psychology in China. The Psychologist. 20 No 12. P.734-736.
- Мынбаева, А.К.; Раоуе, Ху (2017). Razvitiye obrazovaniya v Kitaye v XX v. i obzor provedennykh reform [The development of education in China in the XX century and a review of the reforms undertaken]. Journal of Educational Sciences. 48 (2). 60-68. (In Russian).
- Feng Zhongliang, Wu Xinchun (2003) et al. Educational Psychology. Beijing: The People's Pedagogical Press, 9-10
- Wang Guofang (1999). Hermeneutic Methodology and Modern Western Psychology. Journal of Nanjing Normal University, (4): 8.2
- Chen Sheyu (1999). A Review of Ancient Chinese Psychological Measurement Thoughts. Journal of the Jiangsu Education Institute (Social Science Edition), (4): 48-53.
- Cheng Jiafu, Wang Renfu, Wu Heng (2001). On the history, current situation and the trend of psychological measurements in China.
- Fan Zheng (1994). Chinese testing society during the Republic of China. Archives of the Republic of China.
- Mashanov, A. (1970). Al-Farabi [Al-Farabi]. Alma-Ata.
- Zharikbaev, K.B. (2002). Psihologicheskaya nauka v Kazakhstane: Istoriya i etapy razvitiya v XX v. [Psychological Science in Kazakhstan: History and Stages of Development in the 20th Century]. Almaty, 308 p. (In Russian).
- Shvartsman P.Ya., Kuznetsova I.V. (1994). Pedologiya [Pedology]. Repressirovannaya nauka [Repressed science]. Issue 2. St. Petersburg.: Science, 1994, p.121-139. (In Russian).
- Burlachuk LF (2017). Psihodiagnostika [Psychodiagnostics]. St. Petersburg: Peter, 384 p. (In Russian).
- Kustubaeva A.M. (2011) et al. Adaptatsiya russkoyazychnoy versii Dandi stress oprosnika [Adaptation of the Russian-language version of Dundee stress of the questionnaire]. Rossiyskiy nauchny jurnal [Russian scientific journal]. 22. 118-122. (In Russian).
- Bizakova F. (2012). Psihologikal test zhinagy [Psychological test collection]. Taraz. 504 p. (In Kazakh)
- Toleshova U. (2012) Psihologiyalyk-pedagogikalyk jeke adam diagnostikasy: oku kuraly [Diagnostics of psychological and pedagogical personality: manual]. Almaty: Kazakh University, 142 p. (In Kazakh)
- Aymaganbetova O.H. (2012). Sbornik testovykh metodik po нравstvenno-duhovnomu razvitiyu lichnosti [Collection of test methods for the moral and spiritual development of personality]. Almaty: SC Bobek. (In Russian)
- Zhubanazarova N.S., Dzholkova R.B. (2017). Tulgany psihologiyalyk diagnostika [Psychological diagnosis of a person]. Almaty: Kazakh University, 112 p. (In Kazakh)

Сланбекова Г.К.¹, Алимбаева Р.Т.², Кабакова М.П.³

¹доктор философии Ph.D, доцент, e-mail: g.slanbekova@mail.ru

²кандидат психологических наук, доцент, e-mail: alimbaeva_21@mail.ru

Карагандинский государственный университет Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда

³кандидат психологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: pobedovna@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ «МАТЬ И ДОЧЬ» И ОБРАЗ БУДУЩЕЙ СЕМЬИ

Актуальность и новизна представленного исследования определяется тем, что в отечественной психологической литературе практически нет работ, посвященных исследованию особенностей взаимоотношений в системе «мать-дочь» и их влиянию на формирование образа будущей семьи. Для изучения данного вопроса организовано эмпирическое исследование, в котором приняли участие 66 человек (33 диады матерей и дочерей из полных и неполных семей).

В качестве методов исследования использованы авторская биографическая анкета для матерей и дочерей; методика PARI Е. Шеффер и Р. Белла в адаптации Т.В. Нещерет; методика И.А. Фурманова и А.А. Аладьина «Родителей оценивают дети»; методика диагностики межличностных отношений Т. Лири; проективное сочинение «Моя будущая семья», методы математической статистики.

В результате проведенного исследования гипотеза о существовании различий между особенностями отношений матерей и дочерей и образом будущей семьи в полных и неполных семьях получила подтверждение. В частности, было обнаружено, что в неполных семьях у матерей преобладает более высокий уровень напряженности и неудовлетворенности ролью хозяйки. В тоже время матери в неполных семьях более авторитарные, эгоистичные, зависимые. Выявлены различия в образе будущей семьи, который у девушек из полных семей имеет стереотипизированный характер, в то время как у девушек из неполных семей этот образ является более реалистичным и негативным.

Практическая значимость исследования в том, что полученные результаты могут быть использованы в психологическом консультировании, психопрофилактике и психокоррекции влияния аномальных особенностей родительской семьи на выбор брачного партнера и планировании собственной семьи.

Ключевые слова: отношения матери и дочери, образ семьи, полная и неполная семья.

Slanbekova G.K.¹, Alimbaeva R.T.², Kabakova M.P.²

¹Ph.D, docent, e-mail: g.slanbekova@mail.ru

²Candidate of psychological science, docent, e-mail: alimbaeva_21@mail.ru

E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan, Karaganda

³Candidate of psychological science, docent, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: pobedovna@mail.ru

Peculiarities of relationships in the system «mother and daughter» and image of the future family

The relevance and novelty of the presented research is determined by the fact that in the domestic psychological literature there are practically no works devoted to the study of the features of the relationship in the «mother-daughter» system and their influence on the formation of the image of the future family. To study this issue, an empirical study was organized, in which 66 people took part (33 dyads of mothers and daughters from full and incomplete families).

An author's biographical questionnaire for mothers and daughters; PARI technique E. Schaeffer and R. Bella in the adaptation of T.V. Neshcheret; the technique of I.A. Furmanov and A.A. Aladin «Parents evaluate children»; method of diagnosis of interpersonal relations T. Leary; projective composition «My Future Family», methods of mathematical statistics was used as research methods.

As a result of the study, the hypothesis of the existence of differences between the characteristics of the relationship between mothers and daughters and the image of the future family in complete and incomplete families was confirmed. In particular, it was found that in incomplete families, mothers are dominated by a higher level of tension and dissatisfaction with the role of the hostess. At the same time, mothers in single-parent families are more authoritarian, selfish, dependent. Differences in the image of the future family, which in girls from complete families have stereotyped character, are revealed, while for girls from single-parent families this image is more realistic and negative.

The practical significance of the study is that the results obtained can be used in psychological counseling, psycho prophylaxis and psychocorrection of the influence of abnormal features of the parental family on the choice of the mate and the planning of their own family.

Key words: mother-daughter relationship, family image, full and incomplete family.

Сланбекова Г.К.¹, Алимбаева Р.Т.², Қабакова М.П.³

¹философия докторы Ph.D, доцент, e-mail: g.slanbekova@mail.ru

²психология ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alimbaeva_21@mail.ru

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.

³психология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақстан ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: pobedovna@mail.ru

«Анасы-қызы» жүйесінде қатынастар ерекшеліктері және болашақ отбасы бейнесі

Зерттеудің өзектілігі мен жаңашылдығы отандық психологиялық әдебиетте «ана-қызы» жүйесіндегі өзара қарым-қатынастардың ерекшеліктері мен олардың болашақ отбасы бейнесіне ықпалын анықтауға арналған жұмыстардың тапшылығымен анықталады. Бұл мәселені қарастыру мақсатында 66 адам (толық және толық емес отбасылардағы аналары мен қыздарынан тұратын 33 жүп) қатысқан эмпирикалық зерттеу ұйымдастырылды.

Зерттеуде аналар мен қыздарға арналған авторлық биографиялық сауалнама, Т.В. Нешчерет бейімдеген Е. Шеффер мен Р. Беллдің PARI әдістемесі; И.А. Фурманова мен А.А. Аладынанның «Балалар ата-аналарын бағалайды» әдістемесі; Т. Лиридің тұлғааралық қатынастарды диагностикалау әдістемесі; «Менің болашақ отбасым» атты жобалық шығарма, математикалық статистика әдістері қолданылды.

Жүргізілген зерттеудің нәтижесінде толық және толық емес отбасыларында аналары мен қыздары арасындағы қатынастары мен болашақ отбасы ерекшеліктері арасындағы айырмашылықтардың бар екендігі жайлы болжам дәлелденді. Толық емес отбасыларда аналарда қысымдылықтың және өзінің үй шаруасындағы рөліне деген қанағаттанарлықсыздықтың жоғары деңгейі анықталды. Сонымен қатар, толық емес отбасыларда аналар авторитарлы, эгоистік, тәуелді екендігі анықталды. Толық отбасындағы қыздарда болашақ отбасы бейнесі стереотиптелінген болса, толық емес отбасындағы қыздарда – реалистік және жағымсыз болып табылады.

Алынған нәтижелерді психологиялық кеңес беру, өз отбасын жоспарлау мен партнерді таңдауда ата-ана отбасының аномальдік ерекшеліктерінің ықпалын психопрофилактикасы мен психокоррекциясы барысында қолдануға болатындығы зерттеудің тәжірибелік мәнділігін айқындайды.

Түйін сөздер: анасы мен қызы қатынасы, отбасы бейнесі, толық және толық емес отбасы.

Введение

Актуальность данной темы обусловлена тем, что детско-родительские отношения являются одной из самых важных составляющих нашей жизни. Взаимоотношения между родителями и детьми всегда тесно связаны с характером взаимоотношений между самими родителями, образом жизни семьи, здоровьем, благополучием,

ее счастьем. В психологии семейных отношений существуют исследования различия роли матери в жизни ребенка как мужского, так и женского пола, на каждом возрастном этапе. Однако проблема роли образа матери в формировании субъектных позиций дочери недостаточно разработана. В том числе не разработана проблема влияния отношений с матерью на семейные отношения дочери.

В качестве теоретико-методологического основания в работе использовались труды Э.Г. Эйдмиллера В. Юстицкиса (Эйдмиллер, 1989, 84), которые рассматривают роль семьи в жизнедеятельности человека; теоретический подход М. Боуэна (Боуэн, 2008, 154), трансакционный анализ Э. Берна (Берн, 2009, 214), акцентирующие внимание на влияние одного поколения семьи на другие и эмоциональных связях между членами семьи; А.Б. Шнейдер (Шнейдер, 2000, 148), освещающие проблемы функционирования и стабильности семьи.

Следует отметить, что большинство работ связано с решением теоретических задач исследования отношений детей и родителей, межличностных отношений супругов и процесса подготовки к семейной жизни (Аккерман, 2000, 64; Винникот, 1998, 121). Однако проблема влияния детско-родительских отношений на выбор образа будущей семьи только начинает разрабатываться в отечественной психологии (Арутюнянц, 1988, 87), Недостаточно полно изучены роль и значение родительских отношений на выбор образа будущей семьи.

Результаты исследования становятся особенно значимыми в свете того, что в Казахстане существует большое количество семей, где отсутствует один из родителей. По данным на 2013 год, семей с одним родителем в Казахстане было 497 100 (Демографический сборник, 2015, 37). И с каждым годом имеется тенденция к увеличению их числа. Учитывая массовый характер такого явления, как неполная семья, чрезвычайно важно выяснить, имеет ли воспитание без отца устойчивые и закономерные последствия для развития личности ребенка.

Таким образом, сложились противоречия между объективной основой повышения роли семьи как социального института в развитии общества и субъективным характером ее формирования и необходимостью исследования влияния родительских отношений на выбор образа будущей семьи и недостаточной изученностью этой проблемы в психологической теории и практике.

В связи с выше изложенным, целью нашего исследования стало изучение особенностей отношений в системе «мать и дочь» и образа будущей семьи. Объектом исследования являются отношения в системе «мать и дочь» и образ будущей семьи. В качестве предмета исследования рассматривалась взаимосвязь между особенностями отношений в системе «мать и дочь» и образом будущей семьи.

Гипотеза исследования заключалась в предположении о существовании различий между особенностями отношений матерей и дочерей и образом будущей семьи в полных и неполных семьях.

Отношения между матерью и дочерью рассматриваются в свете нескольких ключевых проблем, причем в центре стоит сложный процесс идентификации с матерью и отличия от нее. Протекающие между матерью и дочерью процессы идентификации и проекции ведут к передаче новых конфликтов мать-дочь от поколения к поколению (Сох, 1997, 258). Именно при рождении дочери велика вероятность, что возродятся и оживут отношения к собственной матери. При позитивном отношении к собственной женственности женщины фантазируют о своем собственном новом рождении в дочери. Рождение дочери может связаться с желанием, происходящим из периода кризиса повторного сближения, приводя к триангуляции в ряду нескольких поколений: быть маминим ребенком, и как мама, самой иметь ребенка. К тому же, может исчезнуть и чувство утраты матери, берущее начало в фазе сепарации-индивидуации (Lerner, 1989, 19). Для женщин, которые чувствуют, что не приняты своей матерью, или сами не могут принимать свою мать, есть две возможности: либо они пытаются справиться с неразрешенными конфликтами, воссоздавая былые конфликты в отношениях с дочерью, либо чувствуют, что более или менее осознанно охвачены этими былыми чувствами. Неразрешенный конфликт в отношениях с матерью препятствует интеграции собственной женственности. Идентификация – не самоотождествление с другим лицом, а отнесение себя к какой-либо категории лиц или классу людей. В результате такого соотношения происходит социальная категоризация личности и осознание себя как социального субъекта в данной социальной реальности. Невозможно целостно воспринимать самую себя, опираясь при этом на тотальное отрицание образа матери (Parke, 1998, 466).

Материалы и методы

Для ознакомления с биографическими данными и социальным статусом обследуемых составлена авторская анкета для матерей и дочерей.

Для изучения отношения матерей к разным сторонам семейной жизни (семейной роли) использована методика PAPI (parental attitude

research instrument), в которой выделены 23 аспекта-признака, касающиеся разных сторон отношения родителей к ребенку и жизни в семье. Из них – 8 признаков описывают отношение к семейной роли и 15 признаков касаются родительско-детских отношений. Эти 15 признаков делятся на 3 группы: I – оптимальный эмоциональный контакт, II – излишняя эмоциональная дистанция с ребенком, III – излишняя концентрация на ребенке. Методика позволяет оценить специфику внутрисемейных отношений, особенности организации семейной жизни (Райгородский, 1998, 314).

Для определения представлений девушек о стиле семейного воспитания использована методика «Родителей оценивают дети» (РОД). Опросник позволяет диагностировать дисфункции в системе взаимного влияния членов семьи, нарушения в структурно-ролевом аспекте жизнедеятельности семьи в механизме ее интеграции. Опросник содержит 120 утверждений, которые позволяют получить информацию по 18 шкалам. Первые 11 шкал отражают основные стили семейного воспитания; 12, 13, 17 и 18-я шкалы позволяют получить представление о структурно-ролевом аспекте жизнедеятельности семьи, 14-я и 15-я шкалы демонстрируют особенности функционирования системы взаимных влияний, 16 шкала – работу механизмов семейной интеграции (Фурманов, 2007, 102).

Для определения преобладающего типа отношений к людям в самооценке и взаимооценке использована методика диагностики межличностных отношений ДМО Т. Лири. По данной методике определяются такие типы отношения к окружающим, как: I. Авторитарный; II. Эгоистический; III. Агрессивный; IV. Подозрительный; V. Подчиняемый; VI. Зависимый; VII. Дружелюбный; VIII. Альтруистический (Собчик, 1990, 87).

Для изучения образа будущей семьи использован метод анализа продуктов деятельности: дочерям предлагалось написать сочинение на тему «Моя будущая семья» с последующим применением контент-анализа для обработки текстов сочинений.

Полученные в результате исследования данные были обработаны с помощью методов математической статистики. Вычислялись средние значения полученных показателей в каждой из

двух групп, достоверность различий между данными двух групп по t-критерию Стьюдента и коэффициента ϕ^* -углового преобразования Фишера. Полученные в результате исследования данные были обработаны с помощью компьютерного статистического анализа SPSS 15 (Наследов, 2005, 247).

В исследовании приняли участие 66 человек (33 диад матерей и дочерей из полных и неполных семей). Средний возраст матерей в обеих группах составляет 46 лет, дочерей – 21 год.

Результаты и обсуждение

1. По результатам анкетирования матерей и дочерей из неполных и полных семей была сделана обработка данных по **t-критерию Стьюдента** в независимых выборках. Результаты анкетирования матерей показали наличие достоверных различий по шкале «юридический брак». Так в полных семьях брак длится в среднем 34 года, а в неполных – длился 12 лет (при $p = 0,00$). Это означает, что кризис подросткового возраста у детей матерям пришлось переживать без участия мужа. По результатам анкетирования дочерей не было выявлено никаких достоверных различий.

2. Были выявлены достоверные различия по шкалам методики PARI E. Шеффер:

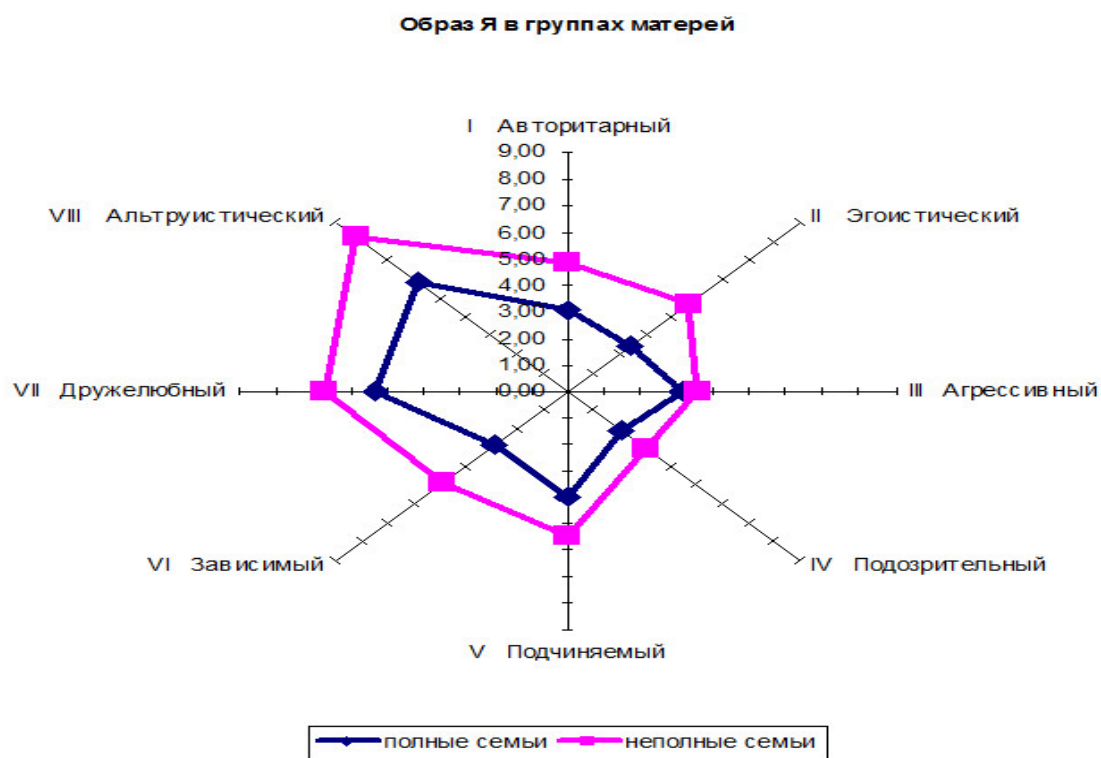
«Семейные конфликты» (при $p = 0,01$), что означает, что в семьях без отца более высокий уровень напряженности. Возможно, это является следствием более высокого уровня нагрузок у данных матерей, чем у матерей из полных семей.

«Неудовлетворенность ролью хозяйки» (при $p = 0,004$), что говорит о том, что матери-одиночки воспринимают свои домашние обязанности более обременительными, чем матери из полных семей. Очевидно, это происходит из-за отсутствия поддержки со стороны мужа.

3. Были выявлены достоверные различия по шкале методики РОД «расширение сферы родительского влияния» (при $p = 0,03$). Данный вид нарушения воспитания проявился в большей мере в неполных семьях. Это может быть связано с тем, что в таких семьях мать хочет, чтобы её ребёнок стал для неё чем-то большим и удовлетворял часть потребностей, которые должны быть удовлетворены в супружеских отношениях.

4. По результатам методики ДМО Т. Лири обнаружены различия (рисунок 1):

Рисунок 1 – Показатели межличностных отношений в диаде «мать и дочь» в полных и неполных семьях

В представлении матерей о «Я – Реальной» были выявлены достоверные различия в типах отношения к окружающим по следующим шкалам:

– «Авторитарный» (при $p = 0,008$). Матери-одиночки более властны, чаще полагаются на своё мнение, любят поучать. Возможно, это результат того, что они считают свой жизненный опыт более насыщенным в связи с пережитыми жизненными трудностями.

– «Эгоистический» (при $p = 0,00$). Матери-одиночки более эгоистичны, расчетливы, стремятся переложить свои трудности на других. Причиной может служить то, что они чувствуют, что в полной мере не справляются с ответственностью за семью и детей, не получая необходимой поддержки.

– «Зависимый» (при $p = 0,02$). Матери-одиночки более неуверенны в себе, имеют больше опасений по любому поводу, поэтому зависимы от других, от чужого мнения.

В представлении матерей о «Я-Идеальная» выявлены достоверные различия по следующим шкалам:

– «Авторитарный» (при $p = 0,00$). Таким образом, матери, воспитывающие детей самосто-

ятельно, стремятся к ещё большей власти, желают всё контролировать. Возможно, это из-за большой тревожности по поводу благополучия дочерей, которые выросли и стремятся к независимости.

– «Эгоистический» (при $p = 0,01$). Матери-одиночки хотели бы иметь возможность ещё больше переложить свои трудности на других, быть более независимыми. Можно предположить, что это связано с их усталостью от груза ответственности, который они вынуждены нести без помощи мужа.

– «Альтруистический» (при $p = 0,02$). В то же время, матери-одиночки хотели бы быть более активными и ответственными по отношению к окружающим, хотели бы больше проявлять заботы, хотели бы быть бескорыстными и отзывчивыми. Возможно, это происходит из-за чувства вины из-за своего желания переложить часть ответственности на других, о чём говорят результаты предыдущей шкалы.

В представлении матерей о своих дочках выявлены достоверные различия в типах отношений по шкале «Подозрительный» (при $p = 0,008$). Матери-одиночки отмечают у своих дочерей ре-

алистичность базы суждений и поступков, недоверчивость к окружающим. Возможно, эти качества действительно присутствуют у их дочерей, так как им с детства приходилось встречаться с жизненными трудностями в большей мере, чем дочерям из полных семей.

В представлении дочерей о «Я-Реальной» не было выявлено достоверных различий в типах отношения к окружающим.

В представлении дочерей о «Я-Идеальной» были выявлены достоверные различия в типах отношения к окружающим по шкале «Подчиняемый» (при $p=0,04$). Дочери из неполных семей хотели бы быть более покорными, более уступчивыми. Возможно, они понимают, что их матери в этом нуждаются.

В представлениях дочерей о своих матерях не было выявлено достоверных различий.

В неполных семьях выявлены достоверные различия в представлениях матерей о «Я-Реальной» и представлениями о них дочерьми по следующим шкалам:

– «Альтруистический» (при $p=0,01$). Дочери считают своих матерей в большей степени гиперответственными, приносящими в жертву свои интересы, иногда даже слишком навязчивыми в своей помощи, чем видят себя сами матери. Можно предположить, что таким образом мать пытается компенсировать свою не сложившуюся личную жизнь, отвлекаясь от своих переживаний путём погружения в чужие проблемы, а также, чтобы почувствовать свою нужность и полноценность.

– «Подчиняемый» (при $p = 0,04$). Дочери в большей мере видят в своих матерях склонность уступать всем и во всём. Возможно, это происходит в связи с неуверенностью матерей в своих силах, с заниженной самооценкой.

В полных семьях выявлены достоверные различия в представлениях матерей о «Я-Реальной» и представлениями о них дочерьми по следующим шкалам:

– «Авторитарный» (при $p = 0,01$). Дочери в большей степени оценивают своих матерей как властных, стремящихся наставлять и поучать, чем оценивают сами матери. Можно предположить, что взрослая дочь, в большей степени нуждающаяся в личной автономии, воспринимает вторжение матерей в свою личную жизнь как некую агрессию со стороны матери.

– «Подчиняемый» (при $p = 0,00$). Дочери оценивают матерей как менее робких и уступчивых, чем считают сами матери. Возможно, причина та же, как и в предыдущем случае.

5. Для исследования образа будущей семьи девушки написали сочинение на тему «Моя будущая семья», которое обрабатывалось с помощью контент-анализа.

Как показано в таблице 1, 25% девушек из полных семей планируют создать семью в возрасте от 20 до 22 лет, то есть сразу же после окончания учебы. Большинство девушек (70%) планируют иметь детей. При описании своего будущего партнера они акцентируют внимание на его личных качествах, внешность партнера имеет значение для 30% девушек. Свои личностные качества девушки не описывают вообще. Основное чувство, с которым у них ассоциируется семья, – это любовь.

Для девушек, воспитывающихся в полных семьях характерно отсутствие нереалистичных представлений. То есть в их описаниях своей будущей семьи отсутствуют ожидания, что их семья будет уникальной, не похожей на другие, универсальной и т.п. Также следует отметить, что у них присутствуют установки на единство семьи, на совместную деятельность. Они воспринимают свою будущую семью и ее членов как одно целое, это имеет благоприятное влияние на семейную жизнь, помогает сплоченности, целостности семейной системы.

Обращает внимание на себя характер написания сочинений. Девушки из полных семей склонны употреблять сослагательное наклонение при описании будущей семьи. Это может говорить, опять же, об их реалистичном подходе к будущей семейной жизни. При описании своей будущей семейной жизни они описывают 1-2 аспекта, причем чаще всего упоминается воспитание детей (10%), материальное обеспечение (7,5%) и совместный досуг (20%). Это может свидетельствовать о скудости их представлений о семейной жизни.

Таким образом, в целом представления о семье у девушек, воспитывающихся в полных семьях, являются благоприятными, положительно окрашенными, они склонны рассматривать семью как единое целое, где все члены помогают друг другу, заботятся друг о друге. В этих представлениях отсутствует чувство враждебности, негативное отношение к семье, чувство неудовлетворенности семейной ситуацией. Следует отметить, что представления о будущей семье чаще носят стереотипизированный характер. Возможно, это связано с тем, что в этом возрасте впервые девушки начинают задумываться о семье, и у них еще нет четкого осознанного представления о том, какой они хотят ее видеть.

Таблица 1 – Образ будущей семьи девушек из полных семей

Категории	Подкатегории	Показатели
А) Возраст	20-22 года	20%
	23 года и старше	5%
В) Наличие детей	есть	75%
	нет	25%
С) Характеристики семейных отношений	поддержка	10%
	верность	15%
	понимание	30%
	любовь	55%
	доверие	5%
	забота	5%
	уважение	30%
D) Описание себя	внешность	15%
	личные качества	0%
E) Описание партнера	внешность	35%
	личные качества	60%
F) Семейные функции	воспитание детей	10%
	материальное обеспечение	10%
	работа по дому	0%
	досуг	20%
G) Внутрисемейные противоречия	есть	15%
	нет	85%
H) Нереалистичные представления	есть	0%
	нет	100%
I) Установки на единство	есть	55%
	нет	45%
J) Пол детей	жен.	40%
	муж.	20%

Анализ категории «Возраст создания семьи» показал, что для девушек из неполных семей чаще эта категории не определена. Тем ни менее большинство из тех, кто прямо или косвенно упоминают о возрасте, не планируют создавать семью раньше 23 лет. В их сочинениях чаще встречается фразы: «...после того как выучусь и найду работу», «...создам семью, после того как смогу ее обеспечить». Большинство девушек планируют иметь в браке детей (таблиц 2).

В представлениях девушек семья строится на любви и понимании между супругами. Девушки практически не описывают себя, но зато при описании своего партнера для девочек важны личностные качества будущего партнера. Функ-

ции семьи девушками осознаются еще недостаточно: небольшое количество из них называют материальное обеспечение, совместный досуг. Небольшой процент (30%) девушек упоминает возможные внутрисемейные противоречия. Это может говорить о том, что девушки из неполных семей более реалистично смотрят на будущую семейную жизнь и предполагают, что между супругами возможны конфликты, и что без них нельзя обойтись.

Так же следует отметить присутствие у 30% девушек, воспитывающихся без отца, нереалистичных представлений о семье: они хотят, чтобы их семья была уникальной, прекрасной, идеальной.

Таблица 2 – Образ будущей семьи в сочинениях девушек из неполных семей

Категории	Подкатегории	Показатели
А) Возраст	20-22 года	10%
	23 года и старше	35%
В) Наличие детей	есть	80%
	нет	20%
С) Характеристики семейных отношений	поддержка	0%
	верность	0%
	понимание	40%
	любовь	60%
	доверие	5%
	забота	0%
	уважение	0%
D) Описание себя	внешность	0%
	личные качества	0%
Е) Описание партнера	внешность	15%
	личные качества	90%
F) Семейные функции	воспитание детей	10%
	материальное обеспечение	30%
	работа по дому	5%
	досуг	20%
G) Внутрисемейные противоречия	есть	30%
	нет	70%
H) Нереалистичные представления	есть	30%
	нет	70%
I) Установки на единство	есть	25%
	нет	75%
J) Пол детей	жен.	10%
	муж.	35%

Важным является и тот факт, что у подавляющего большинства (75%) девушек отсутствуют установки на единство семьи. То есть они не описывают будущую семью как единое целое, не говорят о сплоченности или совместной деятельности ее членов. В последующем это может приводить к тому, что они легче будут идти на разрыв семейных отношений, но это предположение требует дальнейшего лонгитюдного исследования.

Далее нами был проведен сравнительный анализ результатов, полученных в обеих группах испытуемых. Статистическая значимость различий определялась с помощью ϕ^* – углового преобразования Фишера. Согласно результатам (таблица 2), испытуемые эксперименталь-

ной группы чаще планируют создать семью до 22 лет, испытуемые же контрольной группы планируют создать семью после 23. Различия статистически значимы: $\phi^*_{эмп} = 4,3$, $\phi^*_{эмп} > \phi^*_{кр.}$, при $p < 0,01$.

Для девушек из неполных семей чаще, чем для девушек из полных семей имеет значение внешность будущего партнера: $\phi^*_{эмп} = 1,94$, $\phi^*_{эмп} > \phi^*_{кр.}$, при $p = 0,026$, а также его личные качества – $\phi^*_{эмп} = 1,31$, $\phi^*_{эмп} > \phi^*_{кр.}$, при $p = 0,095$.

Также девушек из неполных семей чаще испытывают потребность в материальном обеспечении своей будущей семьи, для них эта тема актуальна: $\phi^*_{эмп} = 2,25$, $\phi^*_{эмп} > \phi^*_{кр.}$, при $p = 0,012$.

Таблица 3 – Образ будущей семьи девушек из полных и неполных семей

Категории	Подкатегории	Показатели девушек	
		из полных семей	из неполных семей
А) Возраст	20-22 года	25%	10.3%
	23 года и старше	2.5%	35.9%
В) Наличие детей	есть	70%	82.1%
	нет	30%	17.9%
С) Характеристики семейных отношений	поддержка	10%	0%
	верность	10%	0%
	понимание	22.5%	20.5%
	любовь	37.5%	30.8%
	доверие	2.5%	2.6%
	забота	5%	0%
	уважение	17.5%	0%
D) Описание себя	внешность	22.5%	10.3%
	личные качества	15%	7.7%
E) Описание партнера	внешность	30%	51.3%
	личные качества	55%	69.2%
F) Семейные функции	воспитание детей	5%	5.1%
	материальное обеспечение	7.5%	25.6%
	работа по дому	0%	5.1%
	досуг	20%	20.5%
G) Внутрисемейные противоречия	есть	17.5%	15.4%
	нет	82.5%	84.6%
H) Нереалистичные представления	есть	2.5%	30.8%
	нет	97.5%	69.2%
I) Установки на единство	есть	52.5%	35.9%
	нет	47.5%	64.1%
J) Пол детей	жен.	30%	10.3%
	муж.	22.5%	28.2%

У испытуемых в контрольной группе чаще встречаются нереалистичные представления о будущей семье, чем в выборке А: $\varphi^*_{эмп} = 3,82$ $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$. Это говорит о том, что испытуемые из полных семей не предъявляют жестких требований к будущей семье и адаптируются к любому ее варианту. Их сверстницы из неполных семей предъявляют конкретные ожидания к будущей семье, они четко знают, какой хотят видеть свою семейную жизнь и иного варианта развития не допускают.

У девушек из неполных семей в сочинениях реже встречаются смыслы, транслирующие установку на единство и сплоченность в буду-

щей семье: $\varphi^*_{эмп} = 1,493$, $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$, при $p = 0,068$ (таблица 3).

Остальные различия по выделенным категориям не являются статистически значимыми и могут характеризоваться лишь как тенденции.

Выводы

Таким образом, на основании проведенного сравнительного анализ отношений матерей и дочерей из полных и неполных семей были получены выводы:

1. Выявлены достоверные различия в отношении матерей из полных и неполных семей к

семейной жизни. Они показали, что в семьях без отца более высокий уровень напряжённости, матери-одиночки воспринимают свои домашние обязанности более обременительными, чем матери из полных семей.

2. В неполных семьях в большей мере наблюдается такой вид нарушения воспитания, как «Расширение сферы родительского влияния». Это может быть связано с тем, что в таких семьях мать хочет, чтобы её ребёнок стал для неё чем-то большим и удовлетворял хотя бы часть потребностей, которые должны быть удовлетворены в процессе супружеских отношений.

3. Были выявлены достоверные различия в типах отношения к окружающим. Матери-одиночки более властны, чаще полагаются на своё мнение, любят поучать, они более эгоистичны, расчетливы, стремятся переложить свои трудности на других, быть более независимыми. Также они более неуверенны в себе, имеют больше опасений по любому поводу, поэтому зависимы от других, от чужого мнения. В то же время, матери-одиночки хотели бы быть более активными и ответственными по отношению к окружающим, хотели бы больше проявлять заботы, быть более бескорыстными и отзывчивыми.

4. В оценке своих дочерей матери из неполных семей отмечают реалистичность их базы суждений и поступков, недоверчивость к окружающим. В тоже время как дочери из неполных семей хотели бы быть более покорными, более уступчивыми.

Дочери из неполных семей считают своих матерей в большей степени гиперответственными, приносящими в жертву свои интересы, иногда даже слишком навязчивыми в своей помощи, чем видят себя сами матери. Они в большей степени оценивают своих матерей как властных, стремящихся наставлять и поучать, менее робких и уступчивых, чем оценивают сами матери.

5. Образ будущей семьи у девушек из полных и неполных семей связан с положительными эмоциями и свою будущую семейную ситуацию они видят, как благоприятную. Кроме того, девушки, воспитывающиеся в неполных семьях, чаще прибегают к механизмам психологической защиты, таким как символизация представлений о семье и рационализация своего отношения к семье. Это может говорить о том, что тема семьи вызывает у них тревогу, волнение и является очень значимой для них.

Таким образом, выдвинутая гипотеза о существовании различий между особенностями отношений матерей и дочерей и их образом будущей семьи в полных и неполных семьях нашла подтверждение.

В заключение следует отметить, что данные теоретико-эмпирического исследования, представленные в данной работе, отражают основные направления современных исследований в изучении особенностей взаимоотношений матерей и взрослых дочерей, их образа будущей семьи и ряда других аспектов проблемы, которые должны быть предметом дальнейших исследований.

Литература

- Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица // Семейная психотерапия / Сост. Э.Г. Эйдемиллер, Н.В. Александрова, В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 2000. – 451 с.
- Аругтоянц Э. Педагогический потенциал семьи и проблема социального инфантилизма молодежи // Отец в современной семье. – Вильнюс: Прима, 1988. – 345 с.
- Винникот Д. В. Маленькие дети и их матери. – М.: Класс, 1998. – 517 с.
- Демографический ежегодник Казахстана // Статистический сборник. – Астана, 2015. – 840 с.
- Наследов А. SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. – СПб.: Питер, 2005. – 416 с.
- Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учебное пособие. – Самара: Бахус, 1998. – 672 с.
- Собчик Л.Н. Методы психологической диагностики. Вып. 3. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири. – М.: Класс, 1990. – 321 с.
- Фурманов И. А., Аладьин А. А., Фурманова Н. В. Психологическая работа с детьми, лишенными родительской опеки. – Минск: Тесей, 2007. – 349 с.
- Шнейдер А.Б. Психология семейных отношений. – М.: ЭКСМО, 2000. – 547 с.
- Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.
- Berne E. Intuition and Ego States: The Origins of Transactional Analysis: A Series of Papers. – 1977. – 257 p.
- Bowen M. Toward the differentiation of self in one's family of origin // Bowen M. Family therapy in clinical practice. – NY: Jason Aronson, 1978. – P. 529–547.
- Cox M.J., Paley N. Families as systems // Annual Review of Psychology. – 1997. – № 48. – P. 243–267.

Lerner R.M. Individual development and the family system: A life-span perspective // Family systems and life-span development. – Hillsdale: Erlbaum, 1989. – P. 15-32.

Parke R.D., Buriel R. Socialization in the family // In b.: Damon W., Eisenberg N. Handbook of child development. – N.Y.: Wiley, 1998. – P. 463–484.

References

Akkerman N. (2000) Semya kak sotsialnaya i emotsionalnaya edinita [Family as a social and emotional unit] // Semeinaya psichoterapiya / Sost. Edemiller E.G., Aleksandrova N.B., Yustitskis V.V. SPb.: Piter (in Russian).

Arutyunyan E. (1988) Pedagogicheskii potentsial semii i problema sotsialnogo infantilizma molodezhi [The pedagogical potential of the family and the problem of the social infantilism of the youth]// Otets v sovremennoy semy. Vilnius: Prima. 315 p. (In Russian).

Berne E. (1977) Intuition and Ego States: The Origins of Transactional Analysis: A Series of Papers. 215p. (In Russian).

Bowen M. (1978) Toward the differentiation of self in one's family of origin // Bowen M. Family therapy in clinical practice. NY: Jason Aronson. 529–547pp. (In Russian).

Cox M.J., Paley N. (1997) Families as systems. Annual Review of Psychology. 48. 243–267pp. (In Russian).

Demograficheskiy ezhegodnik Kazakhstana (2015) [Demographic Yearbook of Kazakhstan] // Statisticheskii sbornik. Astana. Edemiller E.G., Yustitskis V.V (1989) Semeinaya psichoterapiya [Family psychotherapy] L.: Medicina. 115 p. (In Russian).

Furmanov I.A., Aladin A. A., Furmanov N.V. (2007) Psikhologicheskaya rabota s detmi, lishennymi roditelskoy opeki [Psychological work with children deprived of parental care]. Minsk: Tesei. 345 p. (In Russian).

Lerner R.M. (1989) Individual development and the family system: A life-span perspective. Family systems and life-span development. Hillsdale: Erlbaum.

Nasledov A. (2005) SPSS: kompyuternyy analiz dannykh v psikhologii i sotsialnykh naukakh [Computer data analysis in psychology and social sciences] SPb.: Piter. (In Russian).

Parke R.D., Buriel R. (1998) Socialization in the family // In b.: Damon W., Eisenberg N. Handbook of child development. N.Y.: Wiley. 463–484pp. (In Russian).

Raigiridskiy D. Ya. (1998) Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metody i testy [Practical psychodiagnostics. Methods and tests]. Uchebnoe posobie. Samara: Baxus. (In Russian).

Sobchik L.N. (1990) Metody psikhologicheskoy diagnostiki. Vyp. 3. Diagnostika mezhlchnostnykh otnoshenii. Modifitsirovanny variant interpersonalnoy diagnostiki T. Liri [Methods of psychological diagnosis. Issue 3. Diagnostics of interpersonal relationships. Modified version of interpersonal diagnostics T. Leary]. M.: Klass. (In Russian).

Shneider A.B. (2000) Psikhologiya semeinykh otnoshenii [Psychology of family relations]. M.: ЭКSMO. (In Russian).

Vinnikot D.V. (1998) Malenkie deti i ikh materi.[Small kids and their mothers] M.:Klass. (In Russian).

Abdykalikova M.N.¹, Berdibayeva S.K.²

¹Candidate of psychological Sciences, Associate Professor,
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Kazakhstan, Astana, e-mail: marta_nd@mail.ru

²Doctor of psychological science, professor, department of general
and applied psychology, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: berdybaeva_sveta@mail.ru

**EVALUATION OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY
OF CIVIL SERVANTS**

Responsibility is one of the personal qualities that manifests itself in the process of the activity of a civil servant. The article is devoted to the study of the locus of control: the internal and external locus of control of a modern civil servant.

The method used to measure the level of the G. Rotter's locus of control, in which there are such scales or needs of six categories as: recognition status, protection-dependence, domination, independence, love and affection, physical comfort. It was assumed that since effective civil servants are primarily responsible employees, they will be characterized by internality, and ineffective – externality. The external structure of professional responsibility is represented by the subject object and authority. In this case, the subject is a specialist, the object is his professional activity, and the instance is the professional branch, the public service. The internal structure consists of cognitive, motivational, emotional-volitional and behavioral elements. The cognitive element represents knowledge of the essence of professional accountability, as well as social, moral and legal norms of behavior, conviction.

Thus, professional responsibility is the integral quality of a specialist, which manifests itself in the ability to make informed decisions in the sphere of his professional activity, to show perseverance and conscientiousness in their implementation and in readiness to be accountable for their results and consequences.

Key words: professional responsibility, internality, externality, installation, social responsibility.

Абдыкаликова М.Н.¹, Бердібаева С.Қ.²

¹психология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қазақстан Республикасы Президентінің Мемлекеттік басқару академиясы,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: marta_nd@mail.ru

²психология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: berdybaeva_sveta@mail.ru

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби жауапкершілігін бағалау

Жауапкершілік мемлекеттік қызметшінің қызметі процесінде көрінетін тұлғалық қасиеттерінің бірі болып табылады. Мақала бақылаудың локусын зерттеуге арналған: қазіргі заманғы мемлекеттік қызметшіні бақылаудың интерналды және экстерналды локусы. Бұл еңбекте Дж.Роттердің бақылаудың локусы деңгейін өлшеу әдістемесі, яғни белгілі бір шкалалар немесе қажетті алты санат пайдаланған: тану мәртебесі, қорғау-тәуелділік, үстемдік ету, тәуелсіздік, махаббат және бауыр басу, физикалық жайлылық.

Тиімді мемлекеттік қызметшілер – бұл, ең алдымен, жауапты қызметкерлер болғандықтан, оларға интернальдылық тән, ал тиімсіздерге – экстернальдылық. Кәсіби жауапкершіліктің сыртқы құрылымы субъектімен, объектімен және инстанциямен ұсынылған. Бұл ретте субъекті ретінде маман, объектісі – оның кәсіби қызметі, ал инстанциясы – кәсіби саласы, мемлекеттік қызмет. Ішкі құрылымы когнитивтік, мотивациялық, эмоционалдық-ерікті және мінез-құлық

элементтерінен тұрады. Когнитивтік элемент кәсіби жауапкершіліктің мәнін білуді, сондай-ақ әлеуметтік, моральдық және мінез-құлықтың құқықтық нормаларын сендіруді ұсынады.

Осылайша, кәсіби жауапкершілік – бұл маманның интегралдық сапасы, өзінің кәсіби қызметі саласындағы негізделген шешімдер қабылдау қабілеті көрініс беретін, оларды жүзеге асыруда табандылық пен адалдық танытуға және олардың нәтижелері мен салдарына жауап беруге дайындығы.

Түйін сөздер: кәсіби жауапкершілік, интерналдылық, экстерналдылық, орнату, әлеуметтік жауапкершілік.

Абдыкаликова М.Н.¹, Бердибаева С.К.²

¹кандидат психологических наук, доцент,
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Казахстан, г. Астана, e-mail: marta_nd@mail.ru

²доктор психологических наук, профессор кафедры общей и прикладной психологии,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: berdybaeva_sveta@mail.ru

Оценка эффективности профессиональной ответственности государственных служащих

Ответственность является одним из личностных качеств, который проявляется в процессе деятельности государственного служащего. Статья посвящена изучению локуса контроля: интернального и экстернального локуса контроля современного государственного служащего.

В работе использована методика измерения уровня локуса контроля Дж. Роттера, в котором имеются такие шкалы или потребности шести категорий, как: статус признания, защита-зависимость, доминирование, независимость, любовь и привязанность, физический комфорт. Предполагалось, что поскольку эффективные госслужащие – это, прежде всего, ответственные сотрудники, то им будет свойственна интернальность, а неэффективным – экстернальность. Внешняя структура профессиональной ответственности представлена субъектом, объектом и инстанцией. При этом субъектом выступает специалист, объектом – его профессиональная деятельность, а инстанцией – профессиональная отрасль, государственная служба. Внутренняя структура состоит из когнитивного, мотивационного, эмоционально-волевого и поведенческого элементов. Когнитивный элемент представляет знание сущности профессиональной ответственности, а также социальных, моральных и правовых норм поведения, убеждение. Таким образом, профессиональная ответственность – это интегральное качество специалиста, которое проявляется в способности принимать обоснованные решения в сфере своей профессиональной деятельности, проявлять настойчивость и добросовестность в их реализации и в готовности отвечать за их результаты и последствия.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, интернальность, экстернальность, установка, социальная ответственность.

Introduction

Formulation of the problem. In psychology, responsibility is understood as the control exercised in various forms of the activity of the subject from the point of view of the fulfillment of the norms and rules it has adopted. There are external forms of control that ensure the imposition of accountability on the subject for the results of his activities (responsibility, punishability, etc.) and internal forms of self-regulation of his activities (sense of responsibility, sense of duty).

The word «responsibility» was introduced into the scientific use of A. Beyn in the book «Emotions and Will» (1865). Responsibility is associated with the question of punishability, since any issue arising in the discussion of this term is a matter of prosecution, conviction and punishment. J. St Mill (XIX

century), just like A. Bain, associate accountability with punishment.

Responsibility and self-affirmation constitute the content of the emotional component of the value attitude to activity. K. Muzdybaev studied the problem very deeply. Professional responsibility is defined as a set of personality traits that reflects the attitude of the individual to the work process, the collective, as a subject of activity and her behavior in labor activity (Lutsenko, 1991). The essence of professional responsibility is concretized through the study of its psychological structure (Sidorova, 1987). Motives for professionally responsible behavior are an element of motivation. And the sense of home, the manifestation of strong-willed efforts in achieving goals enter into an emotionally volitional element. Behavior of the specialist in the process of fulfilling duties, bringing the task to

the end, reporting on the results and consequences of their activities are derived and constitute the behavioral element of the structure of professional accountability.

Dependence of the success of civil servants' activity on the level of the value attitude to it has been studied multifaceted by N. Sashchenko (1993). It took the modified and adapted methods of analysis and self-analysis of the professionalism of activities, determining the level of the formation of the value relationship. We present her data for further analysis, based on the work of A.A. Derkach (2004, 2001).

In the course of the experimental study, the levels and modalities associated with the value attitude to the professionalism of the activity were studied:

- to knowledge (versatility, concreteness and depth);
- readiness and ability to apply knowledge in practice (strength and stability of positive emotional experiences);
- self-improvement (intensity and positive – negative coloring of relations).

Issues of establishing an effective public administration system are widely discussed by scientists, politicians and citizens. By the examples of most countries, the implementation of public policy objectives depends on the level of professionalism and competence of civil servants. One of this competence is responsibility. This article considers the features of state programs aimed at the development of such qualities as responsibility among public servants or as one of the important aspects in government administration.

What is the responsibility? According to Cambridge dictionaries it means «something that is your job or duty to deal with.» Aside from this what is the responsibility of a public servant; let's consider some regulatory documents that give an understanding of responsibility in the public sector.

In the theory of public administration, some authors emphasize the importance of concept «responsibility» of public servants. Scientists consider the responsibility of the authorities to the people as a political principle, which means democracy; people vested with authority should be responsible for the consequences of their actions. They also emphasize that the responsibility of the authorities is not fully realized in any other country, and the solution to this problem is only to be found in the 21st century.

Some articles explain that theoretically; the following types of responsibility of the authorities are political, legal, social and moral.

It also explains what is the different between political responsibility, legal, social and moral. Political responsibility is the responsibility for the inappropriate act of public authority, therefore political responsibility occurs both when there is and no responsible person in the act of the offense, and this differs from the legal responsibility itself. The legal responsibility of the authorities is manifested in the adoption of laws restricting authority, as well as the establishment of penalties for their violation. The implementation of these laws can be expressed in bringing to justice and criminal responsibility of officials, including the highest for the violations they committed.

The realization of the social and moral responsibility of the authorities means that persons committing immoral, actions contrary to universal morality are not allowed in society. The system of social and moral responsibility can be attributed to the personal responsibility of civil servants. Once we transcend the narrow bounds of quandary ethics and «trolleyology,» however, a broader look at the fields of moral psychology and moral philosophy reveals several common interests. Moral philosophers strive not only to determine what actions are morally right and wrong, but also to understand our moral concepts, practices, and psychology. (D'Arms, Jacobson, 2014)

Also, in psychology, responsibility is considered to assess the likely impact of various forms of political review on the quality of decision-making by bodies. a review of the main results of psychological studies shows how responsibility influences decision making. The results of the study are applied to the three political review mechanisms: verification of cost-benefit analyzes that accompany the rules, control of the congressional committee over norm-setting and an accelerated review in the congress. Finally, it discusses the implications of these findings, in particular, the consideration of the claims of some scholars that judicial review is not necessary in the light of a political review and is based on the desirability of each political verification mechanism. (Seidenfeld, 2001)

Let us see the regularity documents of Kazakhstan, which shows the importance of responsibility of civil servants.

The first document is the Civil service Law of the Republic of Kazakhstan:

- «The status of a civil servant includes general rights, freedoms and obligations of a civil servant as a citizen of the Republic of Kazakhstan with restrictions established by the laws of the Republic of Kazakhstan related to being in the public service,

as well as rights, duties and responsibilities arising from the particularities of the public service.»

– «Responsibility of civil servants: for non-fulfillment or inadequate fulfillment of their official duties, civil servants shall bear civil, disciplinary, administrative, criminal liability in accordance with the laws of the Republic of Kazakhstan.»

The second document is the Ethical code of civil servants of the Republic of Kazakhstan.

– «Fulfillment of public service is an expression of special trust on the part of society and the state and places high demands on the moral and ethical appearance of civil servants. The society expects that civil servants will invest all their strength, knowledge and experience in their professional activities, to serve their homeland, the Republic of Kazakhstan, impartially and honestly.»

– «Civil servants must to be honest, fair, and modest, to comply with generally accepted moral and ethical standards, to show politeness and correctness in dealing with citizens and colleagues, ensure the legality and fairness of their decisions.»

The third document is the Unified competence frame for civil servants is in the approval stage now. This document indicates the personal qualities of civil servants: responsibility, initiative, stress tolerance. «The orientation of public servants to personal responsibility for the performance of their duties in strict accordance with the principles of transparency and accountability.»

The President of the Republic of Kazakhstan pays special attention to the formation of a professional state apparatus, for which service to the people and the state is above all. Over the years, three reforms have been carried out in the civil service system. All of them are directly related to the processes of transformation of the state and the establishment of the public administration system.

In most developed countries, special laws or codes of state service management have been adopted, and special authorized bodies have been created with appropriate powers. The public of these countries advocates that independence, impartiality, reliability of administrative activities, openness, the principle of serving their country and their people, responsibility, forming the basis of the ethical behavior of a public servant, be considered as the most important values of the state when revising the criteria for selecting high-ranking civil servants.

Responsibility of civil servants can be understood in good faith in the performance of their duties, the tasks of managers, as well as the realization and acceptance of consequences for their failure or improper performance. In general, in

order to solve problems with responsibility in state bodies, the mentality should be gradually changed and personality-oriented work should be carried out with employees.

Methodology of research

In our research, we studied responsibility as a professionally important quality of a civil servant, and therefore we will examine it in more detail. At the stage of experimental research, we studied the internal and external orientation of the personality. The term «internally-external reinforcement control» was introduced by J. Rotter «to represent people's belief that their behavior is determined by their own efforts and skills or external forces, such as fate, luck.»

Studies of recent years have shown that the locus of control is not so much universal as a transactive characteristic. For example: a person may be internally in the field of achievements, but external in the field of responsibility for failures, etc. Therefore, there is a need for splitting the learning methodology into subscales.

Results and discussion

We obtained empirical data in groups of successful and unsuccessful civil servants in the following subscales: «Internationalism in Achievement» (ID), «Internationalism in the field of failures» (IN), «Internationalism in the field of production relations» (IP).

According to the data received, unsuccessful employees turned out to be internals, and the level on the two scales is slightly higher than that of successful ones.

In the previous study, K. Muzdybaev established the correlation of internality with social responsibility and factor «G.» (Muzdybaev, 1983) This contradicts our results. Recall that, unlike the successful in the factor matrix 16 PF, successful employees do not have the factor «G» («Super Ego», «Consciousness»). Then it is difficult to correlate its data with the internality of unsuccessful ones. This apparent contradiction is eliminated if we bear in mind the following.

First, K. Muzdybaev himself concluded that «personal correlates are very approximate .... It is important not just to reveal the property of character accompanying externalities and internalities, but to consider in the light of the life cycle of an individual ...» (Muzdybaev, 1983). Labruyur pointed out this need: «... the unbalance of the spirit,

the uneven character, the impermanence of character, the lack of confidence in actions – all these are weaknesses of our human nature, but weaknesses different: for all their seeming affinity, the presence of one of them does not necessarily imply the presence of the rest. « (Labruyur, 2007) The categorical conclusions about the connection of the control locus are questioned by many authors: «... it is hardly legitimate to absolutize the connection of the control locus with different traits of character, it is obviously worthwhile to consider general (averaged) trends only as primary guidelines ...». For example, L. Berkovits and K. Lutterman, D. Evans and S. Alexander found the connection between internality and socio-political activity, while D. Zanger and M. Alker, on the other hand, and established a connection between externality and political activity. Apparently, number of conditions (Muzdybaev, 1983, Trusov, 1981; Shabanov, 1981) mediates the relationship of the locus of control with other properties and features. Such conditions can be sexual identity, cultural characteristics, fundamental attitudes, life positions, etc.

In our case, such dominating factors are the dominant attitudes that underlie the orientation of the activity. Unsuccessful employees take responsibility for failure on themselves, but do not aspire to normality, conscientious execution and better results («Well I do not want, I can not – that now I do not live?») Because of egoophilic attitudes that more strongly influence the intensity and direction activities. The egoophilic attitude is more associated with a lower conscientiousness than the lack of conscientiousness with the assumed externalities of the unsuccessful.

Secondly, in order to understand why, contrary to expectations, internals are observed in unsuccessful and very low «G» indicators, we need to turn to the author's concept of G. Rotter, which is the basis of the measurement technique for the level of the control locus. According to his theory, past experience of the person forms a system of generalized expectations, that a certain line of behavior will lead to reward (or reinforcement). This reinforcement will determine its behavior. But if this reinforcement itself has value. Thus, we are talking about the locus of expectation. Waiting is the subjective probability that certain reinforcement will occur as a result of the chosen line of conduct. The person will repeat the behavior that receives the desired reinforcement. Value is a person's preferences. Thus, we can predict the behavior by following the dependence: the potential of the behavior = the expectation + the value of the reinforcement. For the prediction of behavior,

the needs values are. According to J. Rotter, these are the needs of six categories: recognition status, protection-dependence, domination, independence, love and affection, physical comfort.

The status of recognition «is manifested in the need to feel competent in a wide range of activities and to recognize this competence by others. «Protection-dependence» reflects the need for a person who protects from trouble and helps in achieving goals. «Domination» manifests the need to influence other people. «Independence» refers to the need to make a decision independently and to achieve the goal, relying on one's own strength. «Love and affection» expresses the need for acceptance and love from others. «Physical comfort» includes all kinds of satisfaction, related to safety, health and freedom from all traumatic.

Consider the locus of control in the light of the «life cycle of the individual». Let's turn to the evaluation of the potential of the behavior of unsuccessful employees from the point of view of the concept of J. Rotter, we will transfer it to the specific type of employee we studied.

Overall, the chosen line of behavior is the avoidance of difficulties and problems in the activity in several ways. First, in the form of ignoring social demands, rejection of norms and responsibilities (reduced conscientiousness, «G»), a developed insensitivity to social pressure, reproaches and remarks. Secondly, leaving in dreams from the need to make an effort, reach the goal and solve problems. Based on past experience, they have formed a system of expectation that this chosen line of behavior invariably leads to positive reinforcement, i.e. satisfies them the main, valuable need for comfort. The developed pattern of behaviour gets the desired reinforcement – avoidance of risk, active actions and everything that threatens security and comfort. Here again we observe a strong mediating influence of egophil. As we see, for the realization of the potential of behaviour, the external or internal orientation plays no significant role. Most authors also note that J. Rotter himself did not link internality with morality and conscientiousness. Unsuccessful civil servants can take responsibility for the outcome of their own life events and at the same time be irresponsible, inconstant, cynical («-G»).

Conclusion

Based on the results of the assessment, the following conclusions are drawn:

Successful and unsuccessful civil servants do not differ in the direction of the locus of control.

Both groups are characterized by internality. In the sphere of production relations and the causes of failure, it is higher in the unsuccessful.

The success of the activity does not depend on internality or externality, and in this sense, they really are averaged trends.

Between internality-external personality and the success of its activities, there are determinative, mediating factors. These include, in particular, the orientation and orientation of the activity.

Confirmed the opinion of J. Rotter that internality-externality does not have causal links with the morality of the individual, for example, the developed «Super-Ego.»

Thus, both categories of civil servants reveal an internality. The fact that unsuccessful sharply reduced conscientiousness and normative behavior does not exclude internality. Responsibility and diligence as moral qualities are associated not with the locus of control, but with the motivational sphere of the individual.

References

- Bein A. (1865) *Emotsii i voli* [Emotions and Will] St. Petersburg: Peter, 150p. (In Russian)
- Derkach A.A. (2004) *Akmeologiya* [Akmeology]. – Moscow. – 540 p. (In Russian)
- Lukyanchenko N.V, Tkachenko I.A. (2015) *Psikhologicheski aspekt professionalnoi otvetstvennosti rabotnikov farmatsefticheskogo proizvodstva: strukturno-urovnenie i tipologicheskie kharakteristiki* [Psychological aspect of the professional responsibility of workers in pharmaceutical production: structural-level and typological characteristics] *Nauchno-metodicheski elektronnyi zhurnal* [Scientific and Methodical Electronic Journal «Concept»] Vol. 13, pp. 1196-1200. Available at: <http://e-koncept.ru/2015/85240.htm>.
- Labryuier J. (1974) *Charactery* [Characters]. – 608 p. (In Russian)
- Molchanov S.V // *Predstavlenia podrostkov ob otvetstvennosti v moralnikh dilemmah raznogo tipa* // Representations of adolescents about responsibility in moral dilemmas of different types // S.V. Molchanov, O.V. Almazova // *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya* // Cultural and Historical Psychology. - 2017. – T. 13. – No. 4. – P. 81-90.
- Muzdybaev K. (1983) *Psihologiya otvenstvennosti* [Psychology of responsibility]. – Leningrad. – 239 p. (In Russian)
- D'Arms J, Jacobson D. (2014) *Moral Psychology and Human Agency: Philosophical Essays on the Science of Ethics*. Oxford University Press, pp. 40-83
- Rean AA, Kolominsky Ya. (1999) *Sotsialno-pedagogicheskaya psikhologiya* [Socio-pedagogical psychology]. – St. Petersburg. – 409 p. (In Russian)
- Saschenko N. P. (1993) *Psikhologicheskie osnovy produktivnyh otnosheniy v upravlencheskoi deyatel'nosti* [Psychological foundations of productive relations in management activity]: Author. dis. ... The candidate psychology, sciences. – Moscow. (In Russian)
- Sidorova T.N. (1987) *Ossobennosti sotsialnoi otvetstvennosti u starsheklassnikov* [Features of social responsibility in high school students] *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology]. 5: 56-62. (In Russian)
- Seidenfeld, M. (2001) *The Psychology of Accountability and Political Review of Agency Rules*. Duke Law Journal, Vol. 51, p. 1059; FSU College of Law, Public Law Research Paper. No. 42. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=292406>
- Sullivan G., Rotter J., Mishel W. (2009) *Teoria mezlichnostnyh otnosheniy i kognitivnye teorii lichnosti* [The theory of interpersonal relations and cognitive theory of personality]. – Moscow. – 420p. (In Russian)
- Stolin V.V. (1983) *Samoznanie lichnosti* [Self-consciousness of the person]. – Moscow. – 286 p. (In Russian)
- Trusov V.P. (1990) *Sovremennye psikhologicheskie teorii lichnosti* [Modern psychological theories of personality]. – Leningrad. – 340 p. (In Russian)
- 15 Trusov V.P. (1981) *Teorii atributsii v zarubezhnoi sotsialnoi psikhologii* [Attribution theory in foreign social psychology] *Psikhologiya mezlichnostnogo poznania* [Psychology of interpersonal cognition]. – Moscow. – pp.139-157. (In Russian)

Литература

- Бейн А. Эмоции и воля / А. Бейн. – СПб.: Питер, 1865. – 150 с.
- Деркач А.А. Акмеология: учебник под общей редакцией доктора психологических наук А.А. Деркана. – М., 2004. – 540 с.
- Лукьянченко Н.В., Ткаченко И.А. Психологический аспект профессиональной ответственности работников фармацевтического производства: структурно-уровневые и типологические характеристики / Н.В. Лукьянченко, И.А. Ткаченко // *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. – 2015. – Т. 13. – С. 1196-1200. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/85240.htm>.
- Лабрюйер Ж. Характеры. Букинистическое издан. – Питер, 1974. – 608 с.
- Молчанов С.В. Представления подростков об ответственности в моральных дилеммах разного типа. Культурно-историческая психология. – 2017. – Т. 13. – № 4. – С. 81–90.
- Муздыбаев К. Психология ответственности. – Ленинград, 1983. – 239 с.
- D'Arms J, Jacobson D. *Moral Psychology and Human Agency: Philosophical Essays on the Science of Ethics*. – L.: Oxford University Press, 2014. – P. 40-83
- Реан А.А., Коломинский Я. Социально-педагогические психология / А.А. Реан, Я. Коломинский. – СПб.: «Питер», 1999. – 409 с.

Сашенко Н. П. Психологические основы продуктивных отношений в управленческой деятельности: автореферат дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.13 / Рос. акад. управления. – М., 1993.– 25 с.

Сидорова Т.Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников // Вопросы психологии. –1987. – №5. – С. 56-62.

Seidenfeld M. The Psychology of Accountability and Political Review of Agency Rules // Duke Law Journal, , FSU College of Law, Public Law Research Paper. – V. 51, № 42, – 2001. – 1059 p. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=292406>

Салливан Г., Ротгер Дж., Мишел У. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности. – М.: Изд-во «Прайм-Еврознак». 2009. – 420 с.

Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1983. – 286с.

Трусов В.П. Современные психологические теории личности // Учеб. Пособие. В.П. Трусов. – Л.: Издательство «ЛГУ», 1990. – 340 с.

Трусов В.П. Теории атрибуции в зарубежной социальной психологии // Психология межличностного познания. – М., 1981. – С. 139-157.

Рахимжанова Н.А.¹, Турсунгожинова Г.С.²

¹докторант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
Казахстан, г. Семей, e-mail: Nazgul3011@mail.ru

²и.о. ассоциированного профессора, кандидат психологических наук,
Государственный университет имени Шакарима,
Казахстан, г. Семей, e-mail: gulnar3745@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

В данной статье рассмотрены проблемы формирования психологической культуры студентов в условиях обучения в вузе. Одной из главных задач современного высшего образования является формирование всесторонне развитого специалиста, обладающего не только научными знаниями, практическими умениями и навыками, но и способного применять эти знания, умения и навыки при решении различного рода профессиональных задач. Для этого у будущих специалистов необходимо развивать психологическую культуру, позволяющую им успешно взаимодействовать с другими людьми в ситуациях профессионального общения. Психологическая культура специалиста представляет собой системное психическое образование личности, основанное на гуманистическом отношении к другим людям и обеспечивающее высокую эффективность профессиональной деятельности. Анализ литературы показал, что существующая методика психологической подготовки специалистов в вузах относится к разряду информационно-репродуктивных и не в полной мере позволяет формировать у студентов научные знания. В ходе проведения диагностического исследования по изучению уровня сформированности психологической культуры студентов в условиях обучения в вузе применялись следующие методы исследования: анализ литературных источников, психодиагностические методы и другие приемы обобщения научного материала и практического опыта. Выявлены уровни развития компонентов психологической культуры и разработаны рекомендации, направленных на формирование психологической культуры, обеспечивающей развитие успешности, как личностной и учебно-профессиональной. Полученные в ходе проведения исследования позволили сделать вывод о том, что психологическая культура является весомым фактором развития социальной, личностной и учебно-профессиональной успешности студентов, что обуславливает необходимость ее целенаправленного формирования в образовательной среде вуза. Основным показателем и критерием высокого уровня психологической культуры является ценностное и гуманистически ориентированное отношение человека к себе и другим людям; эффективная самоорганизация собственной деятельности и конструктивное поведение, направленное на сохранение здорового контакта со средой.

Ключевые слова: культура, психологическая культура, компетентность, компоненты психологической культуры, функции психологической культуры.

Rakhimzhanova N.A.¹, Tursungozhinova G.S.²

¹PhD student, Kazakh humanitarian law University, Kazakhstan, Semey, e-mail: Nazgul3011@mail.ru

²i.o. associate Professor, Ph.D, Psychology, Shakarim State University,
Kazakhstan, Semey, e-mail: gulnar3745@mail.ru

Formation of psychological culture of students in terms of university studies

This article deals with the problems of formation of psychological culture of students in terms of training at the University. One of the main tasks of modern higher education is the formation of a com-

prehensively developed specialist who has not only scientific knowledge, practical skills and abilities, but also is able to apply this knowledge and skills in solving various professional problems. To do this, future professionals need to develop a psychological culture that allows them to successfully interact with other people in situations of professional communication. Psychological culture of a specialist is a systematic mental education of a person based on humanistic attitude to other people and providing high efficiency of professional activity. The analysis of the literature showed that the existing method of psychological training of specialists in universities belongs to the category of information and reproductive and does not fully allow students to form scientific knowledge. In the course of the diagnostic study of the level of formation of psychological culture of students in terms of training at the University used the following methods of psychological research: analysis of literary sources, psychodiagnostic methods and other methods of generalization of scientific material and practical experience. Levels of development of components of psychological culture are revealed and the recommendations directed on formation of the psychological culture providing development of success as personal and educational and professional are developed.

The results of the study led to the conclusion that psychological culture is a significant factor in the development of social, personal and educational and professional success of students, which necessitates its purposeful formation in the educational environment of the University. The main indicator and criterion of a high level of psychological culture is the value and humanistically oriented attitude of a person to himself or herself and other people; effective self-organization of own activities and constructive behavior aimed at maintaining healthy contact with the environment.

Key words: culture, psychological culture, competence, components of psychological culture, functions of psychological culture.

Рахимжанова Н.А.¹, Турсунгожинова Г.С.²

¹докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Қазақстан, Семей қ., e-mail: Nazgul3011@mail.ru

²психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.,
Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Қазақстан, Семей қ., e-mail: gulnar3745@mail.ru

Университеттегі оқу жағдайында студенттердің психологиялық мәдениетін қалыптастыруы

Бұл мақалада ЖОО-да оқу жағдайында студенттердің психологиялық мәдениетін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Қазіргі жоғары білім берудің басты міндеттерінің бірі ғылыми білімі, практикалық шеберлігі мен дағдысы ғана емес, сонымен қатар осы білімді, білігі мен дағдыларын әртүрлі кәсіби міндеттерді шешуде қолдануға қабілетті жан-жақты дамыған мамандық қалыптастыру болып табылады. Ол үшін болашақ мамандардың кәсіби қарым-қатынас жағдайында басқа адамдармен өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін психологиялық мәдениетін дамыту қажет.

Маманның психологиялық мәдениеті басқа адамдарға гуманистік қарым-қатынасқа негізделген және кәсіби қызметтің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін тұлғаның жүйелі психикалық білімі болып табылады.

Әдебиетті талдау ЖОО-да мамандарды психологиялық даярлаудың қазіргі әдістемесі Ақпараттық-репродуктивті санатқа жататынын және студенттердің ғылыми білімін толық көлемде қалыптастыруға мүмкіндік бермейтінін көрсетті.

Оқу орнында оқу жағдайында студенттердің психологиялық мәдениетінің қалыптасу деңгейін зерттеу бойынша диагностикалық зерттеу жүргізу барысында келесі психологиялық зерттеу әдістері қолданылды: әдеби көздерді талдау, психодиагностикалық әдістер және ғылыми материал мен практикалық тәжірибені жинақтаудың басқа да тәсілдері.

Психологиялық мәдениет компоненттерінің даму деңгейі анықталды және тұлғалық және оқу-кәсіби ретінде табыстылықты дамытуды қамтамасыз ететін психологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған ұсыныстар әзірленді.

Зерттеу барысында алынған психологиялық мәдениет студенттердің әлеуметтік, тұлғалық және оқу-кәсіби табыстылығын дамытудың салмақты факторы болып табылатындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді, бұл оның ЖОО-ның білім беру ортасында мақсатты түрде қалыптасуының қажеттілігін негіздейді. Психологиялық мәдениеттің жоғары деңгейінің негізгі көрсеткіші мен өлшемі адамның өзіне және басқа адамдарға құндылық және гуманистік бағдарлы көзқарасы болып табылады. Өз қызметінің тиімді өзін-өзі ұйымдастыру және ортамен салауатты қарым-қатынасты сақтауға бағытталған сындарлы мінез-құлық.

Түйін сөздер: мәдениет, психологиялық мәдениет, құзыреттілік, психологиялық мәдениеттің компоненттері, психологиялық мәдениеттің функциялары.

Введение

На современном этапе развития в Республике Казахстан происходят глубокие социально-экономические преобразования, которые требуют новых подходов к системе профессионального образования. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в программе «100 конкретных шагов» в пяти институциональных реформах уделяет внимание развитию науки и образования. Особый акцент при этом сделан именно на повышение конкурентоспособности выпускаемых кадров и рост экспортного образовательного сектора. В связи с этим одной из приоритетных задач высшей школы является укрепление ресурсной базы, расширение практической составляющей научно-образовательной деятельности, инвестиций в сохранение и развитие человеческого капитала, который является главным приоритетом Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы (Программа «100 конкретных шагов» Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева).

Результаты научных исследований свидетельствуют о психологической культуре как социально значимой характеристике человека современного общества. Её высокий уровень авторы связывают с интеллигентностью (Дубровина, 2004: 128), с высоким уровнем духовно-нравственного развития (Семикин, 2002: 56), с культуротворчеством (Колмогорова, 2002: а 85), социально-психологической зрелостью человека (Егорова, 2003: 69).

Все более очевидной становится потребность в специалистах, способных продуктивно организовать взаимодействие и взаимоотношение в системе «человек-человек». И отечественные и зарубежные специалисты все чаще называют XXI век веком «человека». В этой связи востребованность специалистов «человековедческих» профессий, чья профессиональная деятельность связана с восприятием человека («человековедением»), познанием человека («антропология»), психологическим сопровождением деятельности человека и его акмеизацией, является устойчивой тенденцией.

Для решения поставленной проблемы имеются определенные теоретические предпосылки. В психолого-педагогической литературе накоплен богатый исследовательский материал, обращенный к проблемам профессиональной подготовки специалистов педагогического и психологического профиля. В исследованиях

многих казахстанских и российских ученых подчеркивается, что подготовка специалистов к профессиональной деятельности выступает одним из этапов профессионального становления личности (Н.В. Хмель (Хмель, 1998:73); А.А. Бейсенбаева (Бейсенбаева, 2011:36); К.К. Жампеисова (Жампеисова, 2011:98); Н.Н. Хан (Хан, 2011:45); К.М. Беркимбаев (Беркимбаев, 2013:65); А.Н. Нугусова (Нугусова, 2015:96); С.Т. Мухамбетжанова (Мухамбетжанова, 2009:26); У.М. Абдигаббарова (Абдигаббарова, 2008:112); Л.М. Нарикбаева (Нарикбаева, 2010: 86); Г.А. Муратбаева (Муратбаева, 2011: 39); Э.Ф. Зеер (Зеер, 2010: 67), З.А. Оруджев (Оруджев, 2015: 19) и др.).

Цель исследования состоит в изучении степени развития психологической культуры студентов, в разработке и научном обосновании системы формирования психологической культуры будущих педагогов-психологов.

Научная и практическая значимость представленного исследования состоит в подборке комплекса психодиагностических методов и методик, направленных на изучение развития компонентов психологической культуры и в разработке рекомендаций, направленных на формирование психологической культуры, обеспечивающей развитие успешности, как личностной и учебно-профессиональной.

Методология исследования

Метод обзорного анализа литературных источников по изучаемой теме; методы анкетирования, беседы, наблюдения, психодиагностические методы.

Ценность проведенного исследования состоит в том, что определен уровень сформированности психологической культуры студентов; выявлены особенности компонентного состава психологической культуры студентов; определены психолого-педагогические условия образовательного пространства вуза, необходимые для формирования психологической культуры студентов.

Культура признается решающим фактором развития профессионально-личностных качеств, духовно-нравственного облика специалиста любого профиля, а содержание образования должно обеспечить «адекватный мировому уровню общей и профессиональной культуры». Психологическая культура, являясь культурой мышления, ценностей и смыслов, духовно-нравственного развития личности, позволяет современному че-

ловеку не только конструктивно взаимодействовать на межличностном и социальном уровнях, но и проявлять свою активность, инициативу и гражданственность в общественно значимых масштабах (Колмогорова, 2002б:215). Особую актуальность проблема формирования психологической культуры приобретает в студенческом возрасте, когда формируются социальное самосознание и мировоззрение, идет активная подготовка к будущей профессиональной деятельности. Обращение к исследованию психологической культуры обусловлено тем, что данное понятие занимает ведущую позицию в структуре личности и деятельности профессионала. Его изучение является не только научно, но и социально значимым.

Психологическая культура – наработанная и усвоенная личностью система конструктивных способов, умений самопознания, общения, саморегуляции эмоций и действий, творческого поиска, ведения дел и саморазвития. В развитом виде характеризуется высоким качеством самоорганизации и саморегуляции различных видов жизнедеятельности. В пределах возможного она выражается в хорошем самоуправлении динамическими характеристиками своих потребностей и тенденций, характерологических черт, отношений и ценностей, а также в оптимальном построении процессов их осуществления. Это в первую очередь поведенческая, процессуальная составляющая жизни личности, проявляющаяся в ее реальных поступках, основанных на широком репертуаре выработанных умений владения собой. Здесь есть и ценностный, мотивирующий аспект: для человека с развитой психологической культурой важно вести себя оптимальным образом, всякий раз находить приемлемые для себя и других экономичные способы поведения.

Итак, развитая психологическая культура рассматривается как разумная самоорганизация и самореализация своих стремлений с учётом внутренних потребностей, возможностей и особенностей окружающей среды. Психологическая культура, наряду с оптимальным образом жизни и развитыми духовными ценностями, обеспечивает устойчивое гармоничное функционирование личности и является одновременно одним из его проявлений. Она является важной частью общей культуры человека и его интегральной гармоничности, и служит, в конечном итоге, личностным средством оптимального осуществления желаний и целей личности, обеспечения «хорошей жизни».

О.И. Мотков считает, что «психологическая культура включает комплекс активно реализующихся культурно-психологических стремлений и соответствующих умений» (Мотков, 1993: 187).

«Развитая психологическая культура включает:

- систематическое самовоспитание культурных стремлений и навыков;
- достаточно высокий уровень обычного и делового общения;
- хорошую психологическую саморегуляцию;
- творческий подход к делу;
- умение познавать и реалистически оценивать свою личность».

Становление психологической культуры автор понимает как актуализацию культурно-психологического потенциала. Раскрывая функции психологической культуры, он отмечает, что культура помогает человеку создавать реалистичную Я-концепцию, находить свой жизненный путь, организовывать свою деятельность, успешно преодолевать стрессы.

Н.И. Обозов в понятие «психологическая культура» включает 3 компонента;

- понимание и знание себя и других людей;
- адекватная самооценка и оценка других людей;
- саморегулирование личностных состояний и свойств, саморегуляция деятельности, регулирование отношений с другими людьми (Обозов, 1993: 25).

Это определение отражает важные компоненты психологической культуры, но не исчерпывает полного объема понятия, в частности, не включает ценностно-смысловой и культурно-творческий блоки культуры.

А.А. Бодалев рассматривает психологическую культуру личности в контексте проблемы общения. Он считает, что «...для общения, основанного на принципах гуманизма, необходима психологическая культура, основные положения которой можно попытаться свести к трем элементам: разбираться в других людях и верно оценивать их психологию, адекватно эмоционально откликаться на их поведение и состояние и выбирать по отношению к каждому из них такой способ общения, который, не расходясь с требованиями морали и будучи направлен на утверждение идеалов, в то же время наилучшим образом отвечал бы индивидуальным особенностям тех, с кем приходится общаться» (Бодалев, 1995:287). Как следует из определения, автор характеризует в нем, в основном, психологиче-

скую культуру общения, а не психологическую культуру в целом.

В определении, данном Л.Д. Деминой, акцентируются такие компоненты этого понятия, как психологическая грамотность, приемы и способы саморегуляции: «Психологическая культура – комплексное понятие, которое включает знания человека об основных факторах и законах развития внутреннего мира, способах и приемах саморегуляции (т.е. управление своими переживаниями, чувствами, активностью), лежащих в основе психического здоровья личности» (Демин, 2005:64).

В одном из психологических словарей называются «некоторые проявления психологической культуры личности: умение ясно и определенно мыслить, говорить, контролировать свое поведение, владеть эмоциями и чувствами, самодисциплина, собранность, организованность, вежливость».

Е.А. Климов характеризует психологическую культуру как «часть общей культуры человека (как члена семьи, гражданина, специалиста), предполагающую освоение им системы знаний в области основ научной психологии, основных умений в деле понимания особенностей психики (своей и окружающих людей) и использование этих знаний в обыденной жизни, в самообразовании и профессиональной деятельности» (Климов, 1997: 82). Таким образом, в этом определении дается характеристика «родового» понятия, без разделения общей и профессиональной психологической культуры.

Таким образом, подводя итог анализа понятия «психологическая культура человека», можно отметить, что каждое из перечисленных определений раскрывает некоторые существенные характеристики психологической культуры.

Согласно исследованиям Колмогоровой Л.С. в изучении и определении психологической культуры:

- функции культуры личности;
- основные структурные составляющие культуры человека (знания, нормы, ценности и т. д.);
- процессуальный аспект культуры человека в единстве культууроосвоения и культуротворчества;
- результат освоения культуры человеком, выражающийся во взаимосвязи обученности, воспитанности и уровня развития (Колмагорова, 2002в: 249).

Исходя из понимания культуры как: а) специфически человеческих способов деятельности,

б) совокупности духовных ценностей, в) процесса самореализации творческой сущности человека, мы выделили структурные элементы психологической культуры человека, в соответствии с которыми будет проводиться диагностика психологической культуры.

Культурные нормы, поддерживающие межличностные и межгрупповые отношения, могут быть разделены на:

- побуждающие и запрещающие;
- общечеловеческие, национальные, классовые, групповые;
- по степени обязательности – обязательные и не обязательные к исполнению.

С нормативностью социального поведения связаны ролевые функции человека и ролевые ожидания по отношению к нему.

Знание как результат процесса познания может быть выражено в представлениях, суждениях, понятиях, теориях, законах. Оно может быть научным и донаучным, эмпирическим и теоретическим, практическим и духовным.

Значения – культурное средство соединения с миром посредством знаков. Значения выражаются в образах, условных знаках, жестах и словах, одежде, ритуалах и т.д.

Ценности как способ регуляции человеческой деятельности, поведения являются наиболее сложным компонентом культуры. Ценности – это то, без чего человек не мыслит свою жизнь полноценной. В отличие от норм, ценности предполагают выбор какого-либо объекта, потребности, способа и т.д. Ценности, становясь мотивами поведения, переходят в ценностные ориентации личности. Периодически в обществе и жизни каждого человека возникает потребность в «переоценке ценностей». Общество активно влияет всей системой духовного воздействия на утверждение у его граждан определенной системы ценностей. Процесс переоценки ценностей в нашем современном обществе остро ставит проблему определения ценностных ориентиров в образовании, формирования умения вырабатывать собственную систему ценностных отношений.

Символы в сфере психологии могут быть объектом рассмотрения с точки зрения различных форм проявления в психической деятельности (сказки, сновидения, метафоры и т.д.), их трактовки, придания им личностного смысла и влияния на деятельность человека.

Изучение культурологической, психолого-педагогической литературы позволило выделить следующие *составляющие или структурные*

компоненты психологической культуры человека, которые могут быть основой для определения параметров диагностики, а также ориентиров образовательной деятельности:

- 1) знания и умения (психологическая грамотность),
- 2) психологическая компетентность,
- 3) ценностно-смысловой,
- 4) рефлексивно-оценочный,
- 5) культуротворческий.

Основанием выделения компонентов является специфика содержания и функций каждого из них. При относительной самостоятельности между отдельными компонентами существуют связи, отражающие генезис культуры, представленность процесса и результата культууроосвоения и культуротворчества. При исключении какого-либо компонента отсутствует полнота характеристики культуры человека, так как в них представлены все основные составляющие культуры. Отражая генезис культуры личности в школьном возрасте, они наиболее соответствуют задаче организации процесса по целенаправленному освоению культуры в образовательной системе.

Психологическая грамотность представляет собой «азы» психологической культуры, с которых начинается ее освоение с учетом возраста, индивидуальных, национальных и других особенностей, это – «язык» культуры.

Психологическая грамотность означает овладение психологическими знаниями (фактами, представлениями, понятиями, законами и т.д.), умениями, символами, правилами и нормативами в сфере общения, поведения, психической деятельности и т.д.

Психологическая грамотность может проявляться в кругозоре, эрудиции, осведомленности по поводу разнообразных явлений психики как с точки зрения научного знания, так и с точки зрения житейского опыта, извлекаемого из традиций, обычаев, непосредственного общения человека с другими людьми, почерпнутого из средств массовой информации и т.д. Естественно, можно обладать определенной житейской психологической культурой, не владея сложными понятиями и терминами, не зная сложных психологических закономерностей.

Психологическая грамотность предполагает овладение системой знаков и их значений, способами деятельности, в частности способами психологического познания. Причем речь идет не только о знаниях, но и их применении, исполнении норм, правил на уровне ролевого поведе-

ния, социальных функций, традиций (Климов, 1997: 163).

«Грамотность – важнейшая первооснова культуры, тот исходный рубеж, который необходимо взять на пути к знанию». Психологическая грамотность – это ступень в освоении культуры, доступная каждому нормально развивающемуся человеку. Разумное и обоснованное ее повышение не должно приводить как к негативным последствиям в развитии личности, так и к беспредельному увеличению учебной нагрузки путем снабжения невостребованными знаниями в школе.

Приобщение к культуре не обязательно начинается с повышения уровня грамотности. Важно «подвести» учащихся к желанию изучать себя и других людей, осознанию необходимости этого в жизни, осознанию своих возможностей, своего «исходного» уровня, внутренних противоречий и на этой мотивационной основе повышение грамотности и компетентности будет более эффективным.

Многие зарубежные ученые практически не разделяют понятия грамотности и компетентности. Грамотность ими рассматривается как «начальный» уровень компетентности (Festing, 1997:69-72). Вместе с тем культура личности – производное от активности, деятельности человека, и в ее структуре должны найти отражение порождающие ее деятельности. Именно в компетентности наиболее явно выражается процессуально-деятельностный, поведенческий компонент психологической культуры. В компетентности зафиксирован наиболее ценный опыт, приобретенный человеком в жизни, который нашел свое подтверждение, применение на практике, позволяет получить положительные результаты.

В зарубежной литературе понятие компетентности связывается с осведомленностью, знанием и пониманием сущности какой-либо сферы деятельности, жизни, способностью адекватно использовать, применять полученные знания и навыки (Bergu J.W., 1992: 109-112).

М.А. Холодная в своей работе определяет психологическую компетентность как «особый тип организации предметно-специфических знаний, позволяющий принимать эффективные решения в соответствующей области деятельности» (Холодная, 202: 75-82).

Компетентность – составляющая не только профессиональной культуры, она также может быть общей, допрофессиональной. Отличие профессиональной психологической компетент-

ности от общей состоит в круге решаемых задач, проблем, а также в уровне их решения.

Психологическая компетентность может быть охарактеризована через эффективность, конструктивность деятельности (внешней и внутренней) на основе психологической грамотности, т.е. означает эффективное применение знаний, умений для решения стоящих перед человеком задач, проблем. Психологическая компетентность предполагает адекватное использование собственного прошлого опыта, опыта других людей и общественно-исторического (Almond, 1963:69). Она предполагает соединение обобщенных психологических знаний со знаниями о себе, конкретном человеке, конкретной ситуации. Грамотный человек знает о чем-то абстрактно, а компетентный – может на основе знания конкретно и эффективно решать какую-либо психологическую задачу, проблему. В то же время компетентность означает отказ от прямого копирования чужого опыта, норм, традиций, образцов, свободу от стереотипов, чьих-то указаний, предписаний, установок.

В психологической компетентности могут быть выделены следующие общие элементы:

- освоение и адекватное использование психологических средств познания и самопознания, общения, игры и др.;
- анализ прошлого опыта и его адекватное использование для решения актуальных психологических проблем;
- овладение знаниями, навыками, умениями, необходимыми для решения психологических проблем, задач (саморегуляции, общения и т.д.), и их адекватное использование, перенос в конкретные условия;
- выработка эффективных программ поведения, деятельности в различных ситуациях (Kluckhohn, 1965:76).

В работах психологов рассматриваются отдельные стороны психологической компетентности: компетентность в общении, интеллектуальная компетентность, социально-психологическая компетентность и т.д. (Herskovits, 1955: 321-329).

Критерии коммуникативной компетентности впервые были сформулированы Т. Гордоном (Шишигина, 1993: 36). Он определил ее как умение выйти из любой ситуации, не потеряв внутренней свободы и в то же время не дав потерять ее партнеру по общению. Таким образом, основным критерием компетентности является партнерская позиция в общении «на равных»

(в отличие от «пристройки сверху» или «пристройки снизу»).

В словаре Н.И. Конюхова предлагается следующее определение: «Компетентность коммуникативная (социально-психологическая) – ориентированность в различных ситуациях общения, основанная на знаниях, навыках, умениях, чувственном и социальном опыте индивида в сфере межличностного взаимодействия» (Конюхов, 1992:53).

Ценностно-смысловой компонент психологической культуры личности представляет собой совокупность, систему личностно значимых и личностно ценных стремлений, идеалов, убеждений, взглядов, позиций, отношений, верований в области психики человека, его деятельности, взаимоотношений с окружающими и т. д. (Honigman, 1954 : 412-415). Это некие «духовные опоры», придающие человеку смысл жизни, ориентирующие его в жизни, способствующие противостоянию разрушительным и негативным влияниям. Эти характеристики составляют основу внутреннего мира личности.

Развернутые исследования смысловых образований личности, начатые Л.С. Выготским (Выготский, 2005:63); А.Н. Леонтьевым (Леонтьев, 1997:46); ведутся А.Г. Асмоловым (Асмолов, 2011:37); В.А. Петровским (Петровский, 2013:59), Б.С. Братусем (Братус, 2009: 67), и др. [21].

В работах А.Н. Леонтьева система смыслообразующих мотивов личности раскрывается как сущностная характеристика ее психологической культуры: именно иерархия мотивов образует «ядро» культуры личности через содержание мотивации и формы ее проявления (Леонтьев, 1997: 98-105). Ценностно-смысловой компонент позволяет личности определиться и самоопределиться в системе ценностей и смыслов, выбрать для себя те, которые наиболее соответствуют ее сущности.

А. Maslow выделяет, исходя из описанной им системы потребностей, две группы ценностей: высшие – ценности развития (эстетические, нравственные, познавательные и т. д.) и низшие – регрессивные ценности, способствующие выживанию (покой, сон, отдых, безопасность и т.д.). Эти ценности диалектически и динамически связаны друг с другом, на удовлетворение низших ценностей уходит основная часть жизни, и лишь здоровая, зрелая, развитая личность направляет свою активность на реализацию высших ценностей (Maslow, 1998:69).

Е. Fromm называет два вида индивидуальной системы ценностей, характеризующихся ключевыми словами «быть» и «иметь» (Erich Fromm, 1998:16).

V. Frankl отмечает, что противоречия в системе ценностей рождают ценностные конфликты, приводящие к ноогенным неврозам (Frankl V., 2000:37-39).

Д.А. Леонтьев личностные ценности определяет, как «идеальную модель должного, отражающую опыт жизнедеятельности социальной общности, присвоенную и интериоризированную индивидуально субъектом, указывающую направления желаемого преобразования действительности и выступающую источником жизненных смыслов, которые объекты и явления действительности приобретают в контексте должного (Леонтьев, 1997: 23). В сознании личностные ценности отражаются в форме ценностных ориентаций.

Ценностные ориентации составляют ориентировочную основу поведения и проявляются в реальных жизненных, поведенческих выборах.

Ценностно-смысловой компонент составляет «ядро» структуры личности и характеризует ее направленность. Иерархия ценностей и смыслов, мировоззрение, убеждения и идеалы составляют содержательную сторону структуры и направленности личности.

Общая психологическая направленность личности – это направленность на внутренний, душевный, психический мир человека, самого себя, выраженный и устойчивый интерес к нему, активное стремление строить отношения и деятельность на основе учета психологических особенностей людей, преобладающая особая внутренняя позиция – психологическая (в отличие от педагогической, правовой и др.). Для этой направленности характерно то, что человек стоит как бы в центре индивидуальной системы ценностей. (Колмогорова, 2002г: 92-94)

«Индикаторами» психологической направленности личности являются:

- выраженный и устойчивый интерес к психологическим знаниям, психологическому аспекту действительности, внутреннему миру человека;

- выбор деятельности, соответствующей направленности на внутренний мир человека;

- психологическая позиция.

Психологическая позиция человека в какой-либо ситуации принципиально отличается от педагогической, медицинской, правовой, художественно-эстетической и означает умение и

стремление опираться на психологический анализ поведения, включающий анализ мотивов, мыслей, чувств и других психологических характеристик участников ситуации. Позиция личности определяется системой устойчивых отношений, установок, ценностей (Ryheim, 1943:78).

Таким образом, основное отличие от предыдущего компонента состоит в том, что здесь доминируют наиболее сложные элементы культуры, такие как: смысловое содержание, вкладываемое в те или иные феномены, ценностные ориентации, служащие основными регуляторами личностного выбора, устойчивого отношения, позиции личности и т.д. Наиболее значимые характеристики ценностно-смыслового компонента психологической культуры: гармоничность, присутствие в его содержании гуманистических ценностей, психологическая направленность, четкость и осознанность, степень обобщенности.

Рефлексия представляет собой осмысление человеком целей, процесса и результатов своей деятельности по освоению психологической культуры, а также осознание тех внутренних изменений, которые в нем происходят, себя как изменяющейся личности, субъекта деятельности и отношений. Рефлексия человека как субъекта психологической культуры охватывает все перечисленные ее компоненты: осмысление собственного уровня психологической грамотности и компетентности, особенностей ценностно-смысловой сферы, культуротворчества.

В работах С.Л. Рубинштейна (Рубинштейн, 2006: 79), Л.И. Божович (Божович, 2001: 54), И.С. Кона (Кон, 1979: 26), И.И. Чесноковой (Чеснокова, 1977: 36), В.В. Столина (Столин, 1983 :89) и др. убедительно показано, что самосознание принимает непосредственное участие в регуляции поведения и деятельности, оно является важным условием личностного благополучия, влияет на развитие важнейших качеств личности и т.д. Тем самым рефлексивный компонент является специфическим «сопровождением» каждого из выделенных компонентов культуры. Осознание и оценка собственных психических феноменов, себя как субъекта психологической культуры «поднимают» ее на более высокий уровень – самосознания. Рефлексия позволяет выявить и преодолеть противоречия, возникающие в жизни человека между знанием и поведением, желаемым и должным, возможным и действительным. Благодаря рефлексивному механизму человек переходит на новые уровни своего развития.

Burns R.V. (Burns, 1986:83) рассматривает Я-концепцию как совокупность установок, направленных на самого себя, состоящую из трех элементов:

- когнитивный (Образ-Я);
- эмоционально-оценочный (самооценка, самопринятие);
- поведенческий (потенциальные поведенческие реакции).

Представления о себе разделяются на Я-реальное, Я-идеальное, Я-зеркальное.

Рефлексия является обязательным компонентом процессов самоопределения, самореализации (самоактуализации), самовоспитания, саморегуляции и т.д.

Культуротворчество означает, что человек уже в детском возрасте является не только творением культуры, но и ее творцом. А. Maslow назвал способность к творчеству наиболее универсальной характеристикой, функцией человека. Творческое начало присуще культуросвоению уже в дошкольном возрасте (Peters, 1983:146-149). Объектом психологического творчества могут выступать образы и идеи, символы и понятия, поступки и отношения, ценности и убеждения. В процессе творческого поиска ребенок делает для себя открытия, хотя и небольшие, в области человекознания. Взрослым необходимо достичь понимания того, что ребенок является сотворцом взаимоотношений, общения, деятельности, жизни. Непонимание этого влечет за собой ограничение творческой активности детей.

Большой вклад в исследование креативности, которая является предпосылкой и основой культуротворчества начиная с дошкольного возраста, внесли Torrance E.P. (Torrance, 1974: 28), J. Guilford (Guilford, 1967: 82), Д.Б. Богоявленская (Богоявленская, 2002: 61), Г.В. Залевский (Залевский, 2008: 29), В.А. Крутецкий (Крутецкий, 1976: 145-151), Н.Н. Поддьяков (Поддьяков, 2010:53), Н.Б. Шумакова (Шумакова, 2009: 37) и др.

Итак, психологическая культура является системным образованием, каждый компонент которой взаимосвязан с другими и, вместе с тем, является самостоятельной характеристикой, выполняющей свои функции.

На основе анализа культурологической и психологической литературы мы определили общую психологическую культуру человека следующим образом. Это составная часть базовой культуры как системной характеристики человека, позволяющая ему эффективно самоопределяться в социуме и самореализоваться в

жизни, способствующая саморазвитию, успешной социальной адаптации и удовлетворенности жизнью. Она включает грамотность и компетентность в психологическом аспекте понимания человеческой сущности, внутреннего мира человека и самого себя, человеческих отношений и поведения, гуманистически ориентированную ценностно-смысловую сферу (стремления, интересы, мировоззрение, ценностные ориентации), развитую рефлексивность, а также творчество в психологическом аспекте человекознания и собственной жизни.

Основные функции общей психологической культуры человека:

1. Сохранение и передача тех достижений в психологических взглядах, знаниях, методах, а также в достижении личностного определенного культурного уровня, которые создали бы преемственность поколений, не позволили бы последующим поколениям «откатиться» назад и создали бы условия для последовательного прогресса человечества (репродуктивно-трансляционная).

2. Обеспечение социальной адаптации, эффективного взаимодействия, взаимопонимания, общения людей, различающихся по национальным, возрастным, половым и другим признакам, обеспечение эффективности внешней и внутренней деятельности человека, направленной на решение проблем, на основе имеющегося жизненного опыта, образованности, развития психических процессов и качеств (конструктивно-адаптационная).

3. Обеспечение эффективности процессов саморегуляции, самоорганизации, самоконтроля, самосовершенствования, преодоление различных неблагоприятных психических и физических состояний (регулятивно-корректирующая).

4. Ориентирование, планирование в процессах жизненного самоопределения, сознательного проектирования, «построения» человеком своей жизни (проектировочно-ориентационная).

5. Гармонизация внутреннего мира человека, создание целостной непротиворечивой Я-концепции, состояния внутреннего благополучия, обеспечение полноценной духовной и душевной жизни человека, повышение качества жизни, степени удовлетворенности жизнью (гармонизирующе-синергетическая).

6. Обеспечение прогресса, обновления индивидуального и общественного бытия во всех сферах жизни человека (продуктивно-порождающая) (Varenboim, 1997:26).

Материал и методы

Экспериментальной базой исследования явился Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет г. Семей ВКО. Испытуемыми стали студенты от 18 до 24-х лет, обучающиеся на 1-4-х курсах. Выборка испытуемых составила 50 человек.

Для проведения экспериментального исследования были подобраны следующие методики:

1. Методика «Интеллектуальная лабильность» предназначена для диагностики когнитивного компонента психологической культуры студентов.

2. Опросник уровня агрессивности Басса-Дарки – исследование форм агрессивных реакций в структуре аффективного компонента психологической культуры.

3. Методика изучения мотивов учебной деятельности направлена на диагностику мотивационного компонента.

4. Методика диагностики уровня субъективного контроля Дж. Роттера (адаптация Бажина Е.Ф., Голынкиной С.А., Эткинда А.М.) – изучение поведенческого компонента психологической культуры.

В результате анализа полученных данных по всем методикам испытуемые распределились по уровню выраженности психологической культуры (Таблица 1).

Таблица 1 – Распределение испытуемых по уровню сформированности психологической культуры

Показатель психологической культуры	Высокий, %	Средний, %	Низкий, %
Когнитивный	16	25	59
Аффективный	25	30	45
Мотивационный	23	20	57
Поведенческий	19	24	57
Ценностно-смысловой	20	29	51
Рефлексивно-перцептивный	20	22	58
Творческий	25	31	44
Всего	21	26	53

Как видно из таблицы 1, половина испытуемых имеет низкий уровень психологической культуры (53%). Высокий уровень психологической культуры выявлен у 21% студентов 1–4-х

курсов. Средний уровень психологической культуры отмечен у 26% респондентов. У подавляющего большинства учащихся, которым присущ высокий уровень психологической культуры, наиболее развит аффективный компонент (25%). Это говорит о том, что эмоции и чувства протекают у них динамично, способны контролировать свои психические состояния, а, следовательно, в процессе учебной деятельности положительно оценивают окружающих субъектов образования. Такие студенты проявляют искренний интерес к посторонним людям, тонко используя на интуитивном уровне такие психологические методы, как наблюдение, беседа и т.д. Напротив, у большинства студентов с низкой психологической культурой меньше всего выражен когнитивный компонент (59%). Следовательно, такие учащиеся не способны понимать окружающих, психические состояния сложно поддаются контролю и в большей степени подвержены самоанализу и самокопанию. Если отношение к себе адекватно, то такой повышенный интерес к своей собственной персоне может привести к личностному и профессиональному развитию студента. Но в большинстве случаев такие учащиеся «заключены на себе» и на прошлых событиях. Они не способны обращать внимание на окружающих и смотреть в будущее, что мешает их дальнейшему учебно-профессиональному развитию.

Таким образом, основная часть студентов 1–4-х курсов имеет низкий уровень психологической культуры (53 %). Это говорит о том, что у них отсутствуют гуманистические ценности, позитивные личностные и духовно-нравственные установки, способности к эффективной организации своей собственной деятельности. Современные студенты в центр внимания и восприятия помещают свою собственную личность, они не могут познавать и понимать других людей, а, следовательно, не готовы к построению адекватного и гармоничного межличностного и социального взаимодействия.

Результаты исследования констатирующего эксперимента подтвердили предположение о низком уровне психологической культуры у половины студентов.

Следующим этапом нашего исследования выступала разработка программы психологической работы, направленной на формирование психологической культуры со студентами.

Психологическое развитие и коррекция в работе со студентами реализуется в тренинговой форме. Благодаря работе психологического тренинга нам удалось создать на практике важ-

ные психологические условия, которые способствуют развитию у студентов навыков и способностей, лежащих в основе каждого компонента психологической культуры. В структуру тренинга вошли такие формы работы, как ролевая игра, тренинговое упражнение, групповая дискуссия и техники релаксации.

Результаты и обсуждение

Разработанная и апробированная программа по формированию психологической культуры оказала большое позитивное влияние на измене-

ния в рефлексивно-перцептивном компоненте, проявляющиеся в повышении уровня эмпатии, сензитивности и синергии, соответственно, повысился уровень чувствительности к своим потребностям и целостного восприятия мира.

Важным результатом целенаправленной психологической работы, проведенной на формирующем этапе эксперимента, явилось то, что число студентов с высоким уровнем психологической культуры экспериментальной группы повысилось с 17% до 43%. Число студентов с низким уровнем психологической культуры понизилось с 56% до 17%.

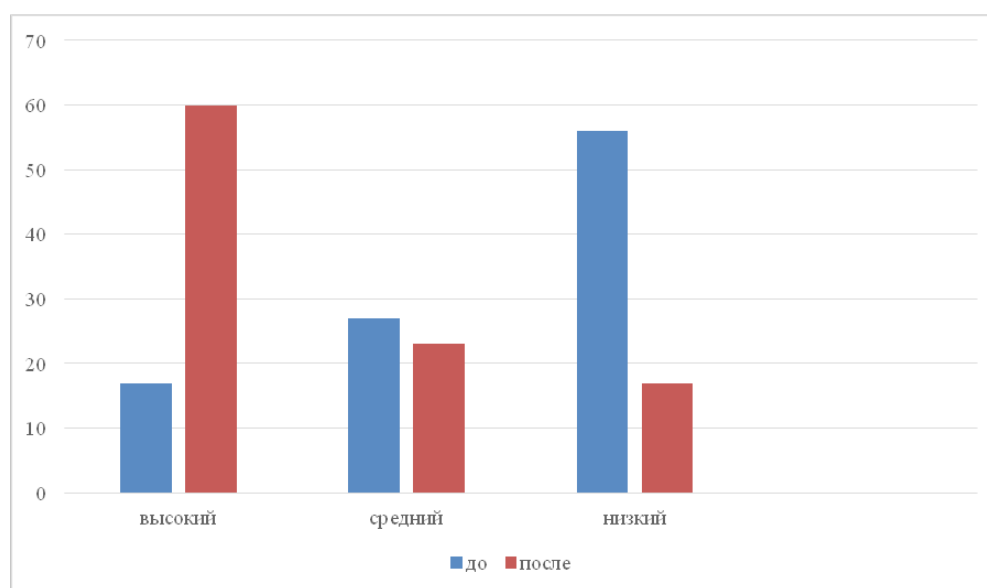

Диаграмма 1 – Уровень психологической культуры до и после формирующего эксперимента

Полученные данные отражены в диаграмме 1.

Из представленной диаграммы видно, что существенные изменения произошли с показателями низкого и высокого уровней психологической культуры. Так, на констатирующем этапе эксперимента у 56% студентов был выявлен низкий уровень психологической культуры. А на контрольном этапе количество таких студентов составило уже 17%, т.е. низкий уровень психологической культуры понизился на 39%. Высокий уровень психологической культуры на констатирующем этапе был выявлен только у 17% учащихся, а на контрольном этапе этот уровень повысился на 43%.

Следовательно, повторное тестирование показало значительное увеличение высокого уровня психологической культуры в экспериментальной группе студентов. А это значит,

разработанная нами система психологического сопровождения претендует занять важное место в работе психологической службы высшего профессионального образования по поддержке студентов в формировании их психологической культуры.

Заключение

Подводя итог проведенного нами исследования по проблеме формирования психологической культуры студентов, можно отметить высокую актуальность и практическую значимость данной проблемы. Это обусловлено тем, что феномен психологической культуры занимает одно из важных мест в структуре личности в целом и в профессиональной деятельности педагога-психолога в частности.

Литература

- Программа «100 конкретных шагов» Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева // газета «Казахстанская правда» от 06 мая 2015 г. №80. С. 3-5.
- Дубровина, И. В. Практическая психология образования: учеб. пособие. – 4-е изд./ И.В. Дубровина. – СПб.: Питер, 2004. – 416 с.
- Семикин В.В. Психологическая культура в образовании человека: Монография. / В.В. Семкин. – СПб.: Союз, 2002. – 173 с.
- Аллахвердов В.М., Беляк Н.В., Иванов М.В. О формировании психологической культуры у студентов технического вуза. // Психолого-педагогическое обеспечение учебно-воспитательного процесса в вузе. – Л., 1985. – С. 28-46.
- Колмогорова Л.С. Диагностика психологической культуры школьников: практ. пос./ Л.С. Колмогорова. – М.: Владос-пресс, 2002 – 360 с. – книга
- Балгимбаева З.М., Ахтаева Н.С. Психологическая служба в школе: учебно-методическое пособие / З.М. Балгимбаева, Н.С. Ахтаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 90 с.
- Мотков О.И. Психология самопознания личности: практ. пос. / О.И. Мотков. – М.: Треугольник, 1993. – 215 с.
- Обозов Н.И. Психологическая культура отношений. / Н.И. Обозов. – СПб.: Школа практического психолога, 1995. – 33 с.
- Климов Е.А. Основы психологии: Учебник для вузов / Е.А. Климов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 295 с.
- Шишигина Т. Р. Психологическая подготовка студентов к будущей профессиональной деятельности в процессе обучения в вузе :дис. канд.пед. наук / Т.Р. Шишигина. – Тверь, 1993. – 121 с.
- Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека // Вопросы психологии – 1986. – №6. – С. 14-22.
- Бернс Р. «Развитие Я-концепции и воспитание» / Р. Бернс. – М.: Издательство: «Прогресс», 1986. – 422 с.
- Лужбина Н.А. Социальный интеллект как системообразующий фактор психологической культуры личности: автореф. канд. дисс. – Барнаул, 2002.
- Малисова И.Ю. Психологические знания как фактор формирования ценностных ориентаций личности // Психологический журнал – 1994. – № 4. – С. 94-102.
- Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии./ И.И. Чеснокова. – М.: 1977. – 143 с.
- Festing L. A. Theory of Cognitive dissonance. – Evanston, 1997. – 111 p.
- Almond G. The civil culture: Political Attitudes and Democracy in five countries. – Princeton, 1963. – 180 p.
- Herskovits M. Culture Anthropology. Man and Works. – N.Y.: Knopf, 1955. – 569 p., ill. 268.
- Honigman J.J. Culture and Personality. – N.Y.: Harper, 1954. – 499 p.
- Humanistic psychology. Conversations with Abraham Maslow, Gardner Murphy, Carl Rogers (de Willard B. Frick, Bristol (Ind.), Wyndham Hall Press, 1989, XII-186 p.
- Erich Fromm Psychoanalyse&Ethik (1946) / Составитель С.Я. Левит. – Москва: Аст, 1998. – 568 с.
- Frankl V. The will to meaning. – М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 97 с.
- Фромм Э. Психоанализ и этика / Psychoanalyse & Ethik (1946) / Составитель С. Я. Левит. – М.: Аст, 1998. – 568 с.
- Франкл В. Воля к смыслу/Пер. с англ. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с.
- Ryheim G. The Origin and Function of Culture/ G.Ryheim, Ph.D. – N.Y.: Nervous a. mental disease monogr., 1943. – VI. – p. 21., 107 p. 275.
- Burns R.B. Self-concept development and education. 1986,
- Peters T. Thriving on chaos. Handbook for a management revolution. – N.Y., 1983. – 240 p. 274.
- Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Scholastic Testing Service, Inc., 1974.
- The Nature of Human Intelligence. J. P. GUILFORD. McGraw-Hill, New York, 1967. – 277 p.
- Cross cultural psychology : research and applications / J. W. Berry. et al., N-Y.: Cambridge University Press, 1992. – 459 p.
- Barenboim C. Developmental changes in the interpersonal cognitive systems from middle childhood to adolescence // Child Development. – 1997. – V. 48. – P. 1467-1474. 266
- Personality in nature, society and culture / Ed. C.Kluckhohn et al. – N.Y., 1965. – 273.

References

- Programma «100 konkretnykh shagov» Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbayeva (2015) [Program «100 konkretnykh shagov» Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbayeva]—gazeta «Kazakhstanskaya pravda» ot 06 maya . no80 (27956). (in Kazah)
- Dubrovina I. V. (2004) Prakticheskaya psikhologiya obrazovaniya [Practical psychology of education]: ucheb. posobie 4-e izd. SPb.:Piter. . (in Russian)
- Semikin V.V. (2002) Psikhologicheskaya kultura v obrazovaniicheloveka [Psychological culture in human education]: Monografiya. – SPb: Soyuz. – 173 s. (in Russian)
- Allakhverdiv V.M., Belyk N.V, Ivanov M.V. (1985) O formirovaniip sikhologicheskoi kulturiu studentov technicheskogo vuza. // Psikhologo-pedagogicheskoeobespechenieuchebno-vospitatelnogoprotsessa v vuze [On the formation of psychological culture among students of a technical college. // Psychological and pedagogical support of the educational process at the university]. L., S. 28-46. (in Russian)

- Kolmogorova L.S. (2002) Diagnostika Psikhologicheskoi kultury shkolnikov [Diagnosis of the psychological culture of school-children]: prakt. pos. M.:Vlados-press, 360 s. (in Russian)
- Balgimbaeva Z.M., Ahtaeva N.S. (2005) Psikhologicheskaya sluzhba v shkole: uchebno-metodicheskoe posobie [Psychological service at school: a teaching aid]. – Almaty: Kasakh universiteti. (in Kazahstan)
- Motkov O.I. (1993) Psikhologia samopoznaniya lichnosti [Psychology of self-knowledge of personality]: prakt. pos. M: Treugolnic. (in Russian)
- Obozov N.I. (1995) Psikhologicheskaya kultura otnosheniy [Psychological culture of relationships]. SPb.6 Shkolaprakticheskogopsikhologa. – 33 s. (in Russian)
- Klimov E.A. (1997) Osnovy psikhologii [Fundamentals of Psychology]: Uchebnik dlya vuzov. M.: Kulturai sport, YUNITI, 295 s. (in Russian)
- Shishigina T.R. (1993) Psikhologicheskaya podgotovka studentov k budushei professionalnoi deyatel'nosti v protsesse obucheniya v vuze [Psychological preparation of students for future professional activities in the process of learning in high school]: dis. kand.ped.nauk. Tver. – 121 s. (in Russian)
- Slobodchikov V.I. (1986) Psikhologicheskie problem stanovleniya vnutrennego mira cheloveka [Psychological problems of the formation of the inner world of man]// Voprosy psikhologii. No 6. S. 14-22. (in Russian)
- Berns R. (1986) Razvitiye Ya-kontseptsii vospitanie [The development of self-concept and education]Izdatelstvo: «Progress». 422. (in Russian)
- Luzhbina N.A. (2002) Sotsialnyi intellekt kak system o obrazuyushii factor psikhologicheskoi kultury lichnosti [Social intelligence as a system-forming factor of the psychological culture of a person] // aforef. kand. diss. Barnaul. . (in Russian)
- Malisova I.U. (1994) Psikhologicheskie znaniya kak factor formirovaniya tsennostnykh orientatsii lichnosti [Psychological knowledge as a factor in the formation of personal value orientations] //Psikhologicheskii zhurnal. no4. S. 94-102. . (in Russian)
- Chesnokova I.I. (1977) Problema samosoznaniya v psikhologii [The problem of self-consciousness in psychology]. M. -143 s. (in Russian)
- Festing L. A. Theory of Cognitive dissonance. -Evanston, 1997.-111 p. (in English)
- Almond G. The civil culture: Political Attitudes and Democracy in five countries .Princeton, 1963. – 180 p. (in English)
- Herskovits M. Culture Anthropology. Man and Works. – N.Y.: Knopf, 1955. – 569 p., ill. 268. (in English)
- Honigman J.J. Culture and Personality.– N.Y.: Harper, 1954. – 499 p. (in English)
- Humanistic psychology. Conversations with Abraham Maslow, Gardner Murphy, Carl Rogers (de Willard B. Frick), Bristol (Ind.), Wyndham Hall Press, 1989, XII-186 p. (in English)
- Erich Fromm Psychoanalyse&Ethik (1946) / Sostavitel S.Y. Levit [composed by S.Y. Levit] – Moskva [Moscow]: Ast., 1998. - 568c. (in Russian)
- V. Frankl The will to meaning. – M.: Aprel Press [AprelPress]; EKSMO Press, 2000. – 97 p. (in Russian)
- Ryheim G. The Origin and Function of Culture/ G.Ryheim, Ph.D. – N.Y.: Nervous a. mental disease monogr., 1943. – VI p., 21., 107 p. 275. (in English)
- Burns R.B. Self-concept development and education. 1986. (in English)
- Peters T. Thriving on chaos. Handbook for a management revolution. – N.Y., 1983. – 240 p. 274. (in English)
- Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Scholastic Testing Service, Inc., 1974. (in English)
- The Nature of Human Intelligence. J. P. Guilford. McGraw-Hill, New York, 1967. (in English)
- Cross cultural psychology : research and applications / J. W. Berry . et al., N-Y. : Cambridge University Press, 1992. – 459 p. (in English)
- Barenboim C. Developmental changes in the interpersonal cognitive systems from middle childhood to adolescence // Child Development. – 1997. – V. 48. – P. 1467-1474. 266. (in English)
- Personality in nature, society and culture / Ed. C.Kluckhohn et al. – N.Y., 1965. 273. (in English)

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Meshelova A.O.¹, Huang H.², Abdiraimova G.S.³, Kenzhakimova G.A.⁴

¹Ph.D student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: azat.meshelova@gmail.com

²Ph.D of social work, assistant professor of Florida International University,
Miami, USA, e-mail: huanhu@fiu.com

³Professor, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: g.abdiraimova@gmail.com

⁴Accociated professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sociokaz2010@mail.ru

PREVENTION OF UNEMPLOYMENT AMONG GRADUATES OF ORPHANAGES ON THE BASIS OF A STUDY OF YOUTH FROM ADAPTATION CENTER «HOUSE OF YOUTH» IN KAZAKHSTAN

Orphanages, widespread in Kazakhstan, in recent years have faced multiple challenges, including the economic crisis. Despite their significant quantitative and qualitative differences, many of them have certain characteristics. These similarities include educators who have minimal social and emotional interaction with children and, consequently, some degree of social and emotional burnout and neglect; big turnover of caregivers; large groups of children and a high level of non-specialized professional staff. This paper presents some research results based on the case of Kazakhstan and the changes that need to be implemented for effective social adaptation of children raised in orphanages, their sustainability in career choice and further integration into society. Generalized studies conducted in the orphanage «House of Youth» are a demonstration of both the effectiveness of social interventions and their ability to improve children's development in Kazakhstan. A research was conducted in «House of youth» – a center for adaptation and support of graduates of social institutions – in order to identify the main strategies and preferences of orphans and children without parental care. According to the results of the expert interview, where 80 young people from «House of youth» participated, 18.5% of respondents do not work anywhere, and a lot of employees (21%) temporarily work as wage-workers, which subsequently can cause the risk of losing their jobs. Having analyzed the results of the study, we prepared recommendations for modernization and correction of the career guidance work of orphanages. Also, proposals were included to the authorized bodies to improve the quality and efficiency of the work carried out to combat unemployment among graduates of orphanages.

Key words: orphans, orphanages, unemployment, intervention, professional choice, House of Youth

Мешелова А.О.¹, Хуанг Х.², Әбдірайымова Г.С.³, Кенжакимова Г.А.⁴

¹PhD студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: azat.meshelova@gmail.com

²PhD, Флорида Халықаралық Университетінің доценті, Майами, АҚШ, e-mail: huanhu@fiu.com

³профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: g.abdiraimova@gmail.com

⁴доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sociokaz2010@mail.ru

Қазақстанда «Жастар үйін» зерттеу негізінде балалар үйінің тәрбиеленушілерінің жұмыссыздығының алдын алу

Қазақстанда мейлінше көп тараған балалар үйлері экономикалық дағдарысты есепке алғанда көптеген мәселелермен кездесуде. Олардың саны мен сапасы әртүрлі болғанына қарамастан, олардың көпшілігінің өзіне сай ерекшеліктері бар. Оның ішінде тәрбиеленушілер мен тәрбиешілердің әлеуметтік және эмоционалды қатынас құра алмауы, олардың жиі

ауысуы, топтағы балалардың санының көп болуы және кәсіби мамандардың болмауы жатады. Бұл мақалада балалар үйінің тәрбиеленушілерімен олардың кәсіби таңдауы, сонымен қатар тұрақтылығын, болашақта қоғамға интеграциялануы сияқты тиімді әлеуметтік бейімделуіне алып келуі үшін жүзеге асырылуы керек өзгерістерді қамтитын қазақстандық кейстегі зерттеудің кейбір нәтижелері ұсынылған. «Жастар үйі» бейімдеу орталығында жүргізілген зерттеу әлеуметтік интервенцияны қолдану мен оның Қазақстандағы балалардың дамуына қолданылуы қабілетін ашып көрсетуге мүмкіндік берді. «Жастар үйі» мысалында жетім және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың негізгі стратегиялары мен қалаулары анықталды. Зерттеу нәтижесі бойынша 18,5% респондент еш жерде жұмыс істемейді, ал 21% уақытша жалдамалы болып жұмыс істейді, бұл болашақта олардың жұмыссыз қалуы қаупіне алып келеді. Алынған нәтижелерді сараптай келе балалар үйінің кәсіби бағыттау жұмыстарының сапасын арттыруға бағытталған ұсыныстар әзірленген.

Түйін сөздер: жетім балалар, балалар үйі, жұмыссыздық, интервенция, кәсіби таңдау, Жастар үйі.

Мешелова А.О.¹, Хуанг Х.², Абдирайымова Г.С.³, Кенжакимова Г.А.⁴

¹PhD-студент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: azat.meshelova@gmail.com

²PhD, доцент Международный Университет Флориды, США, г. Майами, e-mail: huanhu@fiu.com

³профессор, Казахский национальный университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: g.abdiraiymova@gmail.com

⁴доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sociokaz2010@mail.ru

Профилактика безработицы среди выпускников детских домов на основе исследования молодежи из «Жастар үйі»

Детские дома, широко распространенные в Казахстане, в последние годы сталкиваются с многочисленными вызовами, включая экономический кризис. Несмотря на их существенные количественные и качественные различия, многие из них обладают общими определенными особенностями. Так, к примеру, воспитатели, имеющие минимальное социальное и эмоциональное взаимодействие с детьми и, следовательно, некоторую степень социально-эмоционального выгорания и пренебрежения; также наблюдается тенденция их частой смены; большие группы детей и высокий уровень неспециализированного профессионального персонала. В данной статье представлены некоторые результаты исследования на примере кейса Казахстана и те изменения, которые необходимо реализовать для эффективной социальной адаптации воспитанников детских домов, их устойчивости в профессиональном выборе и дальнейшей интеграции в общество. Обобщенные исследования, проведенные в центре реабилитации «Дом Юношества», являются демонстрацией как эффективности осуществления социальных вмешательств, так и их способности производить улучшения в развитии детей в Казахстане. На примере «Жастар Үйі» – центра адаптации и поддержки выпускников социальных учреждений выявлены основные стратегии и предпочтения детей-сирот и детей без попечения родителей. По результатам экспертного интервью, 18,5% опрошенных нигде не работают, а 21% – являются временными наемными работниками, что в дальнейшем несет риск потери работы. Анализируя полученные данные, подготовлены рекомендации по модернизации и коррекции профессионально-ориентационной работы детских домов, включены предложения уполномоченным органам по повышению качества и эффективности проводимой работы в целях борьбы с безработицей среди выпускников детских домов.

Ключевые слова: дети-сироты, детские дома, безработица, интервенция, профессиональный выбор, Дом юношества.

Introduction

The state defines the concept of social interventions aimed at government bodies, administration, caregivers, guardians. Social interventions are an important component in the adaptation and integration of children being raised in orphanages. For them, social interventions (caregivers, friends and surrounding) are useful,

especially during periods of social transition (graduation, career choice etc.) if they exist and take part. But they can also act as constraints hindering the attainment of goals.

There are a large number of studies and approaches demonstrating the effectiveness/limitations of social intervention programs to improve skills or, conversely, to impose one's own experience without coercion. In communities under

severe economic stress, a decrease in the number of jobs in the professional labor market leads to the fact that graduates of orphanages are displaced by their peers from households. This is a picture that researchers most often meet in different regions, and especially in post-Soviet countries (Andrew Collins W., 2008).

According to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, as of the beginning of the fourth quarter of 2016, 29,666 children without parental care were registered in Kazakhstan, which is 5.4 per 1,000 children aged 0-17 years (National report, 2016). In Kazakhstan, the institution of relatives is highly developed, which affects the decrease in the number of children entering state guardianship institutions. In case of death, deprivation of rights or parental surrender of a child, the grandmother or grandfather or other close relatives take the child under guardianship. Thus, 7,231 children are currently being raised in orphanages in Kazakhstan.

The problems of unemployment among graduates of orphanages is associated with increased risk of crime and prostitution. On this issue, was cited statistics that «60% of boys enter prisons during the first year after the orphanage, 40% of girls go to the streets and become prostitutes (Omirezakov, 2014)». These indicators are not unique for Kazakhstan, for example in Zambia, researchers have proven that about one-third of prostitutes are orphans (UNICEF, 2005) and in several African countries, orphans are more vulnerable to homelessness and exploitative labor practices (UNAIDS / UNICEF / USAID 2004) (Jo Daugherty Bailey, 2012). This statistics shows that in orphanages the system of vocational training for orphans and children left without parental care requires careful processing. By the time of graduation from the orphanage the children need clearly know *where to study, where to work and where to live*. The last of these issues is currently being solved by the state. At the beginning of 2016, the number of children in need of housing in this category made 25,053, which is 84.5% of the total number of children left without parental care. 23,878 were put in the queue. In 2016, 1,486 children (6.2%) received housing, including 620 children from orphanages (Report of Children's status, 2016). On behalf of the state, the Kazakhstan Mortgage Company¹ gives the

youth of this category pre-emptive right to purchase housing (Kaidarova et al., 2016). Unlike previous years, in recent years the number of those who receive housing from the state has been increasing.

The state also takes all necessary measures to ensure that orphans and children left without parental care can receive higher or specialized education; there have been 7,779 educational deposits² opened within the state educational savings system for inmates of orphanages. Annually 1% of the total number of state educational grants (37,937 grants in 2017) (Mikheyev, 2017) is allocated to children of this category. The data show that Kazakhstan has a system for providing housing and education. However, there is no system for preparing for career choice and for further integration into working life. The state is trying in every possible way to support the system of employment of orphanage graduates. For example, according to the «Employment Road Map-2020» program, graduates of orphanages have privilege when applying for a job (Kaidarova et al., 2016). But the income from the jobs offered under this program is only slightly higher than the living wage in Kazakhstan³. Since the income is not sufficient, these jobs are less attractive. Orphaned children brought up outside the family find it difficult to build their own professional future, to be self-determined without having role models of professional self-determination of parents and having limited opportunities in socializing with representatives of various professional communities. In this regard, it is necessary to develop a mechanism for social work with orphans in an orphanage aimed at identifying professional inclinations, acquaintance with the types of specialties and professions, as well as social and psychological preparation of children for career choice. Support from the state and society is a positive predicate for improving the quality of life of children in orphanages (Yendork J. Salifu & Somhlaba, 2014). In order to get acquainted with the situation and in search for a solution to this problem, we conducted research in «House of Youth», where all of the three abovementioned problems of graduates of orphanages are partially and temporarily solved. Kazakhstan model «House of Youth» is a unique form of caring for older orphans, financed and controlled by the state. Such homes solve many problems of graduates, as losing

achieving of aims in social-housing economy sphere.

² Educational deposit is the cash deposit, which is provided by the State for orphans, for education after school graduating.

³ Subsistence wage in Kazakhstan is 87.92\$.

¹ Kazakhstan Mortgage Company's mission – state policy implementation in mortgage lending sphere as fiscal operator of mortgage lending secondary market, increasing of housing availability for population by providing of rental housing for wider population for solving of social-oriented targets and

their usual care and lifestyle, the former orphanage students often find themselves in difficult conditions (Gulfia et al., 2016). In «House of Youth» in the city of Almaty, 95 orphans and graduates of social institutions, from 16 to 23 years old, live and are being brought up. The older graduates (23-29 years old) are provided with one-room apartments (130 apartments) at «House of Youth».

In the course of the article, based on our observations and research in «House of Youth», we will analyze the situation in three directions:

1. In order to identify the effectiveness of ongoing work, describe the situation of vocational training for orphans in the conditions of the orphanage.

2. In order to identify the relationship of vocational training in orphanages with the further actions of orphaned children, obtain information about the experience of placement and current activities of graduates of orphanages.

3. Summarize the two directions stated above, to prepare a recommendation on vocational guidance for children so that they can formulate the knowledge, skills and abilities necessary for the right choice of a specialty and career path, being orphanage students.

Method

We collected data from multiple sources: survey and documentary data. We conducted an expert survey with the students of «House of Youth» from September 1, 2017 to October 15, 2017, where teenagers and young people who used to live in orphanages live and are brought up. Eighty of the 95 student of «House of Youth» participated in the survey (12 of them for various reasons were absent at the time of the survey, 3 refused to answer). The survey involved 46 male and 34 female respondents aged 16 to 22 years. Earlier, these children came to the orphanage at different ages (0 to 16 years), and they moved to «House of Youth» after graduating from orphanages (usually in 16-17 years).

The survey questionnaire contained 10 questions, 5 of which are aimed at describing the activities of orphanages, 3 questions on the definition of current activities and 2 questions for determining the desire and preferences in choosing a specialty and career. All responses were processed by the SPSS 21.0 computer program. 2 questions were asked in the form of a scaling method. The average interview lasted 25 minutes. The interview was conducted by the authors. The authors are independent researchers in the field of orphan protecting.

In addition, the analysis of additional information sources was conducted within the framework of the

above-mentioned method. Used documents can be divided into the following groups:

(a) Statistical collection and other information of statistical character. The main source of this information is publications on official web-sites.

Selection of articles related to keywords such as «youth», «orphanages», «unemployment», «career choice» was used;

(b) Official Documents, such as National Report «Youth of Kazakhstan – 2016», Report on Children's Status in the Republic of Kazakhstan by the Ministry of Education and Science of Kazakhstan;

(c) The investigation and scientific works database of the Institute of Education Sciences – The Education Resources Information Center (ERIC) was evaluated (Institute of Education Sciences – The Education Resources Information Center (ERIC) <http://eric.ed.gov/>).

Results

Assessment of vocational training in orphanages

Before assessing the current activities of young people, we wanted to analyze the relationship between their professional goals in childhood. Professional self-determination at its initial stages lays the foundations, determines the strategy for further professional formation and development of the individual. According to the results, only 54 (67.5%) respondents answered that their current activities have no connection with their dream in childhood, 26 (32.5%) of the respondents said their current activities are more or less related to their strategies in childhood. These results show that students in orphanages do not receive a clear idea of their future activities and do not develop purposefully. In order to specify our results, we can give an example of an empirical study of our colleagues from Russia who have obtained similar results: *Despite the fact that most inmates of orphanages and boarding schools have made their professional choice, ... 70% of them do not have certain professional plans and professional prospects, which is explained by the reduced activity of students of orphanages and boarding school in the process of professional self-determination, an unbiased position regarding their future, including professional one* (Povarenkov, Khaimina, 2015). Another reason for this problem is the fact that most of the orphanage children do not have a clear idea of the types of professions. We will discuss the level of awareness of professions of children after age 16 later, and now we would like to present data on children of an earlier age. In the course

of the survey, a question was asked to identify the professional goals of children in orphanages. The answers were diverse, we tried to group them together to get a general picture of the areas of professions, specialties and work activities. (The survey results were processed using the SPSS program).

By the field of activity, we divided the professions into 13 categories. Participants answered this open-ended question, and provided 95 different

answers. One group was equated with the answer «I do not know», in one group all indefinite professions (director, millionaire, bandit, astronaut, city akim, etc.) were collected. All the other answers were divided into the following areas: security (including military professions), transport, creative (including sports-related professions), economic, linguistic, agrarian (including industry), pedagogical, technical, medical, services, legal). The responses resulted as follows (see Table

Table 1 – Professional preference of orphans

What did you want to be when you were young? n= 80 (95)	Answers		Control Percentage
	N	Percentage	
Creative (art)	24	25.2	30
Service	15	15.8	19
Technical	11	11.5	13.5
Don't have clear idea	8	8.4	10
Legal	7	7.3	8.7
Pedagogical	6	6.3	7.5
Don't know	5	5.3	6.2
Economic	5	5.3	6.2
Linguistic	4	4.2	5
Security	4	4.2	5
Medical	3	3.2	3.9
Transport	2	2.25	2.5
Agriculture	1	1.05	1.25
TOTAL	95	100	118.75

As we see, the children have work strategies, most of them – 24 out of 95 answers (25.2%) – would like to be engaged in creativity. In this category we have included those who want to go in for sports, gymnastics, those who want to become an artist, actor, painter, singer, chess player, dancer and so on. We attribute this indicator to the fact that the majority of children in orphanages do not have direct contact with representatives of different professions, and their strategies come from those professions that are shown on TV and on the Internet. As it is known, if you turn on the TV or browse through social networks, it seems that the most fortunate, happy and popular are creative people, like artists, actors, singers, etc. As the studied children grow up, they do not find themselves in the desired field, and this may well affect the negligence of choosing a profession. On the one hand, vocational guidance activities, for example, concerts dedicated to the

holidays, meetings, master classes on drawing and art therapy workshops, as well as various creative competitions can affect this. The very fact that children have specific goals and desires requires a lot of work to be done to withstand risks, and use the same goals to strengthen certain skills and abilities.

The second category is young people who would like to see themselves in the service sector (15,8%). In the sub-group of services, we have included answers such as: cook, hairdresser, clothes designer, administrator in a cafe, in shops, tourist guide, entrepreneur (including those who want to do business), sales consultant, pizza delivery man, manicurist, etc. These children are likely to find the desired job, because higher education in these professions is much more accessible, some of them do not require higher education at all (Miryukova & Sokolova, 2015). This can be called the result of vocational training in orphanages, because in

the orphanages of Kazakhstan, in most cases, the vocational orientation is aimed at teaching cookery, sewing, and hairdresser's art. While visiting excursions and summer camps can give birth to a desire to become a tourist guide in the child.

It is worth noting that 11,5% of respondents prefer to engage in technical professions. Such experts are not only able to find work, but our Republic needs such personnel. *«The most in-demand today are builders, specialists in the field of transport, technological machinery and equipment, as well as machine builders. They are followed by metallurgists, power engineers, workers in the field of oil and gas, computers, radio engineering, electronics and telecommunications, as well as technology and design of light industry products. Then there are experts in the field of mining, automation and management, instrumentation and heat power engineering.»* – the official body of the Government of Kazakhstan reports (yk-news.kz, 2016). Thanks to these children, we can get the opportunity to replenish the shortage of the necessary staff, while providing them with stable and

in-demand work. We need to motivate children with such desires. They require an individual approach. In addition, for these specialties a decent number of grants are allocated. A graduate, taking into account his quota, has a great chance to get a grant and to receive a scholarship, and he can use the educational fund for further development.

Of the participants of our survey, 7.3% would like to receive a legal education. Legal and economic education is a trend in all developing countries. However, the labor market for lawyers is full of specialists, and therefore, very competitive. 13.7% of the total response indicated that they do not know (5.3%) or have a vague idea of their future profession (8.7%). What attracted our attention is that it was these 13.7% (highlighted in green) answer the question «Assess the level of vocational training of the orphanage where you lived before graduation?» with an average of 3.2 points using the scaling method. The other children gave higher scores (see figure 1). $n = 80$ (80) (All answers); $n = 15$ (15) (participants who do not know and have a vague idea of their future profession)

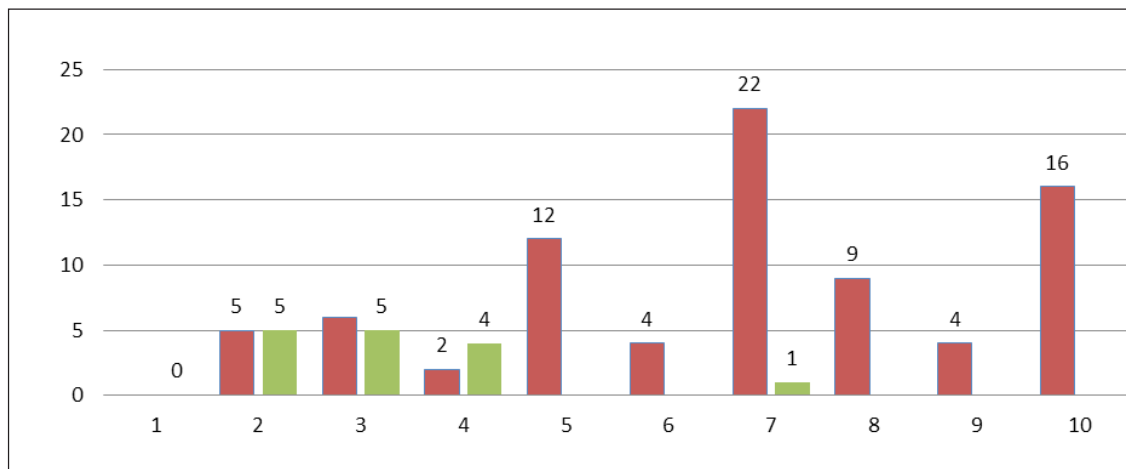

Figure 1 – Assessment of vocational training in orphanages by the graduates

As we can see, the level of satisfaction of graduates with the career guidance from orphanages averages 6.8 ($n=80$) out of 10. Next we tried to identify the main types and content of career guidance work that was conducted in the orphanage. Usually, orphanages train children to become a seamstress, a builder, a mechanic, a flower-grower, a typist, a plasterer, a furrier, a shoemaker, a specialist in artistic woodworking, a cook, a master of embroidery and knitting (Shipitsina, 2011). We can see that such a variant of training is

useful for only 1/3 of students. We agree with the opinion of our colleague from Russia who claims that the structure of the components of professional self-determination of children who are brought up in orphanages and boarding schools is tightly organized, there are many links between individual components of professional self-determination (Gordievskaya & Starobina, 2009). Children who were brought up in the family did not find such hard and strong links (Khaimina, 2006). A high degree of integration of the structure in the literature is

called a negative factor, since this indicator testifies to the inflexibility, rigidity of the entire process. This process does not take into account individual characteristics, but makes them take up the proposed professions.

The algorithm of career guidance work through the eyes of graduates looked as follows (table 2) We received 108 answers to the question. The question was open-ended. Each student gave more than one answer, but some did not give any:

Table 2 – Activities affecting the choice of profession

Were there any activities conducted that influenced your choice of profession? N = (80) 108	Girls		Boys	
	n=(34) 55	%	n= (46) 53	%
There were master classes and workshops	12	21.8	14	27.4
There were meetings, conversations	8	14.2	8	14.9
There were job fairs and education expos	5	9.1	7	13.3
Attended businesses and factories, shops along with the orphanage staff	5	9.1	9	16
Carried out household tasks (cleaning the house, attending community cleanup days, working in the kitchen, etc.)	18	33.6	8	14.9
I do not know (or I do not remember)	7	12.2	7	13.5
TOTAL	55	100	53	100

Among the girls, most claim that the choice of the profession was influenced by the fact that they were taught to do their housework at the orphanage. But it cannot be said that through fulfilling these duties, they obtained a desire to become a cook or a maid, it is more about mastering certain skills and abilities, which led to the fact that they could treat this or that craft as a job, or as a source of income. One of the questions we asked concerned the current activities of these young people. 56% of all respondents are still receiving education, 26% work or earn extra money in one place or another, 18% refused to give information about their activities. We decided to compare the answers to this question with the answers to the previous one. About half (46.8%) of the total number of responding girls (n=34) work and study in the service sector, in particular as chefs, waitresses, technologists, cleaning ladies, hairdressers, manicure masters, etc. This fact once again proves our position that children need more than education on theories, they need to learn practical skills to promote their integration into labor activity.

And the boys are most influenced by master classes, workshops, training. Taking this into account, we propose to expand and diversify the techniques of this method. Such methods require more participation from the community. The orphanage can use the help of volunteers and public organizations to improve this method. In

connection with this goal, it would be effective to attract entrepreneurs, activists, generally successful persons who could give the children plenty of information and leave a good impression.

There are other methods of vocational training for orphans in the orphanages of Kazakhstan. We previously wrote that «The journalists staged a big scandal noting that the children of the orphanage at night bake bread, and in the daytime they sell at large bazaars». During the conversation Amina Adzhibekova (director of the orphanage «Perzent») said that the children do it with pleasure, that in her orphanage all children love to work, and they practically do not have free time. Respectively, none of the students of this orphanage until today has acted as an actor of social conflicts. All of them find jobs and housing. We believe that they are more inclined to work, and for this reason they quickly adapt to work activity. Our respondents were also asked about additional tasks that could cause a strain on children. When asked «Did you or your friends (or roommates) have to do heavy physical work in the orphanage?», 76% of the respondents confirmed that they did not perform heavy physical work. 24% said they were subjected to such work. But when we clarified the form of this «hard work» they confined themselves only to the work of household level (cleaning in the room, duty in the dining hall, etc.). These answers lead to the conclusion that in the conditions of state orphanages, children are

less exposed to physical exertion in the course of labor education only by performing daily household classes.

Labor trajectories of graduates of orphanages

When talking to the respondents, we identified the areas of work where they had to work after graduating from the orphanage. As mentioned earlier, only 26% (n=80) of our children found a job. This is 21 respondents. Full listing of their answers is as follows: *a P.E. teacher, a janitor in the orphanage № 1, a worker in a cola and lemonade production shop, «Mega» shopping mall, a barman, a chef, a furniture maker, an internet club, a racetrack, a cinema, «Aksai Nan» (Bread Factory), a singer in a cafe, a cafeteria, in «Alma-Arasan» (restaurant) as a waiter, in «March 8» (cafe) as a kitchen worker.* As we can see, the trajectories of graduates are different. Career guidance should cover different motives, presenting a huge choice to children, so that they move purposefully. Since almost all of the listed professions are unstable, this also causes a certain threat. They are less promising and sooner or later a person will give up this job. However, our opinion contradicts the opinion and conclusions of our foreign colleagues who, according to the results of the survey, received data that 92% of orphans have worked at the place for more than 5 years, and 68.8% for more than 10 years. (J.E. Bettmann et al., 2015) It is necessary for the child to receive a higher education, they have the opportunity and strength for this. This year, out of 130 children who took UNT¹, 107 passed the threshold level (50 points) (Press service of the mayor of the city of Shymkent, 2017). 492 orphans participated in the competition for the award of educational grants (Uranyakayeva, 2017). This means that they at least have a chance to receive a grant in specialties with a low passing grade: *chemical technology of inorganic substances – 50 points, chemical technology of organic substances – 50 points, technology of woodworking and wood products – 50 points, technology of processing materials under pressure – 50 points* (Press service of the mayor of Shymkent, 2017). Plus, despite the fact that for children of this category, college education is free of charge, each year different universities allocate additional targeted grants that are provided specifically to children from orphanages. For example, in 2017 in South-Kazakhstan region 95 secondary school graduates,

namely orphans and children left without parental care, were sent to higher education institutions for free education. Initially, children of this category were provided with 103 grants. But 8 of the grants were not assimilated. In the orphanages during taking the UNT and the CTA², and when applying to the university, it is necessary for the government to allocate the personnel who handle the situation, and also can analyze and assess the possibility of obtaining a grant. Career counselors contribute to that learning process by helping their clients engage in an active lifestyle to generate unexpected events, to remain alert to new opportunities, and to capitalize on the opportunities they find.

A similar solution is offered by Krumboltz (Krumboltz, 2009), who states that consultants encourage clients to actively participate in the lifestyle formation, to generate unexpected events, and be able to effectively use their opportunities and benefit from the opportunities they find.

But this opinion does not disprove the correctness of children's choice of specialties with high scores. It is necessary to give the most successful children an opportunity to study in the leading universities of the country, in prestigious faculties. In the course of our survey, we asked our respondents «Name 5 professions that you consider the most promising today.» The answers were as follows (see Table 3) *(We asked to name 5 professions. In the final result of the questionnaire we received 283 answers. The question was open-ended. Each student could name more than five answers, but some gave less than 5 answers. And some did not name any answer).*

Among the answers were often encountered such professions as a civil servant, programmer, psychologist, architect and designer. As we can see a lot of these professions are in fact the most popular specialties in Kazakhstan. *Obtaining a grant will be the most difficult in specialties with high passing grades, among which a considerable number is occupied by medical specialties, such as public health – 129 points, pharmaceuticals – 130, dentistry – 131, pediatrics – 126, general medicine – 128. This category also includes training in the areas: information security systems – 125 points, logistics – 128, state audit – 126, international relations – 126, global economics – 125, finance – 124 points (ratel.kz, 2017).* Graduates of orphanages in Kazakhstan clearly understand that high-quality higher education

¹ UNT- Unified national testing, which is taken after school and serves as an entrance exam. The total score is 140 points, the minimum entry point depends on the specialty, to participate in the grant competition, you must score at least 50 points.

² Comprehensive testing of entrants is an entrance exam for graduates of schools of past years and graduates of technical and vocational education institutions. Total number of questions – 120

is a guarantee of highly profitable labor activity. Therefore, the state should motivate the most hardworking and successful in their studies, giving them a chance to receive a grant in any university,

and in any faculty. And this privilege should be propagated in all orphanages. These children should be given a double opportunity to get a job, motivating employers with support from the state.

Table 3 – Top 5 promising professions through the eyes of the students of «House of Youth»

Could you name 5 most promising professions? n = (80) 283		Answers		Control Percentage
		N	Percentage	
1	Economist, accountant, bank official, financier, manager, auditor, marketing consultant	56	19.8	70
2	Lawyer, customs officer	37	13	46.25
3	Singer, actor, dancer	29	10.2	36.25
4	Businessman (including administrator, sales manager)	21	7.4	26.25
5	Doctor, dentist	16	5.6	20
99	All other answers	124	43.8	155
TOTAL		283	100	353.75

Discussion

We have tried to describe the professional preparation of orphanages, by interviewing graduates who have already found their place in society (a student of a higher or vocational education institution, a working adult). Ideally, the result of vocational guidance should be the emergence of the child's professional interest, professional self-determination, adaptation to the chosen profession, the acquisition of knowledge, skills and abilities in the profession; solving social and financial problems through participation in children's production activities; the choice of an educational institution for the continuation of professional education (Baiborodova, Serebrennikov & Chernyavskaya, 2010). At the same time, we must take into account the fact that outside the family the development of the child goes along a special path with the formation of specific personality traits that manifest in special emotional complexes (insecurity, impulsiveness, low empathy, etc.) (Shulga & Tatarenko, 2013). For these reasons, social and pedagogical work should be conducted in accordance with their social and psychological characteristics. Raising a child in an orphanage leads to a low self-esteem, increased aggressiveness, which leads to the fact that he cannot find a common language with others. This negatively affects socialization. Being a student of an orphanage, he has a «dependent» syndrome, this is reflected not only in his everyday life, but also in

making vital decisions (White, 2012). When deciding on the choice of a profession in the current social, economic and cultural context, the future specialist should be adequately informed about how it will be used later in life (Tang, Fouad & Smith). Most authors who consider the professional development of personality argue that the most effective way of preparing for a professional life is labor education. For example, Bandura writes that four factors affect the professional development of a person: imitation (verbal persuasion), learning, accomplishment of a task and genetic inclination. Of the four, the accomplishment of the task, that is, the actual trial of the problem is the most powerful influencing factor (Bandura, 1986). Thus, social and pedagogical work in the conditions of the orphanage is the basis for the child's further professional development.

In Kazakhstan, the issue of professional and labor training of these children is acute, so that in the future they can find stable work so that they can financially sustain themselves. According to domestic authors, 95% of crimes among young people in Kazakhstan is committed by the unemployed (Altynbekov, 2015). The problem of professional unpreparedness entails huge risks, which can have a negative impact on the society (Shaukenova Z.K.; Nissanbayev A.N.; Abdiraiymova G.S., 2015).

Both in Kazakhstan and abroad in the field of pedagogical and educational practice when working with orphans, a wide range of interventions is used. These include active teaching methods; trainings of

self-confidence, creativity, development of various abilities, skills, thinking, memory, attention; training of communication skills; individual counseling of children and adolescents on psychological problems; psychological support of the educational process; group work with children, focused on improving the psychological climate among children, addressing intra-group or inter-group conflict situations, and processing age-specific psychological problems, etc. And when choosing a profession and work trajectory, step-by-step strategies are used, aimed at identifying the basic skills and abilities of the child. M. Richmond, when structuring the strategy of intervention in the practice of social work, derives the main stages: 1) obtaining information; 2) diagnosis (state of social deviation); 3) forecast (prospect of improvement); 4) treatment (rendering of assistance to the client) (Richmond, 1922). In modern science, a large number of techniques and principles of intervention have been developed in order to improve the specific needs of a particular group (Butcher, Stelmachers & Maudal, 1983). Jolene Metcalf, in her work, deals with the problem of intervention with certain groups, putting forward therapeutic methods in the practice of social work (Metcalf J, 2013). In the theory of intervention in the work with children, the authors singled out the intervention aimed at the health and everyday life of children and youth as one of the most important techniques (Guoa,b, Xiaoshan Zeng b,c, Qiaoyu Zhuang a Yubin Zheng b,d, Shenren Chena, 2015). In social work, direct and indirect mechanisms of intervention are identified. The direct path of intervention implies a rational-educational component, through which intervention is conducted via training, and the indirect form – through motivation (Goffman, 1963). Social intervention can help to expand participation in groups, create new connections between people by acquiring social skills, improve social support among friends, which greatly improves the ability of the individual to adapt to the working environment (Emma & Spencer, 2017).

Investigating the practice of social work with young people who need social support, the researchers found that obtaining higher education and employment are indicators of effective intervention in combating unemployment among young people (Salter, Foley, Teasell, 2010). Ajzen believes that an important point in conducting an intervention is carrying out work to change the person's behavior: his values and perceptions. Behavioral intervention consists of several determinants: attitudes, subjective norms and the perception of behavioral

control. Changes in these factors lead to changes in behavioral intentions (Ajzen, 2006). Thus, we came to the conclusion that a variety of methods of intervention can positively affect the structure of the behavioral qualities of the individual, which can be used to prevent and combat unemployment among youth from orphanages.

Vocational orientation work in orphanages

If we talk about the professional strategies of the students of «House of Youth», we found out that 25% of the students of the orphanage wanted to be engaged in creative activity. We associate this indicator with the wrong organization of leisure in the orphanage. This decision could be influenced by their impression from the TV, social networks and the Internet, where the success and popularity of people from the creative sphere is demonstrated. We believe that when such children grow up, they do not find themselves in the desired field, and approach rashly to the choice of profession. Children who want to see themselves in the sphere of services and technical professions (26.25%) have a great chance to enter higher education institutions and get stable jobs. In Kazakhstan, there is an acute shortage of personnel in the technical professions, teaching these children technical skills, we can not only prevent unemployment, but also to fill a number of missing staff at their expense.

In the orphanages of Kazakhstan, various kinds of career guidance work are conducted. But the theoretical approach in career guidance is not effective. 33.6% of girls claim that the main factors in choosing a specialty were the skills acquired in the performance of daily tasks (like cleaning the room and watch in the dining room). We have come to the conclusion that, in contrast to the educational hours and master classes conducted, integrated models of vocational guidance are more effective. At the same time, we cited the examples from the family orphanage, where children work and earn money from an early age, mastering the skills of earning money. In the future, unlike graduates of state orphanages, they find stable jobs. Thus, we came to the conclusion that intervention career guidance should first of all be aimed at the introduction of labor skills.

Conclusion

The state has taken all necessary measures to provide higher and specialized education for children from orphanages: in colleges, education is free; each child is given money for education; 1% of the total educational grants (about 375) are allocated

to children of this category; additional targeted grants are provided. However, not all of them receive higher education, or do not finish school. In this regard, we propose to the government:

First, during taking the UNT and the CTA, and when applying to the university, to allocate the personnel who handle the situation, and also can analyze and assess the possibility of obtaining a grant;

Second, to motivate employers who will provide children from the orphanage with work, in the form of tax exemptions, as well as state support. The same employers should be a guarantee that the graduate will not be unemployed after graduating from university or college;

Third, to allocate targeted grants for children from an orphanage with high studies ratings with the right to choose a university and a speciality.

References

- Ajzen, I. (2006). Behavioral Interventions Based on the Theory of Planned Behavior. Retrieved from: <https://people.umass.edu/ajzen/pdf/tpb.intervention.pdf>
- Altynbekov A.B. (2015). *Almaty (Kazakhstan) Youth's Work Values: Sociological Analysis of the Structure and Content*. Asian Social Science; Vol. 11, No. 14; 46 p.
- Baiborodova L. V. & Serebrennikov L.N., Chernyavskaya A. P. (2010). Occupational guidance and self-determination of orphaned children Foundation "Viktoria" M. 118 p.
- Bailey J. D. (2012). *Orphan Care: A Comparative View*. Kumarian Press UHD, Houston, US 197 p.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bettmann J.E. et al. (2015). Orphanage caregivers' perceptions of children's emotional needs. *Children and Youth Services Review* 49 71–79 78 p.
- Butcher, J.N., Stelmachers, A.T. & Maudal, G.T., 1983. (Crisis Intervention and Emergency Psychotherapy), in I.D. WEINER (ed.), *Clinical Methods in Psychology*, (2nd ed.), John Wiley & Sons, New York.
- Komitet po oxrane prav detei (2016). *Doclad o polozhaenii detei v respublike Kazakhstan*. [Committee for the Protection of Children's Rights (2016). Report on Children's Status in the Republic of Kazakhstan.] 293 p. (in Russian)
- Emma N. Spencer M. (2017). Social interventions: An effective approach to reduce adult depression?/ *Journal of Affective Disorders* 132 p. Volume 218, 15 August, pp. 131-152.
- Gulfiia G. Parfilova & Roza A. Valeeva (2016). Study of Orphanage Children's Value Orientations IEJME – Mathematics Education. Vol. 11, № 4, pp. 747-753
- Gordievskaya E.O. & Starobina E.M. (2009). Professional choice in the process of professional self-determination of orphan children, 17p.
- Guoa, b, Xiaoshan Zeng b, c, Qiaoyu Zhuang a Yubin Zheng b, d, Shenren Chena, (2015). Intervention of childhood and adolescents obesity in Shantou city Haiting Obesity research and Clinical practice 9, pp. 357-364
- Kaidarova A.S. i dr. (2016). *Nacionalnii doclad «Molodezh Kazakstana - 2016»*. [Kaidarova A.S. et al (2016). National Report «Youth of Kazakhstan - 2016»] 87 p. (in Russian)
- Kaidarova A.S. i dr. (2016). *Nacionalnii doclad «Molodezh Kazakstana - 2016»*. [Kaidarova A.S. et al (2016). National Report «Youth of Kazakhstan - 2016»] 83 p. (in Russian)
- Katherine S., Norine F., Robert T. (2010). *International Journal of Nursing Studies* Social support interventions and mood status post stroke: A review 47, pp. 616–625
- Khaimina, A.G. (2006) Professional self-determination of students of orphanages and boarding schools Candidate of Psychological Sciences of the Russian Federation. Yaroslavl
- Khoo E. et al. (2015). *Children and Youth Services Review* 59, pp. 1–9 7
- Krumboltz J. (2009). The Happenstance Learning Theory. *Journal of Career Assessment*. Vol. 17 N.2 152 p.
- Metcalf J., (2013). *Hospice Social Work Methods and Interventions for Terminally Ill Patients Experiencing Anticipatory Grief* St. Catherine University. 15p.
- Mikheyev P. (2017). The number of educational grants in Kazakhstan has increased Retrieved from https://liter.kz/en/news/show/35562kolichestvo_obrazovatelnyh_grantov_v_kazahstane_uvelicheno 10.08. 2017
- Ministerstvo Obrazovaniya i nauki PK (2016). *Doclad o polozhenii detei v Respublike Kazakhstan*. Astana MON RK. Komitet po oxrane prav detei. [Ministry of Education and Science of Kazakhstan (2016). Report on Children's Status in the Republic of Kazakhstan. Astana MES RK, Committee for the Protection of Children's Rights] 35 p.
- Miryukova M. A. & Sokolova V.F. (2009). Career guidance of children left without parental care as a form of ensuring their social safety The new science: a theoretical and practical view. Publishing: Limited Liability Company "Agency for International Research" (Ufa) ISSN: 2412-9720, 117 p.
- Omirezakov T.. (2014). Tursunbek Omurzakov predlagaet zakrit vse detskie doma I Kazakstane. [Tursunbek Omurzakov suggests closing all orphanages in Kazakhstan.] Retrieved from <http://old.tv7.kz/ru/news/show/12226> (in Russian)
- Povarenkov Y.P. & Khaimina A.G. (2012). Professional self-determination of students of orphanages and boarding schools. *Bulletin of YSPU* Vol.14

- Press-sluzhba akima Yuzhno Kazakkstanskoi oblasti (2017). Vuzy v YKO videlili 95 grantov dlya abutirentov iz detskix domov . [The universities of South Kazakhstan have allocated 95 grants for entrants from orphanages.] Retrieved from <https://otyrar.kz/2017/07/vuzy-yuko-vydelili-95-grantov-dlya-abiturientov-iz-detskix-domov/> (in Russian)
- Press-sluzhba akima Yuzhno Kazakkstanskoi oblasti (2017). Nazvany specialnosti s vysokimi prokhdnimi ballamiv vuzax PK. [Press service of the mayor of the Shymkent city (2017). Specialties with high and low passing grades are defined]. Retrieved from <https://otyrar.kz/2017/08/opredeleny-specialnosti-s-vysokimi-i-nizkimi-prokhdnymi-ballami/> (in Russian)
- Richmond, Mary Ellen. What is social case work? An introductory description. – New York, Russell Sage Foundation, 1922. – 268 p.
- Shipitsina L. M. (2015). Psychology of orphaned children. Publishing house of St. Petersburg University 259 p.
- Shulga T. I.& Tatarenko D. D. (2014). Psychological characteristics of orphans who do not have socialization experience in the family. Electronic journal “Psychological Science and Education” Retrieved from www.psyedu.ru
- Shaukenova, Z. K.; Nissanbayev, A. N.; Abdiraïymova, G. S. (2014) . The reality of Kazakh society: sociological project / Sotsiologicheskie issledovaniya, (8), pp. 30-37.
- Tang, M., Fouad, N.A., & Smith, P.L. (1999). Asian Americans’ career choices: A path model to examine factors influencing their choices. *Journal of Vocational Behavior*, 54, pp. 142–157.
- Urakayeva Zh. (2017) The list of holders of educational grants for education in universities of Kazakhstan is published <https://www.zakon.kz/4810615-kto-poluchil-grant-na-obuchenie-v.html>
- White P. (2012) Education and carier choice. New Model of decision making / 102 p.
- W. Andrew Collins. (2008) The effects of early social-emotional and relationship experience on the development of young orphanage children. Monographs of the society for research in child development. Serial No. 291, Vol. 73, No. 3,
- Yendork J. Salifu & N.Z. Somhlaba (2014) Stress coping and quality of life: An exploratory study of the psychological well-being of Ghanian orphans placed in orphanages / *Children and Youth Services Review* 46 (2014), pp. 28–37
- yk-news.kz (2016) Kakie specialnosti budut naibolee vostrebovannimi v blizhaishee vranya. [Which professions will be the most in-demand in the near future]. Retrieved from <http://yk-news.kz/news/> (in Russian)

Литература

- Ajzen, I. (2006). Behavioral Interventions Based on the Theory of Planned Behavior. Retrieved from: <https://people.umass.edu/aizen/pdf/tpb.intervention.pdf>
- Altynbekov A.B. (2015). Almaty (Kazakhstan) Youth’s Work Values: Sociological Analysis of the Structure and Content. *Asian Social Science*; Vol. 11, No. 14; 46p.
- Baiborodova L. V.& Serebrennikov L.N. , Chernyavskaya A. P. (2010). Occupational guidance and self-determination of orphaned children Foundation “Viktoria” M. 118 p.
- Bailey J. D. (2012). Orphan Care: A Comparative View . Kumarian Press UHD, Houston, US 197 p.
- Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bettmann J.E. et al. (2015). Orphanage caregivers’ perceptions of children’s emotional needs. *Children and Youth Services Review* 49 71–79 78 p.
- Butcher, J.N., Stelmachers, A.T. & Maudal, G.T., 1983. (Crisis Intervention and Emergency Psychotherapy), in I.D. WEINER (ed.), *Clinical Methods in Psychology*, (2nd ed.), John Wiley & Sons, New York.
- Комитет по охране прав детей (2016). Доклад о положении детей в Республике Казахстан. 293 стр.
- Emma N. Spencer M. (2017). Social interventions: An effective approach to reduce adult depression?/ *Journal of Affective Disorders* 132 p. Volume 218, 15 August, Pages 131-152.
- Gulfia G. Parfilova & Roza A. Valeeva (2016). Study of Orphanage Children’s Value Orientations IEJME – Mathematics Education. Vol. 11, № 4, 747-753p.
- Gordievskaya E.O. & Starobina E.M. (2009) .Professional choice in the process of professional self-determination of orphan children P.17.
- Guoa,b, Xiaoshan Zeng b,c, Qiaoyu Zhuang a Yubin Zheng b,d, Shenren Chena, (2015). Intervention of childhood and adolescents obesity in Shantou city Haiting Obesity research and Clinical practice 9, 357-364
- Қайдарова А.С. и др. (2016). Национальный доклад «Молодежь Казахстана - 2016».- 87стр.
- Қайдарова А.С. и др. (2016). Национальный доклад «Молодежь Казахстана - 2016».- 83 стр.
- Katherine S., Norine F. , Robert T. (2010) . *International Journal of Nursing Studies* Social support interventions and mood status post stroke: A review 47, pp. 616–625
- Khaimina, A.G. (2006) Professional self-determination of students of orphanages and boarding schools Candidate of Psychological Sciences of the Russian Federation. Yaroslavl
- Khoo E. et al. (2015) . *Children and Youth Services Review* 59, pp 1–9 7.
- Krumboltz J. (2009). The Happenstance Learning Theory. *Journal of Career Assessment*. Vol. 17 N.2 152 p.
- Metcalfe J., (2013). *Hospice Social Work Methods and Interventions for Terminally Ill Patients Experiencing Anticipatory Grief* St. Catherine University. 15p.
- Mikheyev P. (2017). The number of educational grants in Kazakhstan has increased Retrieved from https://liter.kz/en/news/show/35562kolichestvo_obrazovatelnyh_grantov_v_kazahstane_uvelicheno_10.08.2017
- Министерство Образования и науки РК (2016). Доклад о положении детей в Республике Казахстан. Астана МОН РК, Комитет по охране прав детей , 35 стр.

Miryukova M. A & Sokolova V.F. (2009). Career guidance of children left without parental care as a form of ensuring their social safety The new science: a theoretical and practical view. Publishing: Limited Liability Company “Agency for International Research” (Ufa) ISSN: 2412-9720, 117 p.

Омирзаков Т. (2014). Турсынбек Омирзаков предлагает закрыть все детские дома в Казахстане. <http://old.tv7.kz/ru/news/show/12226>

Povarenkov Y.P.& Khaimina A.G. (2012). Professional self-determination of students of orphanages and boarding schools. Bulletin of YSPU Vol.14

Пресс- служба акима Южно Казахстанкой области (2017). Вузы ЮКО выделили 95 грантов для абитуриентов из детских домов. Источник <https://otygar.kz/2017/07/vuzy-yuko-vydilili-95-grantov-dlya-abiturientov-iz-detskix-domov/>

Пресс- служба акима Южно Казахстанкой области (2017). Названы специальности с высокими и низкими проходными баллами в вузах РК. Источник: <https://otygar.kz/2017/08/opredeleny-specialnosti-s-vysokimi-i-nizkimi-prohodnymi-ballami/>

Richmond, Mary Ellen. What is social case work? An introductory description. – New York, Russell Sage Foundation, 1922. – 268 p.

Shipitsina L. M. (2015). Psychology of orphaned children. Publishing house of St. Petersburg University 259 p.

Shulga T. I.& Tatarenko D. D. (2014). Psychological characteristics of orphans who do not have socialization experience in the family. Electronic journal “Psychological Science and Education” Retrieved from www.psyedu.ru

Shaukenova, Z. K.; Nissanbayev, A. N.; Abdiraimova, G. S. (2014) . The reality of Kazakh society: sociological project / Sotsiologicheskie issledovaniya, (8), pp. 30-37.

Tang, M., Fouad, N.A., & Smith, P.L. (1999). Asian Americans’ career choices: A path model to examine factors influencing their choices. Journal of Vocational Behavior, 54, pp. 142–157.

Urakbayeva Zh. (2017) The list of holders of educational grants for education in universities of Kazakhstan is published <https://www.zakon.kz/4810615-kto-poluchil-grant-na-obuchenie-v.html>

White P. (2012) Education and carier choice. New Model of decision making / 102 p.

W. Andrew Collins. (2008) The effects of early social-emotional and relationship experience on the development of young orphanage children. Monographs of the society for research in child development. Serial No. 291, Vol. 73, No. 3,

Yendork J.Salifu & N.Z. Somhlaba (2014) Stress coping and quality of life: An exploratory study of the psychological well-being of Ghanian orphans placed in orphanages / Children and Youth Services Review 46 (2014), pp. 28–37.

yk-news.kz (2016) Какие профессии будут наиболее востребованными в ближайшее время <http://yk-news.kz/news/>

Садырова М.С.¹, Сарыбаева А.Б.²

¹социол. ғ.д., әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры,
e-mail: msadyrova58@gmail.com

²«Әлеуметтану» мамандығының магистранты, e-mail: sarybaev09@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҮШТІЛДІЛІК САЯСАТЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ**

Мақалада Қазақстандағы «үш тұғырлы тіл» саясатының әлеуметтік маңызы қарастырылады. Бүгінгі таңда егеменді ел болып, тәуелсіз мемлекет болып әлемге жар салып жатқан дүбірлі кезеңде қазақ ұлтының жанына сүйеу, рухына тіреу болатын басты мәселенің бірі осы – тіл мәселесі. Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең қажеттілік. Үштұғырлы тіл біздің өмірлік сұранысымыздан туындаған қажеттілік болып отыр. Қай заманда болсын, көп тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өздерінің коммуникациялық және интеграциялық мүмкіндіктерін дамытып отырған. Жалпы бүгінгі Еуропада да көп тілді меңгерушілік жалпыға ортақ норма болып саналады. «Үш тұғырлы тіл» мәселесі – Қазақстан үшін өзекті, өйткені жаһандандыру және киберкеңістікке шыққан заман тілдерді білуді талап етеді. Білім мен ғылымның, экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгідей жаһандану кезеңінде Елбасы көрегендік танытып, алдымызға үш тілді білу қажеттігін қойып отыр. Әсіресе жастар алдында бірнеше тіл білу міндеті тұр. Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық, экономикаға ойдағыдай, кірігу тілі деп Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев атап өткені көрсетіледі.

Түйін сөздер: үш тұғырлы тіл, Елбасы, Қазақстан халқы, қазақ тілі, мемлекеттік тіл, ұлтаралық қатынас.

Sadyrova M.S.¹, Sarybaeva A.B.²

¹D.Sociol., Professor of the Department of Sociology and Social Work, e-mail: msadyrova58@gmail.com

²Master Student of «Sociology» specialty, e-mail: sarybaev09@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Sociological characteristics trilingual policy in Kazakhstan

The article examines the social significance of the policy of the «trilingual language» in Kazakhstan. One of the main issues that today is a sovereign state and the support of the Kazakh nation during the proclamation of independence for the world is the language problem. Multilingual education is the most demanding in the world today, allowing the younger generation to freely explore the world of knowledge, to learn the secrets of world science and demonstrate their abilities. A trilingual language is a need for our vital needs. In any case, multilingual countries and peoples have developed their capacities in the field of communication and integration. In general, today's multilingualism is a common norm in Europe. The problem of the «trilingual language» is relevant for Kazakhstan, because it requires knowledge of modern languages of globalization and cyberspace. Today taking a step in the pore of globalization of development of education and science, economy, business, politics, general rivalry Head of the state in the Messages to the people of Kazakhstan underlines the necessity of knowledge of three languages, as requirement of time. Especially young people are under an obligation to know a few languages. People of Kazakhstan must be knowable in the whole world, as people highly educated, talking on three languages, Kazakh is an official language, Russian is a language of international communication and English is a language of international relation.

Key words: trilingualism, head of the state, people of Kazakhstan, the Kazakh language, state language, international relations.

Садырова М.С.¹, Сарыбаева А.Б.²

¹д.социол.н., профессор кафедры социологии и социальной работы, e-mail: msadyrova58@gmail.com

²магистрант специальности «Социология», e-mail: sarybaev09@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Социологическая характеристика политики трехязычия в Казахстане

В статье рассматривается социальная значимость политики «трехязычного языка» в Казахстане. Один из основных вопросов, которые сегодня являются поддержкой казахской нации во время провозглашения независимости миру, – проблема языка. Многоязычное образование является самым требовательным сегодня в мире, позволяя молодому поколению свободно исследовать мир знаний, изучать секреты мировой науки и демонстрировать свои способности. Трехязычный язык – это потребность в наших жизненных потребностях. В любом случае многоязычные страны и народы развили свои возможности в области коммуникации и интеграции. В целом, сегодняшнее многоязычие является общей нормой в Европе.

Проблема «трехязычного языка» наиболее актуальна для Казахстана, потому что требует знания современных языков глобализации и киберпространства. В период глобализации развития образования и науки, экономики, бизнеса, политики, общего соперничества Глава государства в своих Посланиях народу Казахстана подчеркивает необходимость знания трех языков как требование времени, в особенности молодежь обязана знать несколько языков. Народ Казахстана должен быть узнаваемым во всем мире как народ высокообразованный, говорящий на трех языках: казахский язык – государственный язык, русский язык – язык межнационального общения и английский – язык международного отношения.

Ключевые слова: трехязычие, Глава государства, народ Казахстана, казахский язык, государственный язык, международные отношения.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы территориясында тұратын халықтардың жалпы адамзаттық құндылықтарын сақтау мемлекетіміздің қазіргі кезеңдегі саясаты. Мемлекетіміздің әлемдік интеграцияға енуі тілдердің этностық дамуына әлеуметтік, моральдық, психологиялық жағдайлар туғызады, халықтар арасындағы мәдени, қоғамдық қатынастарды реттейді. Қазақстанның Мемлекеттік даму бағдарламасы шеңберінде жүзеге асып жатқан қазақстандық білім беру саясатының жалпы әлемдік трендтер жүйесінде жүзеге асырылып жатқандығын көрсетеді. Білім саласындағы реформалар Қазақстан жастарының алдында жаңа мүмкіндіктер мен перспективалар ашады. Қазақстандық үштілділік саясаты қазақстандық қоғамның уақыт талабына сай сұраныстарына жаһандану талаптарына жауап бере отырып, ашық демографиялық қоғам құру үшін қажетті алғы шарт бола отырып әлемдік қауымдастыққа интеграциялану үдірісіне елеулі ықпал етеді. Өркениетті адам тек ана тілін ғана емес, сонымен қатар қатынастың халықаралық тілдерін де білуі қажет. Сонымен қатар көптілділік білім саласындағы стратегиялық міндет бола отырып қоғамның бәсекеге төзімділігінің қалыптасуына, халықтың бірлігінің артуына, ұлтаралық келісімнің артуына ықпал етеді. Қазіргі кез-

де полилингвистік тұлғаны қалыптастыру мәселесінде жаңа бағыттарды іздеу және қалыптастырудың маңызы артуда. Үштілді білім берудің негізгі мақсаты басқа мәдениетке құрметпен қарау және түсіну сезіміне ие, әртүрлі ұлт өкілдері арасында бейбітшілік пен келісімде өмір сүруді білетін адамды қалыптастыру. Қазіргі мектеп бітіруші түлек ғылым, білім, ақпараттық технологиялар тілі ағылшын тілі болғандықтан осы тілді сапалы меңгеруі қажет. Ағылшын тілін білу мектеп бітірушісінің мамандық таңдау ауқымын территориялық тұрғыдан да кеңейтеді. Қазіргі жастарға білім алуды тек отандық жоғары оқу орындарында ғана емес, шетелдік оқу орындарында да жалғастырудың маңызы зор.

Тіл қарым-қатынас құралы ретінде баланың тұлға ретінде қалыптастыруда маңызды орын алады. Тіл арқылы бала мәдениетті, дәстүрді, ата-бабадан қалған ұлттық жетістіктерді, байлықты, ұлттық мұраны танып біле отырып әлеуметтенудің алғашқы кезеңінде қоғам, адам туралы түсініктері қалыптасады. Басқа тілдерді меңгеру арқылы баланың танымдық ауқымы кеңейе түседі.

Тіл – мәдениет факторы, біріншіден, біз ата-бабаларымыздан мұра аламыз, бұл оның ажырамас бөлігі болып табылады. Екіншіден, тіл – басты мәдениетке ие құрал. Үшіншіден, тіл – барлық мәдени тәртіптің бір бөлігі (Осипова, 2012).

Тіл адамзат қоғамының негізгі қатынас құралы болуымен бірге әрі адамды қоршаған шындық болмысының бейнесін білдіретін, ол туралы білімді сақтайтын қоғамдық өлшемі жоғары негізгі формасы. Тілдің танымдық сипаты оның атқаратын қызметінен туатыны белгілі. Тіл – шындық өмір жайында жинақталған білімді сақтаумен бірге оны болашаққа жеткізуші, ақпарат беруші әрі жаңа білім алудың, сөйтіп адамның ойлау үдерісін үнемі дамытып отыратын құрал. Когнитивтік тұрғыда тілдік таным психологиялық категориялармен бірге танымдық ғылымды қалыптастырудың аса маңызды құрамды бөлігі болып табылады (Маслова, 2008).

«Социолингвистика» деп аталатын монографиясында неміс ғалымы, тілтанушы М. Юсселер тіл саясаты мәселесіне қатысты өзгеше пікір айтады. Бұл ғалымның пікірінше: «Мемлекеттік және басқа да қоғамдық мекемелер тілдің әлеуметтік мәселесіне коммерция құралы ретінде қарауы тиіс. Мұнда ұлттық тілдің қалыптасуының әлеуметтік бағасын көтеру және ұлттық қалыптасуына әсер етер іс-шаралар жүргізу керек», – дейді (Юсселер, 1998: 198).

Филология ғылымдарының профессоры В.М. Смокотиннің айтуынша, көпшілік адамдардың екі тілді білуі иммиграцияға байланысты қатал қажеттілік негізінде пайда болады деген. Олай болса, шет тілді үйрену көбінесе қолайсыз ортада және тіл тосқауылдарын өту арқылы жүзеге асады. Әлеуметтанушылар Б. Сеймуор және Дж.Дористің зерттеулеріндегі мәліметке сүйенсек, АҚШ еліндегі иммигрант отбасыларындағы балалар өз туған тілдерінде білім алу деңгейі төмен болса, шет тілді үйрену және әлеуметтенудің жаңа жағдайларына үйрену қиын және ұзақ уақытты алады. Осылайша, Латын Америка елінен келген иммигранттардың үлгерімдері төмен болғаннан кейін, зерттеушілерді, мектеп жасындағы балаларды көптілге үйрету баланың жалпы дамуына кері әсерін тигізеді деген қорытындыға келтірді. Бұл мәліметтер адамдардың тәжірибе барысындағы тіл үйренудегі жетістіктердің әртүрлі қиындықтарын көрсетеді (Смокотин, 2010: 4-32, 110-112).

Көп тіл қағидасы әлемдік тілдердің жүйесіне әсері туралы айтылғанда С.К. Гураль және В.М. Смокотин А.де Сваананың концепциясын қарастырады. Осыған сәйкес, алты мың тілдер бір жүйеге келістірілген. Де Сваан әлем тілдерін иерархиялық топтарға бөліп, соның ішіндегі жоғарғы деңгейді гиперорталық тілдер алады.

Осындай тілдерді бөлу көп тіл саясатын тіл және білім беру салаларында жүзеге асыру қиындықтарымен түсіндіріледі. А. де Сваанның мәлімдеуінше, иерархияның жоғарғы деңгейінде тілдерді үйрену жиі болады дейді. Оның ойынша, жоғары «коммуникативті потенциалына» ие адамдар тілдерді үйрену үшін ресурстар салуды дұрыс көреді дейді. Қазіргі уақытта үйренуі бойынша әлемде ең танымал бірінші шет тілі ағылшын тілі болып табылады. Г. Уиддоусон ағылшын тілі жер шары бойынша шынайы тіл ретінде тарап жатқан жоқ, виртуальды тарап жатқан сияқты, өйткені, оның нормалары көп жағдайда қабылданбайды және сақталмайды, оның бейімделуі жүзеге асады деп көрсеткен болатын (Разумова, 2013).

Ағылшын тілінің кең тарауы, соның ішінде интернет желісі арқылы тарауы көптеген дамыған және дамушы елдердің азаматтары үшін күнделікті өмірлеріне айналып, «көп ұқсастылық» феномені пайда болады. Алайда, С.К. Гураль және В.М. Смокотин халықаралық тілді коммуникативті мақсат үшін қолдану мәдени ұқсастықты білдіру үшін ұлттық тілдің жойылуына әкелмейді деп белгілеп айтады. Индивидуальды көп тілдің тұрақтылығы екі және бірнеше тілдердің қолдану саласындағы диглоссидің (билингвизмнің ерекше түрі, белгілі бір территорияда немесе қоғамда екі тілдің немесе бір тілдің екі формасы қатар өмір сүруі) бөліну жағдайында жүзеге асады (Гураль, Смокотин, 2014: 4-9).

Қазіргі таңда бүкіл әлемде өмір сүріп жатқан адамдар сан алуан тілдік ортада өмір сүруде. Бұл жаһандық үрдістен біздің еліміз де тыс қалған жоқ. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы басым бағыттардың бірі – қазақстандықтардың үш тілді меңгеруі болып табылады. Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бері әлемдегі көптеген елдермен саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени байланыс жасауға кеңінен бет бұрдық. Бұл қарым-қатынастың нәтижелі болуы және ел мен елдің, халық пен халықтың өзара ынтымақтасқан бірлігін өркендетуде тіл білудің мәні күн сайын арта түсуде.

Ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қарағанда көптілділік жалпыхалықтық немесе бұқаралық құбылыс, оның өзіндік ерекшеліктері бар және олар жан-жақты жіті зерделеуді талап етеді. Әлемдегі өркениетті мемлекеттердегі білім – экономиканың негізгі өндіруші саласы болып есептеледі. Демек, білім мен ғылым өзін-өзі жетілдіріп, өзін-өзі дамытуы тиіс, сонда ғана

ол дәйім жұртқа пайдалы бола алады. Кез келген мемлекет алдымен өзінің білімі мен ғылыми дамыту арқылы жетекші орындарға жететіндігі айқын. Ал, қазіргі таңдағы ғылыми-техникалық прогресс пен нарықтық экономика заманында еңбек ресурстарының бәсекелестігі сахнаға шығатындығы анық. Мұндағы бәсекелестік талаптары білімге негізделеді (Тамерьян, 2004: 2).

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанда қазақ, орыс, ағылшын тілді қолдану, енгізу туралы ойды тұңғыш рет 2006 жылы Қазақстан халқының Ассамблеясында жариялады. Ал, 2007 жылы Елбасы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» «Три – единство языков» мәдени жобасын қолға алуды ұсынған болатын. Бұдан кейін 2008 жылғы ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдетуі тиіс. Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударғым келеді», – деді (Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауы. 2008 жыл, 6 ақпан).

Осылайша, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – әлемдік экономикаға, әлемдік қауымдастыққа кірігуімізге қызмет етеді деп көрсетті. Тоқтала кетсек, үш тұғырлы тіл идеясын мынадай қарапайым, әрі түсінікті формуламен көрсетуге болады: мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренеміз. Сонымен бірге, Елбасы өзінің 2011 жылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тілді білу – әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін әрдайым айтып келемін. Біздің міндетіміз – 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді білетін қазақстандықтар санын 95%-ға дейін жеткізу. 2020 жылға қарай ағылшын тілін білетін тұрғындар саны кемінде 20%-ды құрауы тиіс деп есептеймін» деген болатын (Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы. 2011 жыл, 29 қаңтар).

2011 жылғы 29 маусымда Қазақстан Республикасы Президенті Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020

жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекітті. Бұл бағдарламада үш тілді (қазақ, орыс және ағылшын) меңгерген тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай – 10%, 2017 жылға қарай – 12%, 2020 жылға қарай – 15%-ға дейін) ұлғайту көзделген. Бағдарламаның негізгі мақсаты ол Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты болып табылады.

Негізгі бөлім

Қазіргі кезде Қазақстанда үштілділік саясаты ең алдымен мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің мәртебесі мен қолданылу аясының кеңеюі мәселесі алдыңғы қатарлы мәселе. Өйткені, ол заман ағымына қарай бейімделіп, технология мен ғылым жаңалықтарына ілесе отырып дамуы тиіс. Ал техника тіліне айналмаған тіл бұқараның қатынас құралы болудан қалады. Білім мен ғылымның, экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгідей жаһандану кезеңінде Елбасы көрегендік танытып, алдымызға үш тілді білу қажеттігін қойып отыр. Әсіресе жастар алдында бірнеше тіл білу міндеті тұр (Хасанұлы, 2013: 200). Мемлекет басшысы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» – деген болатын («Егемен Қазақстан» – 15 желтоқсан, 2012). Бірақ, өкінішке орай Президентіміз үш тілде еркін сөйлеуге қол жеткізу жөнінде бастама көтергенде «онда біздің ұлттық тілімізге қатер төнеді» деген байыпсыз байбалам шықты. Бүгіндері Қадір Мырза Әли ағамыздың «...басқа тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» дегенін мектеп табалдырығынан жана аттаған баладан мәртебелі данаға дейін сайрап қоя береміз...

Жалпыалғанда, «Тілдердің үш тұғырлығы» тіл саясаты бағдарламасы жан-жақты сараланған зерттеудің нәтижесі. ҚР-дың алғашқы тілдік саясаттың ұстанымдары 2004 жылы қабылданды. Ал, 2017 жылдан бастап Қазақстанда үш тілді білім тәжірибесін заңды түрде енгізілді. Бұл саясаттың әлеуметтанушылар үшін зерттеуді қажет ететін жақтары тілдік әлеуметтенудегі үштілді меңгерудің орны, жалпы жеке адамның

кәсіби, мәдени дамуындағы тілдерді білудің ықпалы.

Әрбір адамның өзі туған халқы мен өзі өмір сүретін елдің тілін білу қажеттігі қазіргі жаһандық дамудың басты талабы және ерекшелігі болып табылады. Алайда, қазіргі әлеуметтік-экономикалық жаңғырту тілдік әлеуметтену бағыттарына өзінің өзгерістерін енгізуде.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев тілдердің статусы туралы келесі қорытындыны зерделейді. «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Және оған қамқорлық та сондай дәрежеде болады. Ал, «Орыс және ағылшын тілдерін оқып-үйрену білімнің, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін шыңдай түсетін, экономикалық мүмкіншіліктерімізді арттыратын бірден-бір тетігі» дей келе, «жаһандануға бейімделуді, замана көшінен қалмай, осы үш тілдің үйлесіміне қол жеткізу арқылы тілімізді, дінімізді, дәстүрімізді, салт-ғұрпымызды сақтап қала аламыз (Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын жария ету кезінде сөйлеген сөзі. – Астана, 2006).

Бірінші кезекте жастарға қазақ тілімен қатар халықаралық қатынас тілі болған ағылшын тілін үйрену олардың әлеуметтенуіне, қазіргі заман талабына сай тұлға ретінде қалыптасуына ықпалын тигізеді. Сондықтан да Қазақстан қоғамындағы білім беру саясаты көп тілде білім беруді жетілдіруге қажетті барлық жағдайлар жасалуына, кейбір гуманитарлық пәндердің шет тілінде жүргізілуіне негізделген.

Инновациялық білім берудің бір қағидасы болып табылатын тілді үйретудегі кәсіби бағытталған сипаттың қажеттілігін пәнаралық байланыстар арқылы дамыту ұсынылады. Қоғамның ортақ мәдени құрамдас бөлігі болатын, тілдерді табысты дамытудың маңызды шарты болып табылады. Жаһандану жағдайында қоғам өмірінде өзгеріске көбірек ұшырайтын тіл саласы болып отыр. Осыған байланысты түпкілікті идея кез келген тілді меңгеру осы тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін зерделеумен тығыз байланысты болады. Сонымен қатар, қоғам мүшелерінің бірнеше тілді меңгеруінің нәтижесі болып табылатынын көптілді мәдениет негізінде білім беру қажет. Осы орайда көптілді білім беруді қалыптастыру және дамыту, оның теориялық және әдіснамалық негізін жасау да бүгінгі таңда көкейкесті болып отырғандығын ескерген жөн (СПб.: ЗЛАТОУСТ, 1999: 320).

«Көп тілде оқыту», «лингвистикалық білім», «көп тілде білім беру», «көп тілді мәдениетті тұлға», «екі тілде білім беру» тіркестерін оқи отырып, біз тіл үйренуді емес, көп тілде білім беруді байқаймыз. Тіл үйренудің барлық формаларын (ауызша, жазбаша, аудио – көріністі материалдар, т.б.), сонымен қатар дидактикалық материалдарды шектемей қолдану (Т. Әбдуәли.- Жетісу, №31. 2008).

Білім жүйесінің қазіргі заман талабына сай түбегейлі жаңаруына шет тілінің оқу пәндерінің тілі ретінде енгізілуі. Базистік оқу жоспарының республикалық компонентіне енуі болып отыр. Ол ана тілімен қатар үш тілде білім алуға жетелейді.

Қазақ тіліне мемлекеттік статустың берілуі көп тілде оқытудың проблемаларын көтереді, сонымен қатар ағылшын, орыс тілдерін жалпы білім беретін мектептерде оқытудың да маңызы артады.

Қорытынды

Қазіргі таңда біздер, жастар ағылшын тілін үйрену мен оқытудың іс жүзіндегі қажеттігін түсінудеміз. Осыған орай халықаралық стандартқа сай білім алуды да мақсат етеміз. Ағылшын тілінде білім алу – білім беруде жоғары дамыған елдерде болып отыр. Ағылшын тілін білу – қазіргі кезеңдегі байланыс шекарасының кеңеюіне, ақпараттар ағынына ілесуге, ақпараттар кеңістігінде байланыс жасауға мүмкіндік береді. Ағылшын тілі – қазақ тілінің құнарлығын, халықтың салт-дәстүрін, мәдениеті мен жетістігін жеткізуші көзі де болып отыр. Бұның бәрін объективті, геосаяси және әлеуметтік-экономикалық тенденция деп қарастырамыз. Сондықтан да білім беру ұйымдарында шет тілі ағылшын тіліне қарай ауысып, басқа тілдерді ығыстырып отырғаны анық. Мемлекетіміздің білім беру реформасында қаралған үш тілде оқыту – қазіргі кезеңдегі қажеттілік.

Үш тілде оқытуды кіргізудің жорамалы:

- қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде нығайта отырып, оқушылардың ұлттық дамуын сақтау;
- шет тілін оқытуда негізгі идеяны іске асыруда нақты белгіленген қажеттілікті анықтау;
- білім беру саласындағы жаңалықты, яғни шет тіліне оқыту идеясымен БАҚ құралдары арқылы халықты толық хабардар ету, көпшіліктің көзқарасымен санасу;
- шет тіліне оқытуды іске асыру үшін ғылыми негіздегі зерттеу жұмысын жүргізу;

– шет тілдерін оқытуды тілдерді тереңдетіп оқытатын мектептер мен орта мектептер жағдайында жүргізуге негіздеу;

– біріктірілген бірыңғай оқу жоспарын негізге ала отырып, шет тілін тереңдете оқытатын мектептердің типтік оқу жоспарларын жасау (Табынұлы Т. «Айқын апта», 2011).

Үш тілде оқытуды кезеңге бөле отырып, кадрлар, материалдық, техникалық, оқу-әдістемелік, ұйымдастырушылық жұмыстарына дайындық жасау.

Бұл жағдайлар кешенді, мақсатты түрде үш тілде оқыту проблемаларын шешуге мүмкіндік береді.

Шет тілін оқытуда жергілікті халықтың әлеуметтік, халықтық, тарихи-мәдениеттік ерекшеліктерін ескеру қажет, әр аймақ өзінің әлеуметтік, экономикалық ерекшелігімен және халықаралық байланысымен, білімдік мүмкіндігімен, кадрлық саясатымен көрінеді.

Мысалы: солтүстік облыстарда Германиямен байланыс неміс тілін үйренуді қажетсінеді. Сондай-ақ оңтүстік Қытай мемлекетінің ықпалын да есептемеске болмайды.

Тіл – қазіргі кезде аса көңіл аударарлық нәрсе қазақстандық патриотизмнің қалыптасуы мен ұлттық және жеке тұлғалық дамудың қалыптасуына тікелей бағыт-бағдар беретін

құбылыс. Үш тілде оқытуда: жеке тұлғаны қалыптастыру, тілдің жоғары статустық мазмұнын игерген, жеке тілдік ерекшелігі бар, көп тілде сөйлей алу мүмкіндігінің, тілдік қорының жетілуін, тілдік – ойлау «қабілеттіліктерінің жоғарылығын, қарым-қатынас кезіндегі сөз қорының қордалануын, ойлау мүмкіндіктерінің шапшаңдығы мен сауаттылығын және тілдік тәрбиелілігінің жоғарылығымен ерекшеленеді.

Әрине, қазір әлем дамыған, ел дамыған, экономика мен мәдениет дамыған.

Ұлттық тіл де осы мәдениеттің бір көрінісі. Өз тілінді жетік білу ол – отан алдындағы басты міндет, ал – өзге тілді білу ол мәртебе. Өзге тілді білу зор мәртебе. Өзге тілді білу ол тек сөйлеу құралы емес, сөйлеу арқылы біз өзге тілдің мәдениетімен, салт-дәстүрімен, халқымен таныса аламыз. Үш тұғырлы тілді дамытуды біз қолдауымыз керек. Өскелең ұрпақтың үш тілді оқып үйренуге ұмтылыс жасауы заман талабы, болашақ ұрпаққа қажеттілігін туындатып отыр. Өзге тілді білу ол үлкен білімгерлікке жатады. Қазақ тілі – атаның қанымен, ананың сүтімен дарыған ана тіліміз, орыс тілі жалпы ұлттық тіл, ал ағылшын тілі әлемдік деңгейдегі тілге айналмақ. Бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына қосылуға бірден-бір себепкер осы үш тілді білу.

Әдебиеттер

- Осипова Г.А. Полиязычное обучение как фактор эффективности поликультурного образования. – М., 2012.
- Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 216 с.
- Юсселер М. «Социоллингвистика». – Киев, 1998. – 198 с.
- Смокотин В.М. Европейское многоязычие: от государств-наций к многоязычной и поликультурной Европе. – Томск: Издательство Томского университета, 2010. – С. 4-32, 110-112.
- Разумова Л.В. Политика мультикультурализма и современные этнокультурные и языковые процессы. http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/4_razumova.pdf
- Гураль С.К., Смокотин В.М. Язык всемирного общения и языковая и культурная глобализация // Язык и культура. 2014, № 1 (25). – С. 4-9.
- Тамерьян Т.Ю. Языковая модель поликультурного мира: интерлингвокультурный аспект. – Нальчик, 2004. – С. 2.
- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауы. 2008 жыл, 6 ақпан.
- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы. 2011 жыл, 29 қаңтар.
- Хасанұлы Б. Мемлекеттік тіл: әлеумет және жастар. – Алматы, 2013. – 200 б.
- «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // «Егемен Қазақстан» – 15 желтоқсан, 2012.
- Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында: Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы: Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын жария ету кезінде сөйлеген сөзі. – Астана. 2006 жылғы 1 наурыз.
- Языковой вкус эпохи. – СПб.: ЗЛАТОУСТ, 1999. – 320 С.
- Әбдуәли Т. Үштұғырлы тілден түңілмейік // Т. Әбдуәли. – Жетісу, №31. 2008 ж.
- Табынұлы Т. «Үш тұғырлы тіл: Бәсекеге қабілетті ұлт болудың бірінші сатысы» // «Айқын апта» газеті – 2011 жыл, 29 наурыз.

References

- Osipova G. (2008). Poliyazichnoe obuchenie kak factor effektivnosti polikulturnogo obrazovaniya [Polylingual training as a factor in the effectiveness of multicultural education] – M. 315 p. (In Russian).
- Maslova V. (2008). *Cognitivnaya lingvistika* [Cognitive Linguistics] – M.: Minsk TetraSistems 216 p. (In Russian).
- Yusseler M. (1998). *Sociolingvistika* [Sociolinguistics] – M.: Kiev, 198 p. (In Russian).
- Smokotin V. (2010). Evopiiskoe mnogoyazichie: ot gosudarstv natsii k mnogoyazichnoi i polikul'turnoi Evrope [European multilingualism: from nation-states to multilingual and multicultural Europe]- M.: Tomsk, pp. 4-32, 110-112. (In Russian).
- Razumova L. (2013). Politika mul'tikul'turalizma i sovremennoe etnokul'turnoe i yazykovye processi [Politics of multiculturalism and modern ethno-cultural and linguistic processes]. *Elektronnyie issledovaniya* [Electronic resource] -http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/4_razumova.pdf. (In Russian).
- Gural S, Smokotin V. (2014). Yazyk vseirnogo obsheniya i yazykovaya i kul'turnaya globalizatsiya [Language of world communication and language and cultural globalization]. *Yazyk i kul'tura* [Language and Culture], 1 (25), pp. 4-9. (In Russian).
- Tamerjan T. (2004). Yazykovaya model' polikul'turnogo mira: interlingvokul'turnyi aspekt [Language model of the polycultural world: interlingual and cultural aspect] – M.: Nalchik, 460 p. (In Russian).
- Kazakstan Respublikanin Prezidenti N.A. Nazarbayevtin Kasakstan halkyna «Kazakstan halkinin al-aukattin artyru – memleketik sayasatin basty maksaty» atti joldauy. [President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan «Improving the welfare of the people of Kazakhstan – the main goal of the state policy»]. 6 Akpan, 2008 [February 6, 2008]. (In Kazakh language).
- Kazakstan Respublikasinin Prezidenti N.A. Nazarbayevtin Kazakstan halkyna «Bolashaktyn irgesin birge khalaimyz» atti zholdauy. [President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev The Message of the President to the people of Kazakhstan «Let's Build the Future Together»]. 29 Akpan, 2011 [January 29, 2011]. (In Kazakh language).
- Hassanuly B. (2013). Memleketik til: aleumet zhane zhastar [State language: social and youth] – M.: Almaty, 200 p.
- «Kazakhstan 2050» strategiyasy – khalyptaskan memleketin zhana saiasi bagyty» atti Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti N.A.Nazarbaevtytn Kazakstan khalkyna zholdauy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan «Strategy» Kazakhstan-2050 «- a new political course of the established state»], Egemen Kazakhstan [Egemen Kazakhstan] . 15 Zheltoksan, 2012 [December 15, 2012]. (In Kazakh language).
- Kazakhstan oz damuyndagy zhana serpilis zhasau kharsanynda: Kazakhstannyn alemdegi basekege barynsha khabiletti 50 eldin khataryna kiru strategiyasy : Elbasy Nursultan Nazarbaevtytn Kazakstan khalkyna zholdaunyn zharia etu kezinde soilegen sozi. [Kazakhstan on the eve of a new breakthrough in its development: The Strategy of Kazakhstan's entry into the 50 most competitive countries in the world: the Address of the President Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan]. Astana. 1 Nauryz, 2006 [Astana. March 1, 2006]. (In Kazakh Language).
- ZLATOUST. (1999). Yazykovyi vkus epoxy [Language taste of the era] – M.320 p. (In Russian).
- Abduali T. (2008). Ush tугyrlы tilden tunilmeik [Let's not dwell on the trunk] – Zhetysu, №31.
- Tabynuly T. (2011). Ush tугyrlы til: basekege kabiletti ult boludyn birinshi satysy [Third Language: First Stage of Competitive Nation] «Aikyn apta» gazeti [«Aikyn week» newspaper] – March 29.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім   Раздел 1 Психология   Психология

<i>Madaliyeva Z.B., Tlebaldina A.E.</i> Study the issue of the professional deformation of teachers.....	4
<i>Бердібаева С.Қ., Нүсіпжанова Б.Н., Бердібаев С.Қ., Файзуллина А.К., Алимжанова А.Ш., Бекенова Ж.Н.</i> Фольклор арқылы құндылықтарға бағдарлануды дамыту рухани жаңғырудың негізі ретінде	13
<i>Aimagambetova O.Kh., Babisheva A.S., Bimagambetova Zh.T., Adilova E.T., Sagnayeva T.Z.</i> Applied research of psychological features of emotional blessing of managers.....	25
<i>Ерментаева А.Р.</i> Тұлғаның бәсекеге қабілеттілігіндегі психологиялық мазмұн	32
<i>Мынбаева А.К., Чжоу Ми</i> История психодиагностики в Казахстане и Китае: кросс-культурный анализ	44
<i>Сланбекова Г.К., Алимбаева Р.Т., Кабакова М.П.</i> Особенности отношений в системе «мать и дочь» и образ будущей семьи.....	53
<i>Abdykalikova M.N., Berdibayeva S.K.</i> Evaluation of professional responsibility of civil servants	64
<i>Рахимжанова Н.А., Турсунгожинова Г.С.</i> Формирование психологической культуры студентов в условиях обучения в вузе	71

2-бөлім   Раздел 2 Социология   Социология

<i>Meshelova A.O., Huang H., Abdiraiymova G.S., Kenzhakimova G.A.</i> Prevention of unemployment among graduates of orphanages on the basis of a study of youth from adaptation center «House of youth» in Kazakhstan	86
<i>Садырова М.С., Сарыбаева А.Б.</i> Қазақстандағы үштілділік саясатының әлеуметтанулық сипаттамасы	99

CONTENTS

Section 1 Psychology

<i>Madaliyeva Z.B., Tlebaldina A.E.</i> Study the issue of the professional deformation of teachers.....	4
<i>Berdibayeva S.K., Nussipzhanova B.N., Berdibayev S.K., Faizulina A.K., Alimzhanova A.Sh., Bekenova Zh.N.</i> The development of value orientation through folklore as an assessment of spiritual modernization.....	13
<i>Aimaganbetova O.Kh., Babisheva A.S., Bimagambetova Zh.T., Adilova E.T., Sagnayeva T.Z.</i> Applied research of psychological features of emotional blessing of managers.....	25
<i>Yermentayeva A.R.</i> Psychological content individual's of competitiveness	32
<i>Mynbayeva A.K., Zhou Mi</i> The history of psychological diagnostics in Kazakhstan and China: cross-cultural analysis.....	44
<i>Slanbekova G.K., Alimbaeva R.T., Kabakova M.P.</i> Peculiarities of relationships in the system «mother and daughter» and image of the future family.....	53
<i>Abdykalikova M.N., Berdibayeva S.K.</i> Evaluation of professional responsibility of civil servants.....	64
<i>Rakhimzhanova N.A., Tursungozhinova G.S.</i> Formation of psychological culture of students in terms of university studies	71

Section 2 Sociology

<i>Meshelova A.O., Huang H., Abdiraimova G.S., Kenzhakimova G.A.</i> Prevention of unemployment among graduates of orphanages on the basis of a study of youth from adaptation center «House of youth» in Kazakhstan	86
<i>Sadyrova M.S., Sarybaeva A.B.</i> Sociological characteristics trilingual policy in Kazakhstan	99